Переходимо до любові

Роман

Відтоді, як стала відома моя розповідь "З погляду вічності", що її можна було б назвати "Жити в залізі!", мені довелося почути багато цікавого. Мене, тобто Дмитра Череду, називали "образом нового робітника", інші вважали, ніби я ще й не народжувався взагалі, а виступаю ненароджений, від імені молодих робітників прийдешнього, мене називали "вчорашнім восьмикласником і принциповим недоуком", а один доктор наук, ухопившися за мої самокритичні слова про "недовихованість і недовченість", заявив, що в цьому більше глузду, ніж у тім, що ми одержали Ленінську премію.

Але поки тривали ці глибокодумні балачки, життя не стояло на місці, я вже відійшов од своїх восьми класів на цілих десять років, відомо ж, що найостанніший дурень може чогось навчитися за такий час, а мене оточували люди далеко не останні, в чому кожен має змогу переконатися, коли я в своїй розповіді перейду до любові.

Тут виступають так чи інакше всі ті, хто виступав у розповіді "З погляду вічності", а ще:

Англійський капіталіст

Товариш Книш

Клементина

Марія — Мрія

Кривцун

Держикрай

Валерія та інші, яких завжди повно в нашому житті, надто ж там, де щось роздають таке, чого їм не перепадає.

Тягар популярності, навіть розділений на трьох, однаково важкий для таких молодих плечей, як у мене. Насправді ж вийшло так, що й на трьох воно якось не поділилося, бо мій дорогий друг Євген, не витримавши удару, завданого йому Алею, все-таки повернувся до своєї дипломатії, а інженер Льоня Шляхтич належав до людей, які не надаються до популяр пості вже в силу свого характеру або ж законів природи, як сказав би доцент Крижень. Отож виходить, що вся популярність припадала на мене,— відомо ж усім, який малий, коли не сказати мізерний, внесок зробив я в ту справу з хитрими трубами. Ідея належала Шляхтичу, наукове обгрунтування — Гриші Фрусіну, технічне виконання — Євгенові, а мені що? Співчування, помагання, плутання під ногами і роззявляння рота? Тепер лауреатське звання всіх нас зрівняло, сказати б, знівелювало, або, як сказав би доцент Крижень,— зінтегрувало, і внаслідок цієї інтеграції-нівеляції, коли всі мої товариші розскочилися хто куди — той у свій інститут, той у дипломатію, а той у скромність, я лишався самотою і мав підставляти свої молоді плечі під оту загадкову і відлякуючу популярність.

Ще коли б це діялося якихось п'ятнадцять-двадцять років тому, то, може б, воно й легше було. Бо тоді, як уявляється мені, громадська слава й популярність обмежувалися сидінням у президіях і надиманням щік. Але ж було це, вважайте, ще до моєї ери, а тепер не те. Тепер зі сфер чисто офіційних все переносилося в щоденне життя, щохвилини тебе міг зустріти хтось знайомий чи незнайомий і почати розмову про таке, що тобі ще вчора й не снилося. І стій, відповідай, надимай, брате, не щоки, а всі свої розумові здібності, бо ти ж популярний, бо ти ж лауреат, бо ти ж представляєш своїх достойніших товаришів. Ось так.

Колись, бувало, доцент Крижень, зустрічаючи мене, поблажливо змахнувши рукою, по-панібратськи міг спитати на ходу: "Ну як, Череда,

гризеш граніт науки?" — "А кінчаю тринадцяті курси!" — сміявся я. На тому й кінець особистим контактам.

А тепер довелося мені мати з доцентом Крижнем розмову в межах моєї популярності, бо товариш доцент, як натура витончено-наукова, виявив у цьому плані чутливість, яка могла перевершити навіть чутливість Токового.

Доцент Крижень ніколи не ходив самотою. Завжди довкола нього крутилося кілька супутників. Нічого дивного: з тих пір, як людство розділилося на тих, хто складає екзамени, і власне екзаменаторів, завжди знайдеться достатня кількість охочих одержати оцінку бодай трохи вищу за незадовільну. А в нашому місті саме доцент Крижень належав до тих, у чиїй владі й волі було роздавання оцінок таких і сяких, тобто він був у цьому незалежний, мов бог у своїх милостях і карах, а всі інші, таким чином, залежали від нього — тому й крутилися.

Ну, та цього разу виходило мовби так, що несподівано сам доцент став залежний від когось, бо, недбалим рухом руки відпустивши всіх своїх сателітів на волю, він попрямував мені назустріч, щоправда, не кинувся до мене з обіймами, навіть не всміхнувся за звичаєм, а досить заклопотано, я б навіть сказав, стурбовано промурмотів до мене:

— Слухайте, Череда, нам треба поговорити.

— Раз треба, то треба,— згодився без зволікань я.

— Запрошую вас у "Вербичку",— сказав Крижень.

"Вербичка" — це в нас кафе в центрі, коло пошти. У нас тепер у місті все має легкі й веселі назви: кафе "Вербичка", ресторан "Марічка", магазин "Черевички". Очевидно, всім отим дядькам, які вигадували назви, не хотілося відстати від веселих вигадників, що назвали поїзд від

Донецька до Києва "Вугольок", а від Курська до Москви навіть "Соловей"!

"Вербичка" — то й "Вербичка". В мене був вільний час, а коли маєш вільний час, то якось не хочеться протестувати проти дружніх пропозицій, до того ж висловлюваних таким ученим чоловіком, як Крижень.

А ще мені було цікаво: що ж доценти п'ють — каву, чай а чи щось таке, що в ніс шпигає? За таку несерйозну цікавість я був покараний відразу, щойно ми всілися за пластмасовий столик. Бо доцент Крижень, поставивши бокаса свою розкішно-вчену голову, обдарував усміхом тоненьку кельнерку, отримав од неї усміх порозуміння, і за якусь хвилину перед нами поставлено... по цілій горі морозива.

— Що це? — спитав я трохи спантеличено.

— Морозиво,— сказав Крижень.

— Але ж тут його цілий кілограм!

— Помиляєтесь, Череда, всього лиш чотириста грамів. Я завжди з'їдаю саме стільки для загартування горла І тих — як їх? — гланд... Окрім того, морозиво — досить поживна річ. Будучи ж, як вам відомо, старим парубком, я повинен, так би мовити, сам дбати про своє прохарчування і не можу споживати продукти малокалорійні. Морозиво — річ унікальна. Навіть парадоксальна, бо в тілі вашому з крижаного холоду морозива витворюється тепло. Це всупереч усім законам природи, що діють повсюди, як вам відомо, неухильно й неминуче. Та ви їжте, не слухайте моїх теревенів, їжте й насичуйтесь. Я ж хотів з вами поговорити про інше.

Я трохи поколупався в морозивній горі, їсти цю підсолоджену кригу мені не хотілося.

— Щодо гланд,— сказав я для підтримання розмови на вченому рівні,— то вони потрібні не людям, а хірургам. Так само, як сліпа кишка. Хірурги повинні мати щось для відрізування, інакше навіщо ж вони? Так само як для доцентів потрібні завжди будуть дурні набиті і дурні ще не набиті наукою, тобто не напхані всілякими назвами, датами, цитатами...

Доцент Крижень враз засумував, аж зчорнів на виду.

— Слухайте, Череда,— трагічно розпочав він,— саме про це я хотів з вами... Ви тепер на такому рівні, коли... Вам треба... Водночас ви... Бачте...

— Та кажіть прямо, бо так я нічого не второпаю.

— Ви гарний хлопець, Череда,— мурмотів далі доцент,— у вас попереду блискуче майбутнє... Але...

— Але?

— Але мені не подобається ваша... ну, як би це сказати?.. Не подобається ваша манера висловлюватися!.. Ваша дотепність, вона... У французів є вислів... Французькі фейлетоністи ще в минулому столітті... Ну, та забув. Не грає ролі... Але вам не личить тепер бути... Дотепність — це що? Від неї до легковажності раз ступнути... А ви...

Він і далі снував свою думку, то заплутуючись у ній, то виплутуючись, а я дивився на його перевчену голову, і так мені кортіло розповісти йому... Ну, про що? Ну, хоча б про погоду на завтра.

Але розповідати доцентові про такі очевидні речі, як погода на завтра, все-таки було якось незручно. Тому я спитав його:

— А що ви знаєте про кроликів?

— Про кроликів? — спантеличився доцент так, що аж перестав доїдати свій запланований чотирьохсотий грам морозива.

— Їх розводили вже стародавні римляни. Годівля кролів вважалася найвищим привілеєм. Таку розкіш могли дозволити собі лише володарі держав. Від слова "кроль" походить слово "король", бо тільки королі мали змогу розводити в себе цих коштовних тварин. На Україні є місто Кролевець, назване так через те, що там вигодовували кролів для українських гетьманів. Можливо, для Мазепи.

— Який Мазепа, які кролі? Що ви таке кажете, Череда? — нарешті схаменувся доцент Крижень, який був упіймався на гачок моєї вдаваної серйозності.— Ось вам яскрава ілюстрація того, про що... Ну, подумайте, Череда, ви... ваше становище... Тут треба відчувати щохвилинну, щосекундну, щоміттєву, я б сказав, відповідальність за вчинки й слова... А ви... Така несерйозність...

— Ну, а коли я веселий хлопець, тоді як?

— Ви повинні думати тепер не про веселощі, а про... досконалість! От! Ви повинні думати про досконалість, Череда.

— З погляду вічності,— сказав я.

— Що ви сказали?

— Повторив колись почуті від вас слова, які ви адресували тоді Алі Чемерис, але вона їх в одне вухо впустила, а з другого випустила, я ж затямив собі, та й не просто затямив, а навіть дошукався, кому вони належать, і спробував дещо довідатися про того філософа.

— Про Спінозу?

— Про Спінозу. Він справді мріяв про досконалість людську. Намагався створити досконалу філософію, а тим часом, щоб мати собі на харчі, шліфував лінзи на продаж. Лінзи він відшліфовував досить досконалі, але, постійно вдихаючи скляний пил, заробив собі не менш досконалий туберкульоз, від якого помер на сорок четвертому році життя.

— Спіноза був великий філософ-матеріаліст, і такі жарти...

— Це не жарти, а факти. Я зацікавився без видимої потреби, навіть не для екзамену...

— Ви знову,— наставив на мене пальця Крижень.— Але мені хотілося покінчити на тему про Спінозу.

— До речі, в нього я знайшов слова, які мені дуже сподобалися: "Веселий настрій до деякої міри необхідний для того, щоб людина могла назватися досконалою, бо смуток і туга суть ознаки слабкості й безсилля".

— Цитатами ніколи нічого не можна довести,— зітхнув доцент,— на жаль, на жаль. Нічого не маючи в даному випадку проти Спінози, я можу навести вам слова Достоєвського: "Істинно великі люди, мені здається, повинні відчувати на світі великий сум". Але я закликаю вас не до сумувань, а до серйозності або ще точніше: хочу од вас високої гідності. Тепер на вас звернені погляди всіх... І тому ви... Ваше становище зобов'язує... Ви повинні узгодити становище з освітою, тобто підвищувати рівень своїх знань, водночас...

— Ми всі вчимося залюбки, гартуємось, міцніємо, читаєм з захватом книжки і про майбутнє мріємо,— випалив я.

— Пробачте, не зрозумів,— ображено промовив Крижень.

— З підручника для шостого класу,— невинно пояснив я.

— От про цю несерйозність вашу мені й хотілося...

— Якщо ти не знаєш броду, то не лізь у воду.

— Бачу, ви не хочете мене слухати, Череда,— вже й геть образився доцент.

— Але ж, чесне слово, це теж з підручника для шостого класу. Там є ще таке: "Перевіряйте здачу, не відходячи від каси". Я не вигадую, там справді все це понаписувано.

Доцент Крижень не став слухати далі. Він був вище за всі підручники для шостого, сьомого та інших класів.

— Йдеться про речі світоглядні, Череда. Ніхто ніколи не заперечуватиме проти веселого настрою, але світогляд... Світогляд у людини не може бути веселий, він повинен бути серйозний... Ви мене розумієте?.. Давайте говорити не як учитель з учнем, а просто як друзі... Надто ж зважаючи на те, що я теж... Хоч не такий молодий, як ви... Так би мовити, старий парубок, але все-таки парубок... Ну, то от... Досконалість — це відповідність... Ще вчора ви могли бути несерйозний і таке інше, але сьогодні... Ви мене розумієте?

— Але яка ж різниця? Вчора. Сьогодні.

— Бачте, Череда... Вчора... гм... ви ще мали право не проявляти самостійності, тобто відповідних пропорцій у своїй поведінці, в своїх словах, у мовленні, кажучи трохи по-науковому.

— Не розумію.

— Ви не хочете розуміти. Штовхаєте мене на відвертість небажану... Але я повинен... Бо інакше вам ніхто цього не скаже... Люди, Череда, не завжди щирі. На жаль, звичайно... Про вас, наприклад, усі говорять, що в своїй поведінці, точніше — в манері висловлюватися, ви занадто часто виявляєте невідповідність своєму освітньому цензу... Ви, Череда, всім нам відомо, простий хлопець, у вас нехитра біографія...

— А також невелика освіта,— підказав я швиденько,— немає диплома за інститут, не вивчав філософії, кібернетики і...

— Ось,— підніс палець Крижень,— ось у цьому весь ви, Череда... Сентенції ваші... Вчора це ще могло проходити непомітно, але сьогодні, коли вас піднесено на таку височінь...

— То що ж мені — затулити рота і мовчки дивитися на світ?

— Відповідність,— сумно зітхнув Крижень,— вам не вистачає відповідності. Треба все привести у відповідність...

— Та з чим? — мало не закричав я.— З чим у відповідність? З моєю обов'язковою освітою? Але ж після того вже минуло он скільки років! Не сидів же я весь цей час зав'язаний у мішку! Я жив, працював, читав газети, слухав радіо, дивився телевізор, слухав розмови розумних людей, не кажучи вже про тринадцять курсів і про вечірній університет, де ви читали нам лекції. Яка моя освіта? А хоч би газетна! Щодня читаю газети — і вже маю якусь там освіченість. Диплом? А чи мали дипломи такі товариші, як Санчо Панса або Тарас Бульба? Окрім того...— Я колотив ложечкою те, що утворилося з мого нез'їденого морозива, і починав відчувати, що ось-ось не витримаю цієї химерної розмови.— Не знаю, як воно було за інших часів, а нині, мені здається, всіх дурнів можна б розділити на дві категорії: дурні з дипломами і дурні без дипломів. Особисто я ніколи якось не прагнув належати ні до тих, ні до інших. Це можна вважати відповіддю всім тим, хто не вірить у розумові здібності Дмитра Череди. Пробачте за відвертість.

— Повірте, Череда,— вже й геть по-дружньому приклав руку до грудей доцент,— я керуюсь найліпшими намірами... Я вірю... Я знаю ваш природний розум, вашу... гм... Тут ішлося лише... Досконалість. Відповідність... Серйозність... Солідність, коли хочете... Ось ви поїдете одержувати медаль лауреата... Ви і ваші друзі... Це високий акт... І тут потрібна належна урочистість... Для цього я... Ви розумієте?.. Щоб змобілізувати вас... Цілком по-дружньому... Ну, як два старі парубки, бо ж ви, Череда, теж уже — хе-хе! — трохи мовби старий парубок... Та їжте своє морозиво, розтануло ж!

— За морозиво дякую... За турботи теж... Особливо вдячний вам за відвертість, бо справді ніхто...

— Тільки цим я керувався, тільки цим,— сказав на прощання доцент Крижень.

Я подякував ще раз.

І розбрелися знову звірі, хто до лісу, хто у діри, як написано в тому самому підручнику для шостого класу. Бо вже що там не кажіть про освітній рівень такого громадянина, як Дмитро Череда, але завчене колись у школі він пам'ятає міцно! Та й хіба тільки він!

А доцент Крижень, про якого я тепер думав навіть з деякою симпатією і з співчуттям теж, згадуючи його сумну спробу закохатися в Алю Чемерис, все-таки в одному мав слушність. Нас незабаром справді мали запросити до Києва для урочистого вручення премій, і довелося згадати мудрі слова доцента про "приведення у відповідність", коли я в гарячковому темпі намагався пошити собі новий костюм, який би бодай частково відповідав моїй внутрішній суті, тобто належно оформив би витвір природи, званий у побуті Дмитром Чередою.

Шиття костюма, або, як висловлюються в нашому ательє імені Суворова, "пошиття костюма",— це, власне, ціла окрема історія, але

вона занадто незначна з-поміж інших подій, і, щоб довести свою бодай деяку серйозність, я спробую поминути її мовчанкою і забуттям. Щоправда, не приховую — це досить важко. Бо шиття костюма, коли хочете, мало не рівнозначне спорудженню будинку на шістдесят або дев'яносто квартир. В усякому разі, потребує не менше часу; енергії ж від замовника вимагає, може, ще й більшої. Безліч разів ходиш на примірки, ведеш дипломатичні переговори з майстром Іром Леоновичем, вступаєш з ним у суперечки щодо форм людського буття, потім раптом виявляєш, що штани, які спорудив тобі Ір Леонович за цей невизначено розтягнутий час, якісь дивовижно мілкі, мов блюдце, ти в них не те що сховаєшся тим-сим, а й залізти можеш з превеликим трудом, але заперечень твоїх не приймають, бо Ір Леонович, наставивши на тебе мудру свою голову, пророкує:

— Ну, то що я можу зробити! Тепер мода на все типове. Всі живуть у типових будинках, всі повинні носити типові штани. А що?..

— Але я живу не в типовому будинку! Наш "Діловий клуб" не схожий на жоден будинок.

— То вважайте, що вам пощастило хоч з квартирою,— каже Ір Леонович.— А вже коли в чоловіка квартира не малометражна, то малометражні штани він якось проносить. А що?

Я згодився без сперечань, зрадівши, що хоч тут мене ще не знали.

Зате популярність принесла нам на квартиру телефон.

"Діловий клуб" мав телефони лише внизу, в отих численних конторах і організаціях. Там сиділи вельми ділові люди і з ранку до вечора кудись дзвонили. Поки Євгенів батько працював головним інженером, то в них на квартирі телефон стояв, але це було теж ще до моєї ери, тепер той телефон давно вже перетягла собі якась з нижніх

контор, і всі ми, мешканці "Ділового клубу", належали до громадян не телефонізованих. Та воно й спокійніше.

Для крайніх потреб був пригвинчений до надвірної стіни "Ділового клубу" прозорий ящик автомата. А може, пригвинчено його на спокусу отим хлопцям, що бігають по місту й відривають у автоматів трубки — є така міжнародна хвороба в хлопців, міліція час від часу пробує з'ясувати її причини, але без видимого успіху.

Ну, а тепер поставили телефон у нас на квартирі. Шляхтичам теж поставили, навіть Євгеновій тітці — теж. Може, тут і не популярність наша заважила, а просто настав час суцільної телефонізації населення, що можна б лиш вітати.

Велике діло — звичка. Незвичка теж. Я ще ніколи не дзвонив по телефону з власної квартири, не кортіло мені й тепер. Але телефон задзвонив сам. Чийсь голос, поквапливо-діловий, вліз мені просто в саме вухо й повідомив:

— Приїхав англієць.

— Саме для цього, видно, поставили в нас телефон, щоб повідомити про англійця? — несміливо поцікавився я.

— Я говорю цілком серйозно,— сказав мій незнайомий доброзичливець,— до нас на завод приїхав англійський капіталіст.

— Прийміть мої співчуття, коли так. Водночас зголошуюся відразу ж до числа добровольців, які виступлять на боротьбу проти капіталіста. Бо з капіталістами треба боротися, як мені відомо.

— Ви повинні прийняти його вдома,— дуже серйозно сказало в мене у вусі.

— Прийняти? Я?

— Та хто це говорить? — нарешті не витримав невидимий чоловік.— Це майстер Череда?

— Череда, але не майстер. Ви маєте щастя чути його сина.

— А, то це ви, товаришу Череда? — зрадів чоловік.— Ще краще! Вас якраз ми й проситимемо. Передайте майстрові Череді, що його ми просимо прийняти капіталіста, вас же... щоб ви з ним... про наше молоде покоління, про... ну, одне слово, ви самі знаєте... Англієць рветься побувати в якій-небудь робітничій родині. Він відмовився від офіційних прийомів, хоче домашнього затишку...

Я подивився на телефон майже з ненавистю. Поставили нам цю механіку тільки для того, щоб повідомити, що якийсь капіталіст захотів домашнього затишку? От і будь тут серйозним, як вимагає доцент Крижень!

— Слухайте,— закричав я в трубку,— а хто це вигадав?

— Що? — поспитала мене трубка.

— Ну, капіталіста... домашній затишок...

— Це серйозно, товаришу Череда... Є така думка, щоб саме ви... Ну, одне слово, прохання... Англієць буде у вас завтра на обіді.

Клацнуло — і все! Техніка! Недарма ж стільки розмов про науково-технічну революцію. У нашому місті завівся свій власний фантаст, який щомісяця виступає по телебаченню і вмовляє всіх нас, покинувши все, братися за створення сигома, тобто синтетичного чоловіка. Тоді, мовляв, можете спати на посту, займатися культурним відпочинком, а сигом все за вас зробить, навіть житиме за вас, а ваше діло — спати на посту і

культурно відпочивати. А поки фантаст розбалакує про своїх сигомів, з'являється в нас не синтетичний, а найповнометражніший капіталіст, і ось маєте, Дмитре Череда, завтра ви повинні його приймати й вести з ним бесіду в дусі класової боротьби! То питається, які принципи тут повинні восторжествувати? Науково-технічні а чи породжені Жовтнем? Не знаю, хто як, але я стою за принципи Жовтня, а більше революцій тим часом визнавати не збираюся ніяких.

Англієць прийшов пішкодером. На обід не запізнився, бо ж був усе-таки англієць, хоч і капіталіст, але, як сказала нам перекладачка, що супроводжувала гостя, дуже біг, щоб не запізнитися, так що й перекладачку мало не замучив (вона була дама літня і вельми поважна). Машини ж не захотів, бо мав переконання, що в незнайомому місті, та ще й у такій країні, треба ходити пішки, щоб усе побачити й відчути. Так що ракети ракетами, а власні п'яти — то таки п'яти!

Перекладачка мала на собі костюм з чогось сірого й товстого, мов шинельне сукно, вона куталася в цю шинелю, здається, іноземного походження, була хворобливо-бліда, якесь страждання малювалося на її довгастому обличчі, здається мені, вона страждала від своєї ролі посередника у великому діалозі між Сходом і Заходом, як пишуть у газетах, і від неможливості цілковитого порозуміння між цими двома сторонами.

Та мене вразила не перекладачка — вбив капіталіст! Я сподівався побачити щось таке яскраво капіталістичне, експлуататорське, сподівався, що впливе в наші тихі кімнатки хижа акула імперіалізму, і наготувався й сам показати зуби, а тут ускочив досить жвавий хлопець, в міру рудий, в міру витрішкуватий, ще й у досить потертих штанях і в якійсь старій кофті. А я, мов несусвітний дурень, нацупив на себе новісінький костюм, що його спорудив Ір Леонович за типовим проектом ательє імені Суворова. По-англійськи я знав од Євгена тільки "гуд бай", бо в школі вчив німецьку (теж небагато навчив, та не біда), тому вирішив не приголомшувати гостя своїми знаннями, а сказав йому просто по-нашому:

— Привітаннячко!

Батько й мати запросили капіталіста до кімнат, він почав продавати свої витрішки, ляпнув мене по плечу, сказав, що, мабуть, я граю в баскетбол, повідомив, що сам він грає захисником у футбольній команді "Пайп", тобто "Труба", бо в команді грають лише робітники з його підприємства, тобто трубники.

— А якого захисника,— спитав я,— правого чи лівого?

— Хо-хо!—зареготав англієць.— Ні лівого, ні правого, навіть не центрального. Я граю вільного, ліберо, як кажуть італійці. Мене звуть Енгус. Це може означати "ангел". Ангели ж завжди любили свободу пересувань і не належали ні до правих, ні до лівих.

— Люди теж завжди любили свободу, та не всім вона судилася, на жаль,— сказав мій батько і, щоб не заглиблюватися в політику, почав називати членів нашої родини. Щоб остаточно покінчити з процедурою знайомства, я спитав англійця, чи він сам капіталіст, а чи тільки син капіталістів і, отже, стажирується на цю роль. Коли ж, мовляв, так, то повинен його попередити, що в нас торік на заводі були стажери і одного вкусив за литку бездомний пес.

— Що ви?—злякалася перекладачка.— Хіба можна таке говорити гостеві?

— Нічого, перекладайте. Коли чоловік приходить в гості у такій кофті, маючи власний трубопрокатний завод, то він не образиться.

Енгус справді не образився — навпаки, розвеселився ще більше.

— Я сам капіталіст,— зареготав він,— не син капіталіста, а капіталіст! Але це не має ніякого значення! Бездомний пес може

вкусити за литку й мене, хоч я не певен, що йому смакуватиме капіталістична литка.

Одне слово, хлопець виявився веселий.

Він захотів подивитися на наше житло, мама йому показала. Побував навіть на кухні, де шкварчало й булькало, опік пальця, спробувавши щось там покуштувати, поцікавився, скільки в нас членів родини, дуже зрадів, довідавшись, що на трьох — три кімнати, але я трохи остудив його запал, повідомивши, що квартира належить батькові, я тут особа мало не стороння, і коли цій особі захочеться, наприклад, одружитися, підпавши під неминучу дію законів природи, то не відомо ще, яку квартиру дасть мені щедра дирекція і чи дасть взагалі.

— Але ж тоді ваші батьки матимуть ще кращі умови! — вигукнув подивовано Енгус.

— Бо мій батько — пенсіонер, а пенсіонери — краща частина людства.

Англієць роззявив рота, не знаючи, сміятися йому чи сприймати мої слова всерйоз, але тут до його класової свідомості нарешті дійшов зміст сказаного, і він зітхнув:

— На жаль, ми не такі багаті, щоб поставити своїх пенсіонерів у такі умови.

Тут мама помітила, що наша розмова знов набуває небезпечної політичної загостреності, і запросила всіх до столу.

На столі, ясна річ, було все, як годиться, але, окрім усього, була там ще фірмова закуска, яку ви можете спробувати лише в моєї мами, річ неповторна і неймовірна, шокуюче-незбагненна для невтаємничених, хоч насправді нічого складного — просто ікра з баклажанів, але

зготована за власним маминим рецептом. Одне слово, витвір, може, й геніальний, як для кулінарії.

Англієць спробував ікри й засичав від захвату.

— Що це? — спитав він маму.

— Ікра,— просто пояснила йому мама.

— Ікра? Неймовірно!

— Тобто це не та ікра,— втрутився вже я,— тобто не з осетрових риб, а з синіх баклажанів.

— А яка фірма її продукує?

— Фірма? Ось,— я показав на маму.

— Ви! — ляснув у долоні Енгус.— І ви знаєте секрет цього продукту?

Секрет фірми полягав у тому, що мама цю ікру якось готувала мовби сирцем, чи що. Без будь-якої термічної обробки подавала на стіл, і ти споживав продукт у його природному вигляді. Якби англієць знав, що лигає сиру ікру, може б, його захват і поменшав, але в тому ж і полягає таємниця всіх страв на світі, що ти їси, сам не відаючи що.

— Воно має неймовірний смак,— захоплювався далі Енгус.— А можна ложкою?

— Можна, можна,— усміхнулася мама,— я вам це підкладу, в нас баклажанів вистачить.

— Дивовижна країна,— промурмотів Енгус, запихаючись ікрою,— тут все просто приголомшує. Велич. Простори. Могутні ріки. Велетенські заводи. Дивна мова. Ікра така й ще ось яка! Самої ікри тут, видно, безліч різновидів! Мимоволі стаєш перед цим усім, мов той баран з прислів'я.

— До речі,— щоб підтримати розмову на відповідному рівні, спитав я англійця,— що ви знаєте про баранів?

Перекладачка трохи постраждала, але все-таки переказала мої слова.

— Про баранів? — звеселено гукнув Енгус.— А що? Ви знаєте щось цікаве?

— Я чув, що коли барана вивезти за кордон, то він втрачає апетит. Нервує від звуків незрозумілої мови.

— Го-го! Але я апетиту не втрачаю, отже — не баран!

— Це ще треба довести,— засміявся я.

— Го-го! — реготав англієць, тим часом як перекладачка страждала більше й більше від моєї кричущої несерйозності. Мама пробувала подавати мені знаки очима, але батько вчасно показав їй, щоб не заважала, бо він, видно, поділяв у даному випадку мої погляди щодо вибору форм поведінки.

Одне слово, фактором стримування була тут тільки перекладачка, точніше, її невтишиме страждання, що так виразно малювалося в неї на обличчі, але було ще щось, я ніяк не міг збагнути, що мені заважає, щось ніби муляє, сповиває, сковує мене, так ніби не англійський капіталіст у нас в гостях, а я сиджу десь у капіталіста на прийомі і вимушений соромитися, мов засватана дівка. Я ворухнувся туди й сюди, пересмикнув плечима і нарешті збагнув: піджак! Витвір кравецького

мистецтва нашого незрівнянного Іра Леоновича заважав мені повести розмову між двома класовими таборами на тому рівні, на якому треба було її вести в нашому залізному місті.

— Дозволите? — спитав я перекладачку і гостя водночас.— Зніму піджак, бо не можу махати руками, а без цього не звик говорити. Не виходить всмак. До того ж нерівноправність: я в новому костюмі, а гість у поношеному. В новому ж, по-моєму, тільки в труну лягають.

Перекладачка застраждала ще більше, не передчуваючи, які неприємності ждуть її ще попереду, а наш англієць аж нестямився од сміху. Він мало не впав із стільця.

— Найвище в світі почуття гумору! — вигукнув він.— Нічого подібного я ніде не зустрічав, як у вас на Україні. Головне: скрізь. Тут усі гумористи! Я мав розмови з міністрами, директорами заводів, інженерами, простими робітниками — всі мають просто легендарне почуття гумору.

— А в нас республіка гумористів,— сказав я.— Хіба ви не знаєте? Ми дали світові Гоголя. А новий час осяяний гумором Остапа Вишні. У Києві стоїть пам'ятник Остапові Вишні. Це символ нашого сміху, гарного настрою, вічних веселощів нашого народу.

— Що ви? — перелякано прошепотіла перекладачка.— Який пам'ятник Вишні? Де ви його бачили?

— Перекладайте, коли не хочете міжнародного скандалу,— сказав я. — Нема пам'ятника, то колись буде. Поки цей англієць постаріє та приїде туристом до Києва — стоятиме там пам'ятник нашому гумору, отоді й подивиться. А тепер хай послухає. Перекладайте.

Стражданню перекладачки не було меж, зате наш гість, попри всю його капіталістичну сутність, отримав справжню втіху від перебування в робітничій родині Черед.

— Отже,— потирав він руки,— що ви знаєте про баранів? Пречудово! Я запам'ятав це назавжди! Мої друзі будуть просто ошелешені таким запитанням. Ось так підкинути запитаннячко моїм друзям, а самому стояти збоку, чистити нігті й посміюватися. Го-го!

— Збоку — це що! — сказав я.— А от ви спробуйте сміятися зсередини.

— Зсередини?

— Так.

У перекладачки трохи поменшало страждання на обличчі. Все-таки вона теж мала трохи почуття гумору і збагнула, що я зумів уколоти англійця саме так, як повинен був уколоти експлуататора простий радянський робітник.

— Отже, зсередини, ви кажете? — перепитав спантеличено Енгус.

— Зсередини.

— А що, коли спробувати?

— То спробуйте.— Я тепер був суцільна серйозність.

— Ви мені подобаєтесь дедалі більше! — вигукнув Енгус.

— Коли навчитеся сміятися зсередини, ви мені теж подобатиметеся, — пообіцяв я.

— Такий у вас кодекс моралі?

— Такі вимоги в республіці гумористів,— засміявся я,— і тут уже нічого не вдієш!

Все-таки я досягнув свого: страждання на обличчі перекладачки геть зникло, вона якось мовби аж зарожевіла, перестала щулитися й кутатись у свою шинелю іноземного походження, з чого я зробив висновок, що й перекладачка з часом може стати повноправною громадянкою республіки гумористів.

Багато було балачок про те, як я приймав англійського капіталіста. Про це стало звідкись відомо майже всім, окрім хіба що доцента Крижня, бо він належав до тих людей, які вже тільки випускають з себе інформацію, натомість не вбираючи нічого — така в них переповнена голова. Я навіть маю таку підозру, що коли б доцент Крижень сидів тоді в нас за столом і чув усю оту несерйозну розмову мою з англійцем Енгусом, то й тоді б він лишився непохитним у своїх переконаннях щодо суцільної серйозності для всіх громадян від їхнього народження і до самої смерті.

Ну, та не біда. Світ населений не самими доцентами крижнями. А в нас на заводі був ще товариш Книш, і товариш Книш прочув про мої дипломатично-гумористичні здібності й, не гаючись, прибіг до нашого цеху. Бігати товариш Книш міг куди завгодно й коли завгодно, бо мав ненормований робочий день. Чому ненормований? Та тому, що товариш Книш — директор Палацу культури імені Ілліча, нашого заводського вогнища культури. Відомо ж, що вогнище може горіти лише тоді, коли в нього безперервно підкладають дрова. Отож товариш Книш, вважай, займався тим підкладанням з раннього ранку до пізньої ночі, він так і жив у Палаці культури, тільки вряди-годи вискакував звідти для... і вже тут ніхто йому не міг заборонити, ніхто б не наважився обмежувати його необмеженість, нормувати його ненормованість.

Товариш Книш, як усі занадто віддані своїй справі люди, мав своє хобі: самодіяльність. Складалося враження, що він ладен був би зупинити заводи і заборонити сіяти хліб, аби лиш вивільнити всіх людей для участі в гуртках самодіяльності. У нашому Палаці культури товариш Книш організував стільки гуртків, що вони вже охоплювали, здається, всі відомі людству науки й мистецтва, і тепер час був замахнутися на ще не відомі. Тож коли я побачив товариша Книша коло себе в цеху, не мав ніяких сумнівів, що зараз почую пропозицію організувати гурток охочих пробратися до центра Землі або видобувати золото з повітря.

— Вітання, вітання, Череда,—закричав товариш Книш досить бадьоро й життєрадісно, як це він завжди вмів,— чули, чули про твої успіхи, просто неподобство, що ти заривав свої таланти в землю, але тепер не дозволимо, годі, талант треба поставити на службу народові.

— Самодіяльність? — спитав я.

— Вгадав,— підтвердив товариш Книш.— Самодіяльність.

— Гурток охочих розшукувати яйця динозаврів у пустині Гобі або Шамо?

— До динозаврів ще не добралися. Хоча... Що таке капіталіст? Для нас це майже як динозаври... Ми повинні зробити надбанням народу твій діалог з капіталістом... Уявляєш? Сценка!.. Це, брат, буде гостріше, ніж у Райкіна! Кишки рвати! Ти виходиш з одного боку, він — з другого. А посередині — стіл...

— Значить, я?

— Так.

— А капіталіст?

— І капіталіст.

— Але хто капіталіст?

— Ну, знайдемо. Тут головна дійова особа ти. А на капіталіста знайдемо якогось хлопця. Можна когось з молодих пожежників.

— Ні,—сказав я,— вже коли вибирати на капіталіста, то бери Токового.

— Токового? — злякався товариш Книш.— Це ти, Череда, не туди загнув. Токовий — керівний склад, а керівництво ми не залучаємо. Вже коли й згоджується хто добровільно, то тільки на позитивних героїв.

— Тоді доцента Крижня.

— Та ти що — здурів? Доцент Крижень — світило, сказати б, а ти його... Такий номер не піде!

— Тоді й зі мною не піде номер,— сказав я товаришеві Книшу,— не полізу я на вашу сцену, не буду розводити балачок з капіталістами, бо вже набалакався у себе вдома, а ти, товаришу Книш, одійди і не заважай мені займатися творчою діяльністю на благо нашого суспільства.

— А в мене, по-твоєму, не творча діяльність на благо? — скипів товариш Книш.

— І в тебе теж, не заперечую, але в мене, мабуть, більш творча.

— Ну, ти ще подумай все-таки, Череда. Я до тебе ще навідаюсь.

Може, товариш Книш і навідувався, але мене вже не застав, бо ми з Шляхтичем поїхали до Києва.

Нас зустрічали. Хто?

На жаль, не моя сестричка Ізольда, бо вона з своїм Віолончелістом перебувала в черговому зарубіжному турне, високо несучи прапор соціалістичного мистецтва, як висловлюються вчені люди.

Нас зустрічали Євген і... Фрусін.

Євген — це ясно, він тепер став киянином і десь там угризався в дипломатичні науки, але як опинився поперед нас Фрусін?

— Не був би я бодай маленьким ученим,— закричав він нам назустріч,— коли б не прискочив хоч на день перед вами! Треба мати дар передбачення!

— Може, хитрощів? — поспитав я беззлобно.

— Передбачення! — замахав руками Гриша.— Бо вчора тут на пероні була ціла академія, були квіти, були промови, а що сьогодні?

Тільки тепер я згадав, що ми прибули на день пізніше, ніж нас запрошувано. Шляхтич сказав, що було б нетактовно приїздити до Києва передчасно, втрачати цілий день, за який все-таки щось можна зробити в себе в цеху, одне слово, Льоня був вірний своєму характерові, а для нього характер — це щось мовби власний бог, чи що, для мене ж богом залишався сам Льоня, збунтуватися через якийсь там зайвий день роботи я не міг, і тільки тепер скумекав, що Шляхтич не квапився до Києва, маючи в себе під боком розквітлу Алю, а от що мав там я, окрім заліза і пісної особи товариша Токового, про це сказати важко.

— Окрім переваг престижево-представницьких, я своїм вчасним приїздом набув ще й переваг чисто побутових,— розбазікував тим часом Фрусін.— У готелі мені надано окремий номер, тоді як для вас спільний. Ну!

Шляхтич сором'язливо усміхався на таке несерйозне Гришине базікання, а я підійшов до Євгена, штовхнув його плечем, одержав здачі, штовхнув ще раз і вже лиш тоді спитав:

— Отже, дали драла і стаємо дипломатами?

— Хто це тобі сказав? — мляво заперечив Євген.— Ти ж знаєш, який з мене дипломат.

— Та хто ж ти? Головний спеціаліст Держплану?

— Готуюсь у політехнічний,— просто сказав Євген.

— Куди?

— В політехнічний. На металознавство.

— Металознавство? А що це таке?

— Ну, металознавство. Буду металознавцем. Ти металороб, а я металознавець. А решта людей — металоїди, тобто металоспоживачі. Розподіл праці.

— Ага, розподіл. Одні булочки роблять, інші їх з'їдають. Дуже красиво.

— Май на увазі,— сказав Євген з серйозністю, яка личила майбутньому металознавцеві.— Коли б ніхто булочок не їв, то перестали б вирощувати хліб.

— Отож треба дякувати всім з'їдачам хліба і вклонятися до землі тим, хто з'їдає рекордну кількість? Поважаймо з'їдачів? Так?

— Уяви собі,— посміхнувся Євген,— очевидно, в цьому прогрес або ще точніше — життя. Все взаємозв'язане.

— Чорти його бери,— зітхнув я,— ми теж з тобою були взаємозв'язані, а тепер от розскочилися на добрих півтисячі кілометрів, і через що?

Євген злякано замахав руками і навіть спробував затулити мені рота, щоб я не ляпнув імені Алі, бо ж Шляхтич стояв поруч з нами, і хоч Гриша Фрусін щосили турчав йому щось у обидва вуха, але міг би почути й нашу розмову, надто ж про Алю. Ох, ці дівчата, ох, ця любов, про яку я ще не мав повного уявлення, а лиш світилися мені здалеку незабутні сірі очі, загадкові й недосяжні.

— Ну! — вигукнув Фрусін.— Але ми вас зустріли! Як нікого іншого! Зараз побачите!

На привокзальній площі ми побачили тисячну чергу на таксі, нас ошелешило дзвеніння трамваїв, ми мало не потрапили відразу під два тролейбуси, на нас по черзі налітали пасажири майбутні, які ще тільки бігли на поїзди, й пасажири колишні, що вже злізли з поїздів, але ще не могли втишити своїх швидкостей, підлягаючи отому закону Ньютона, який я вже забув. Нарешті Євген і Гриша вивели нас з цього розбурханого моря метушняви й штовханини, ми опинилися на вільному, широкому тротуарі, тепер кипіло, вирувало, шуміло й дзвеніло в нас за спинами, а попереду, причаливши до краю тротуару, мов океанський лайнер, стояв великий чорний лімузин, весь у різнобарвних стрічках і

квітах, і шофер усміхався нам здаля, відчиняючи дверцята, так ніби ми були індійські махараджі або хоч члени отої індійської партії, що приїздять до нас у гості, надягаючи для такої оказії з біса симпатичні підштаники.

— Прошу! — закричав Фрусін, показуючи нам на заквітчаний лімузин.

— Це для нас? — не повірив Шляхтич і навіть зупинився від несподіванки.

— Моя ідея, Євгенове виконання! — радісно заверещав Фрусін.— Лімузин з київського Палацу одружень. Ми найняли його на весілля. А що? Хіба весілля важливіше за те, ради чого приїхали сюди ми?! І хіба ми не женихи?

— Взагалі кажучи, я жених,— сказав я Фрусіну,— та й ще дехто тут. Але ж нема наречених. Машина з самими женихами? Хіба це серйозно?

— Митю! — сплеснув долонями Фрусін.— Ти хочеш стати серйозним? Що я чую! Але ж глянь на цю машину. Ти бачив коли-небудь серйознішу машину?

— Ніколи і вовіки-віків не побачу.

— То сідай у неї і будь серйозний.

Власне, хіба я вагався хоч мить? От тільки Шляхтич. Він мовби не наважувався.

— Ну, гаразд, Льоню,— сказав я йому вже з машини,— а коли б тебе обрали президентом? Однаково б довелося їздити в такому лімузині, ще й інколи заквітчаному. Адже могло бути таке?

— Взагалі кажучи, кожен може бути обраний,— посміхнувся Шляхтич і теж поліз у машину.

І ось ми, використовуючи своє право обирати і бути обраними, а також право рано чи пізно одружитися (бо ним скористався тим часом лише Шляхтич), поїхали по Києву в величезному чорному лімузині, в стрічках і квітах, привертаючи до себе всі погляди, приголомшуючи своєю загадковістю всіх, хто нас бачив того дня.

Машина, повна женихів, а нареченої жодної. Власне, наречена в нас була. Нареченою своєю ми назвали Київ. Зроблено було це одностайно.

Ми їхали по вулицях Києва, Київ дивився на нас, ми дивилися на Київ, і видавався він нам у нашій хлоп'ячій захопленості свіжою, здоровою, молодою дівчиною. Якби ми мали ще сякий-такий житейський досвід, то ми б порівняли Київ навіть з молодою жінкою, що розквітла в коханні і, прокинувшись вранці, найперше чує себе щасливою, сильною, доброю і щедрою, як богиня, і роздаровує цю щедрість усім, хто до неї наближається, але ми не могли похвалитися досвідом, тому в голови нам не могло прийти таке. Зате могли ми вигукнути: "Яка там богиня! Які там у дідька боги! Київ — це Київ, і цим сказано все, і до нас, і без нас, і навіки". Не ми вигадали ці слова — їх породило неконтрольоване захоплення.

Ми їздили і їздили своїм лімузином, закупленим Євгеном на цілий день, Київ вливався в нас, мов золота вода, ми були повні київської лагідності, київської музики, ми стали мовби отим суцільним київським співом: "Як тебе не любити, Києве мій". Слова Луценка, музика Шамо.

Сидячи в лімузині, ми, ясна річ, ще не стали читачами газети "Вечірній Київ", але вже солідаризувалися з її наполегливим твердженням про те, що "Київ люди прикрашають", ми пересвідчувалися в цьому знову й знову, бо коли сам Київ уявлявся нам нареченою, так би мовити, символічною, то наречених справжніх, живих

і прекрасних, тут налічувалося, мабуть, не менше як півмільйона, мабуть, таких дівчат ніде в світі не побачиш, як у Києві, коло кожної нам хотілося зупинитися, і стримували нас тільки вуличні знаки, порозвішувані на київських вулицях так само рясно, як квіти на нашій машині. Стоянка заборонена. Зупинка заборонена. Проїзд заборонено. В'їзд заборонено. Ну, і, ясна річ, звукові сигнали теж заборонені якнайсуворіше — не свиснеш, не гукнеш, не подаси голосу машинного, щоб привернути до себе увагу.

А дівчата ж прекрасні, мов Київ, і Київ прекрасний, мов усі його дівчата, взяті разом. Якби я був серйозний, як доцент Крижень, я б, може, тільки тоді розповів про це місто, а так доведеться обмежитися отими словами досвідченого чоловіка, які я навів не тому, що вважаю їх єдино можливими, а просто за браком інших.

Потім ми їли київські котлети, пили київську мінеральну воду, мріяли про коньяк "Київ", мали намір повезти додому київський торт у дарунок, я придбав собі фотоапарат "Київ", щоб...

Але про що це я? Розбалакую про якісь торти та про мінеральну воду.

Дрібно й негідно.

Бо...

"Нині Київ є важливим політичним, адміністративним та культурним центром країни. Він переживає свою другу молодість — впорядковуються та розширюються його межі. І все це потрібно відобразити в новому гербі. Наприкінці минулого року новий герб Києва було затверджено. Як і в колишніх, кожен елемент нового герба сповнений символіки. На червоно-лазурному полі, яке відтворює кольори Державного прапора УРСР, зображені срібний лук — символ героїчного минулого, і золота, виконана в традиціях народно-декоративного

мистецтва гілка каштана, вона уособлює вічну молодість і могутній розквіт України. Срібний щит зверху увінчують Серп і Молот — символ влади трудящих, а знизу — нагорода місту-герою — Золота Зірка".

Так написано в одній київській газеті, але й не про газету та про герб треба. А про віщо ж?

Треба про гори. І не про київські, бо в Києві не гори, а тільки пагорби, і такі вони чарівливо-зелені й ласкаві, що називатися б мали якось інакше: узвишшя, вознесення, зеленогір'я.

А мені треба про безжально суворі гори, з неприступністю, з крижаними вітрами, з несподіванками, з неможливістю відступу. Тільки вище й вище, і не маєш часу на здивування, не маєш права на знесилення й вичерпаність, і перепочинку не маєш, бо треба вище й вище, і тільки на вершинах досягнеш того, що прагнув, тільки там оглянеш свій світ, почуєш музику вічності, яку повинен почути кожен з нас бодай раз у житті.

Я ніколи не думав про гори. Наше місто в степу, на рівнині, життя моє теж, як видавалося мені, досі пролягало по рівному, все було просто, звичайно, життя усміхалося мені навіть у найгіркіші хвилини, навіть коли вдарився боляче тоді в лісі, життя засяяло для мене незабутньо-сірими очима, виснажливі дні й ночі змагань з металом якось забулися, вони відходили від нас одразу, може, тому, що мали поступатися місцем новим дням і ночам, ще виснажливішим, але й радіснішим водночас, в тій тривалій нашій боротьбі з металом було безліч несподіванок, тоді і вони були суворі й безжальні, тоді й зневіра могла пробратися в душу, але ми не відступили, Шляхтич не дав нам відступити, самі не відаючи, ми йшли тоді до вершини, але недосвідченість наша завадила нам розглянутися довкіл, а може, просто молодеча легковажність, іронічність, занадто розвинене почуття гумору (національна риса, ще від запорозьких козаків!) стали на заваді по-справжньому оцінити ті зусилля, які поцінували інші.

І ось тільки тут, у Києві, йдучи з готелю до святкового залу, де президент Академії наук мав вручати нам медалі лауреатів, я зненацька мовби заново повторював дивно важкий і водночас запаморочливо солодкий шлях до вершини, і, може, вперше в житті я став серйозний, такий серйозний, що сам доцент Крижень позаздрив би мені в силі цього почуття.

Від готелю до залу треба було лише перейти вулицю, але якось воно, як усе в Києві, складалося несподівано і незвичайно, та вулиця була чомусь глибока-глибока, мов кам'яниста ущелина, ми довго спускалися в неї з готелю, потім дерлися по нескінченних східцях поміж сірого каміння, кам'яні брили затискували нас дужче й дужче, а ми все одно пробиралися крізь них вище й вище, десь мовби мали перепочинок, а може, й не мали, бо не любили перепочинків, потім був зал, який теж видавався нам шляхом угору, там теж доводилося долати височінь, ми підіймалися й там, вище й вище, ми були всі разом, як і тоді в цеху впродовж довгих місяців, коли долали невіру, підозріливість, перешкоди, невідомість, сцена палацу була для нас такою самою вершиною, як той день, коли ми досягли успіху і стали над металом, над його податливістю й слухняністю. Президент, сяючи розумним, лобатим обличчям, вручав нам дипломи і приколював кожному на груди золоті медалі з вічно-мудрим профілем Леніна, а ми ще й досі не спам'яталися після нашого нескінченного сходження нагору, ми ще, здавалося мені, йшли вище й вище, нам забивало віддих, нам хотілося кричати, співати, і... плакати, і сказати всьому світові таке:

"Ось ми тут стоїмо від імені шістдесяти мільйонів радянського робітництва, а також від імені п'ятсот сорока мільйонів робітників цілого світу, ми йшли сюди довго, кожен з нас іде цим шляхом, дехто, може, витрачає ціле життя, та й повинен витратити ціле життя, щоб дійти до Леніна і стояти поруч з Леніним! Ми вміємо працювати, ми любимо працювати, ми живемо працею, ми усвідомили державність нашої роботи, наших зусиль, в наших руках відродження людства, ми не тимчасові на землі, не ситуаційне утворення, не мимойдучість,— ми

вічні, як вічне прагнення людства до волі, справедливості, щастя й краси!"

Мабуть, я щось таке й сказав у ту найурочистішу хвилину мого життя, бо навіть стриманий Льоня Шляхтич обіймав мене і хвалив за ораторський хист, сам же я нічого не чув: ні свого голосу, ні чужих голосів,— я стояв на величезній сцені величезного палацу, довкола були тисячі людей, сяяли мені тисячі очей крізь радісні сльози чи то мої, чи то з тих очей, я нічого не міг зрозуміти, я стояв і плакав, мов дитина.

Спам'ятався я лише згодом, далеко від того високого залу. Тут були столи літерою П, святковий гамір, жіноцтво, урочисті гості, нас водили уздовж столів, розсміяні жінки хотіли неодмінно поцілуватися з кожним із нас, їх не відлякував навіть настовбурчений чуб Гриші Фрусіна (йому хтось зробив комплімент, що його чуб нагадує чуб співака Кобзона, і Гриша дуже пишався своєю схожістю з такою знаменитістю!), а на закінчення вечора, а може, то було ще й не закінчення, але, мабуть, найвища точка того лауреатського балу, сам президент академії вийшов у супроводі двох чи не найвродливіших дівчат Києва, і ті дівчата несли величезний вінок, сплетений із свіжих лаврів. Шляхтич і Фрусін вчасно відступилися од вінка, і вийшло, що брати його доводилося нам з Євгеном. Ми стояли геть розгублені й зніяковілі, ми не могли простягти руки, хоч як заохотливо всміхався до нас президент, тоді збоку підійшов Шляхтич і тихо сказав:

— Беріть, беріть, це треба брати...

Ми взяли вінок і... поставили його, прихиливши до столу. Тоді президент зморгнув дівчатам, і ті вхопили вінок і наділи його обом нам з Євгеном, збратавши нас зеленою цією пишнотою, а потім кожна з ходу поцілувала кожного з нас у щоку, але невдячнішого матеріалу для поцілунків годі було й шукати,— в своїй отетерілості й здерев'янілості ми з Євгеном тої миті перевершували все відоме на світі,— от що означає, коли з дитинства звик до лаврів тільки в супі й ніколи в гадці не мав бути увінчаний ними!

Все-таки ми пережили й ці хвилини, і як тільки вдалося влучити відповідну мить, я шепнув Євгенові на вухо:

— Давай дамо дьору!

— Незручно ж...

— А ми непомітно...

І тут ми довели свою цілковиту недосвідченість. Бо коли хочеш бути непомітним, то не намагайся відводити погляд, помилково вважаючи, що коли ти не бачиш нікого, то й тебе ніхто не побачить. Навпаки! Треба їсти очима всіх, треба примушувати інших відводити очі,— тоді сам станеш невидимим! Але ж ми з Євгеном, як справедливо казав Чемерис, були молоді. Ми навшпиньках, ховаючи очі, пробиралися крізь розвеселених, розтанцьованих людей, ми гадали, що нас ніхто не помічає, ми тихцем утікали з цієї урочистості, а коло самих дверей нас наздогнали ті самі вродливі дівчата з тим самим вінком і так само вправно побратали нас ним, і вже аж тоді жартівливо виштовхали нас геть,

Мабуть, у нас був вельми смішний вигляд, коли ми опівночі опинилися на Хрещатику з величезним лавровим вінком у руках, щастя, що на ту пору майже не було на вулиці перехожих, а ще йшов дощ. Ми побігли по Хрещатику, розбризкуючи калюжі, не помічаючи дощу, вінок ми чесно несли вдвох, аби не дощ, то, може б, ми стали й трохи посперечалися, кому його забирати до себе додому, але було не до суперечок, ми дружно бігли до мого готелю і, лише коли почали підніматися по нескінченних східцях і вимушені були сповільнити свій біг, здогадалися наставити над собою вінок, захищаючись від холодних патьоків, точніше, намагаючись захиститися, бо з вінка нам дзюркотіло просто за комір, я відчував, як втрачає свої вишукані форми мій святковий костюм, але що міг удіяти!

— Капає! — хапливо промовив Євген.— Ну й капотить!

— Просто хлющить! — додав я.— Непросто носити лаври, Гене!

— Але ти повинен повезти цей вінок для наших.

— Ну, ясно. Вони там припинили роботу, сидять на вокзалі, виглядають, чи я привезу їм вінок.

— Тут буде по листочку для всіх трьох тисяч робітників нашого цеху, — провадив своє Ген.

— Я до ранку перелічуватиму всі листочки, щоб усім вистачило,— пообіцяв я.

Нарешті Євгенові хлюпнуло з вінка так щедро, що до нього теж повернулося почуття гумору, він штовхнув мене в плече вільною рукою, сказав з жалем:

— А все-таки я заздрю тобі, Митю! Ти знов повернешся в наше залізне місто.

— Намагаюся тебе зрозуміти, хоч ще й не можу. Ти скрізь був перший, у всьому намагався мене випередити, і до заліза ти прийшов перший, і перейшов до любові теж перший, хоч і не зовсім удало. Але зате маєш досвід, якого мені ще бракує. Отож пробую тебе зрозуміти І, може, хочу зрозуміти, Гене.

— Ти ж маєш свої Сірі очі,— нагадав Євген.— Чи вже забув? Я не забув, пам'ятаю.

— Ну, ні,— сказав я, намагаючись бути бадьорим,— скажемо просто й без претензій: людство пам'ятає!

Ми розійшлися тільки до завтра.

Можна сказати, що я не спав тої ночі, і не тому, що перелічував листя на вінку, щоб уранці повідомити, чи вистачить усім у цеху, включно з Токовим,— не спав я через незвичні свої сльози на високій сцені мого життя, я хвилювався далі, зрозумійте це до кінця: Дмитро Череда хвилювався!

Це звучить, може, трохи смішно, але це правда. А ще, правда: я думав про свої Сірі очі, про ті радісно-сірі, як ранній передсвіток теплого літа, дівочі очі, які схилялися наді мною в далекій лісовій хатині після мого негеройського польоту з танка. І ось тут я відчував, що наблизився до Сірих очей, що БОНИ десь поруч, треба лиш спромогтися на невелике зусилля і... Тоді добра моя бабуся-доглядальниця сказала, що онука її на текстильному комбінаті. Сірі очі й текстильний комбінат! Десять тисяч незаміжніх дівчат, і лиш одна з них з незабутньо сірими очима. Замало прикмет вже й тоді, коли ти дійсний член телевізійного клубу кіномандрівників, що його очолює режисер Шнейдеров. Я навіть не знав, де той комбінат: у Києві, в Чернігові чи аж у Херсоні!

Але ж молодість!

Читайте газети, і ви довідаєтеся, що в Києві, у Дарниці, аж два комбінати. Шовковий і штучного волокна. Не будемо прискіпливими і не станемо завчасно одних дівчат з одного комбінату розхвалювати за шовковість, а іншим докоряти за штучність. Сірі очі можуть бути і там, і там!

Я не чекав, поки висохне мій грандіозно сконструйований Іром Леоновичем костюм, начепив собі на шию фотоапарат "Київ", хоч ще й не знав, де в ньому й що натискувати, щоб знімало, вийшов з готелю, пірнув у київське метро з таким виглядом, ніби з дитинства те й робив, що їздив у метро, і випірнув аж на станції з радісною назвою: "Комсомольська".

Проблеми — куди йти? — не було. Вперед і прямо! Не турбувало мене також, до якого з комбінатів потраплю. Проте не знав, де шукати і чи взагалі тут треба шукати. Але: шукаєш — знайдеш. Побачив по той бік шосе пряму алею, яка вела, видимо, до якогось із комбінатів. Алея мені припала до смаку, бо нагадала чимось нашу заводську,— отож і попростував туди без сумнівів і вагань, не маючи "зерна неправди за собою". Вирядився на свої пошуки я досить-таки рано, людей у алеї ще не зустрічалося, але, як розповідав по телевізору один чоловік, повернувшись з дружньої країни, "радісне враження викликала наявність лозунгів і транспарантів". Розміри моєї розгубленості можна уявити вже хоча б з того, що не запам'ятав я там жодного лозунга і не дібрав, що понаписувано на транспарантах. Зате відразу помітив химерну споруду, яка вивищувалася трохи осторонь від головного входу. Це була штуковина з модних тепер струганих паличок, якими оббивають навіщось стіни в магазинах, кафе, конторах, взагалі скрізь, де буває безліч людей і де існують найсприятливіші умови для накопичення порохняви. Видимо, палички мають слугувати таким собі сучасним пилозбірником. Пилу на них справді невдовзі збирається стільки, що собаки чхають, тому й прозвали ми з хлопцями такий стиль "собачим модерном". Але тут я відразу належно поцінував доцільність паличкової структури! Бо з отих, здавалося б, смішних і недоречних паличок споруджена була заводська Дошка пошани, і споруда вдалася на славу! На прозорій, ребристій, вигинистій якійсь мовби стіні в мальовничому безладі розмістилися великі фотографічні портрети кращих людей комбінату, і то таки були кращі люди з усіх поглядів, чорти його бери! Гарні, вродливі, гожі, славні, ловкі, красиві дівочі лиця мовби злітали на тебе звідусюди, і ти летів разом з ними в найвищі підхмар'я захоплень і, забуваючи про свій православний атеїзм, як казав драматург Корнійчук, починав вірити в існування ангелів, архангелів і небесних вертоградів та райських кущів. Може, там налічувалося сто, може, двісті кращих, і всі — дівчата! Чудо? Згоден: чудо. Але ще більше чудо ждало мене в нижньому куті споруди, воно тулилося там ніби й непомітне, але насправді найпоказніше і найпримітніше. Звідти, сяючи яскравіше за всі зорі світу, дивилися на мене мої Сірі очі! Товаришу Череда, ви народилися в сорочці, хоч це й буржуазний забобон

посилатися на цю породільську сорочку. Вам щастило все життя, загалом кажучи, а нині щастило просто катастрофічно. З мільйонів можливих шансів ви зуміли спобігти саме той, що його ждало людство для здійснення вашого щастя, і тепер, як зазначається завжди в газетах, завдання полягало в тому, щоб не випустити з рук нагоди.

Я кинувся до її портрета, завдяки належному рівню своєї грамотності вмить довідався, що зветься вона Марією, довідався також про її прізвище,— не знати лише, дівоче чи вже прибране, тоді пометався безладно туди й сюди, пробуючи зметикувати, як вестися далі, але нічого путнього не вигадав, мабуть, через абсолютну недосвідченість. Та хотів би я бачити на своєму місці досвідченого чоловіка!

Що робити? Ждати, коли почнуть іти на зміну, зазирати в тисячі облич, щоб знайти Марію з сірими очима? Занадто безглуздо, знайшовши, шукати знову. Довідатися в відділі кадрів, де Марія працює, і піти в цех? Легко уявити, як подивляться в цеху на типа, що заважає людям працювати, носячись із своєю любов'ю, мов дурень з писаною торбою.

Отже, товаришу Череда, гнати трубу, виходить, набагато простіше, ніж переходити до любові, ще тільки приміряючись ступити перший крок. У трубах все залізно точно, все прямолінійно, там і труднощі, здається, прямолінійні, бо знаєш, що має бути вкінці, а тут суцільна заплутаність, невизначеність, невідомість, від яких одразу ладен упасти в розпач. "Мы странно встретились и странно разойдемся". Так, так. А коли ще й не стрілися? І не знаємо, як це зробити? І одна з договірних сторін, звана Марією, для прикладу, й гадки не має про існування другої сторони, званої в побуті Митьком Чередою. Що тоді? І як? Тут не зарадив би, мабуть, сам Гриша Фрусін, хоч скільки б заганяв пальці в свій дротяний чуб. Шляхтичу таких справах зовсім не порадник, Євген, коли йдеться про дівчат,— суцільна нерішучість, або ж вайло, як це він блискуче довів на прикладі з Алею. Хто б мені допоміг, так це Зізі, але ж вона за півтисячі кілометрів звідси! Хіба що викликати? Ну, вона б попознущалася з мене!

Ну, коли так, тоді скористаймося з досягнень цивілізації і суцільної пронумерованості сучасних громадян! Раз Марія працює на комбінаті, раз вона тут відома людина, то чому б так само не бути їй відомою в міському довідковому бюро? Рік народження? Це найпростіше. Скинемо з моїх років три-чотирн і одержимо Маріїн вік. Як пояснити свої метання Шляхтичу? Напишу записку, що поїхав до родичів. Учора моєї сестрички ще не було, а сьогодні ж вона могла повернутися з турне по закордонах і принести додому прапор соціалістичного мистецтва.

Так я знову прокатався в метро, опинився в центрі Києва, забіг до готелю, щоб залишити записку Шляхтичу, переснідав у кафе і пішов шукати міськдовідку, маючи намір пробайдикувати потім до кінця робочого дня і відвідати Марію в неї вдома. До готелю більше не повертався, бо що мав там робити? Доглядати за вінком? Але ж лаври не в'януть.

Адресу Маріїну добув легко й швидко, не можу сказати, що так само швидко минули для мене ті години, які Марія працювала на комбінаті. Я тинявся по Києву вже без учорашньої зачарованості, тепер мене осявав не Київ, осявали мене Сірі очі, а ще — лякали!

Нетерплячка била мене стоударно й тисячоударно, коли я опинився в районі нових дев'ятиповерхових будинків, облицьованих гарною світлою плиткою, з яскравими різнобарвними балконами: червоними, зеленими, жовтими. Будинки стояли на піску, були ще зовсім нові, на піску не встигли вирости навіть кущики трави, зате вже пообростали балкони й стіни самих будинків, де кожен з мешканців намагався застосувати свої творчі зусилля, використовуючи конституційну недоторканність власного житла. Найбільше на балконах було квітів, бо в Києві, здається, люди без квітів взагалі не уявляють життя. Дехто встиг завести на балконах виноград, у декого були вже справжні зелені джунглі, ще інші спорудили на базі балконів барвисті хатки, а хто не спромігся ні на джунглі, ні на добудову, але однаково вважав, що, наприклад, розвішування на балконах випраної білизни слід розглядати лише як явище тимчасове, а дбати слід про постійно діючі прикраси, той

теж робив свій внесок у загальну справу: в'ялив на балконі низки риби, чіпляв проти сонця гірлянди червоного перцю, вішав на стінах сині й чорні розкладушки, а один винахідливий чоловік примудрився почепити на стіні коло балконних дверей величезний цинковий таз, який так сяяв, немов небачених розмірів родинний герб.

Я стояв і дивився на той круглий цинковий герб, втупився в нього, мов відома свійська тварина в нові ворота, не міг одірвати погляду, може, через те, що таз обурливо порушував архітектурну цілісність нової забудови, а в мені підсвідомо пробуджувався, скажімо, майбутній комунальний діяч, можливо, депутат міськради або й сам голова, бо ж "молодым у нас везде дорога", як бачите, до чого може довести споглядання простого цинкового таза, тільки відповідно почепленого. Аж згодом я збагнув, чого стовбичу перед будинком, прикрашеним цинковим символом родинності; це був саме той будинок, де жила Марія і куди я мав тепер зайти, щоб бачити свої Сірі очі!

Тут уже не буде мови про вершини і про труднощі сходжень. Мене вимчав на сьомий поверх автоматичний ліфт, число "сім" обіцяло щастя, бо сім по сім буде сорок дев'ять, а коли сорок дев'ять розділити на два, то вийде двадцять чотири з половиною, а двадцять чотири з половиною — це майже мій вік, все збігається, все прекрасно! "Мы странно встретились". Але не розійдемось.

Я дренькнув дзвінком, вхопився за фотоапарат, бо за серце хапатися в моєму віці якось не випадає, двері відчинилися, і в дверях... Ні, не Сірі очі побачив я, і не Марію, і не дівчину з мрії, а стояв там невисокий чорнявий чоловік, молодий ще, може, навіть молодший за мене, але вже чоловік, глава сімейства, хазяїн, самостійна одиниця, громадянин і трудівник, про що свідчила його розстебнута картата сорочка з запахами мастила, міцна засмагла шия, міцні, мабуть, так само мозолясті, як і в мене, руки. За чоловіковими плечима була квартира, дві чи три кімнати, звідти чулося хлюпання води і басовите ревіння в два голоси, може, це й не квартира, а чоловічий гуртожиток.

— Пробачте,— сказав я,— але...

Це називається: знайшов свої Сірі очі. Міг би й не знаходити. В моєму мозку промайнуло принаймні мільйонів сто найрізноманітніших припущень. Лічильна машина могла б в цю мить позаздрити моїй голові, бо машині й не снилося те, що уявив я за час, поки ми з власником картатої розхристаної сорочки вивчали один одного.

— Пробачаю,— відповів він нарешті,— хіба що?

— Та нічого.

— А все-таки?

У кімнатах хлюпотіло водою ще дужче, і басове ревіння переходило іноді на звиск. Діти! Та ще й не одне! Чоловік і двоє чи троє дітей у квартирі. Плюс наше цілковите незнайомство. Ну, ситуація. Але й відступати я не міг.

— Ти що? — спитав він.— До мене?

— Та ні.

Він озирнувся трохи розгублено. Не до немовлят же прийшов цей дядя з фотоапаратом. Я не був схожий на вихователя дитсадка. Там поки що вихователькі.

— То до кого ж?

— Я...— фотоапарат і далі слугував мені замість серця,— у мене... я з редакції... Це у вас на балконі висить великий цинковий таз?

— Тазок?

— Так.

— У нас. А що? Не можна?

— Ні, ні. Просто я хотів подивитися. Може, сфотографували... У нас...

— Маню! — покликав чоловік.— Маню, тут ось якийсь чудик хоче наш тазок фотографувати.

Хлюпотіння урвалося, припинилося також басовите ревіння, з кімнат вийшла жіноча постать, тут було раз ступнути — і вже коло порога, але мені видалося, ніби коридор вмить розсунувся до безмежності, постать і наближалася, і водночас мовби стояла на місці, окрім того, я не міг роздивитися її, бо мені заважав чоловік у картатій сорочці, який і далі стояв переді мною, не здогадуючись запросити мене до помешкання, а ще: він, виявляється, нестерпно вимахував руками, супроводжував маханням кожне своє слово і навіть невисловлені думки. Це був і не чоловік, а просто вітряк, я не помічав його паскудної звички до часу, але тепер готовий був прив'язати йому руки до тулуба, я зненавидів його за оте дурнувате махання, мені в очах двоїлося й троїлося від цього, я ніяк не міг розгледіти молоду жінку, що наближалася до нас, я так і не розгледів її остаточно, але побачив очі, впізнав їх, це були вони, на мене дивилися мої Сірі очі!

— Ви... справді хочете фотографувати?

Вона була невисока, зграбна, білява, саме така завжди уявлялася мені, а очі здалися ще прекраснішими, ще виразнішими, ще розіскренішими, ніж у моїй мрії, я геть спантеличився, мову мені відібрало, я тільки хитнув головою та дужче стиснув свій фотоапарат, за який тепер тримався, мов потопаючий за соломину.

— Та ви ж заходьте,— запросила вона,— Грицю, зійди з дороги і не махай руками. Проведи чоловіка на балкон. Бо я повинна докупати

хлопців. У нас два хлопці,— пояснила вона мені.— Близнюки. А вередливі, як їхній батько.

— Дають жизні нам обом,— замахав руками Гриць,— удень ревуть басами, а вночі дискантами. А тобі справді тазок наш сподобався? В нас ще й виварка цинкова є.

Тут я, видно, від злості на його розмахування руками здобувся на слово і сказав услід Марії, яка йшла докупувати своїх хлопців:

— Не так і тазок, як... В мене завдання познайомитися з вами, Маріє... Та я трохи вже знайомий...

Вона, мабуть, не почула, бо знову заходилася з хлопцями, а для її чоловіка моє повідомлення особливої цікавості не становило.

— В цеху в неї, мабуть, вже був? — сказав він.— Цех у кожного є. А от тазок — ні. Це я купив, сам його на балконі присобачив. Ніхто б не докумекав, правда ж, ніхто?

— Та ніхто,— мляво згодився я,— це й привернуло мою увагу. Я навіть не знав, що саме у вас цей тазок...

Тут Марія покликала чоловіка, щоб допоміг їй, і вони вдвох винесли з ванної закутаних і втихомирених своїх хлопчаків, одного несла Марія, другого Гриць, який примудрився розмахувати руками, навіть тримаючи дитину, це вже було цілковите безглуздя, дитина мала б запротестувати у свій спосіб проти такого батькового поводження, але, мабуть, їй подобалося балансування на грані небезпеки, може, це вже ріс майбутній космонавт, а тільки воно мовчало і ще й прилаштовувалося дивитися нацмене крізь усі оті розмахування, і очі в хлопчика були так само сірі, як у матері. У другого хлопчика теж були сірі очі, від батька ці діти, здається, не перейняли нічого.

— Чула? — сказав Гриць до дружини.— Кореспондент каже, що був у тебе вже.

— В нашому цеху були? — спокійно спитала вона.

Я почав молоти щось про редакцію, про те, що "Київ люди прикрашають", про київський процент, потім навертав на ліси, на хатинку посеред лісів, на бабусю і її онуку, а потім змальовував епізод з танкістом, майже бойовий епізод... Марія нічого не могла збагнути... Може, вона й пам'ятала того невдалого танкіста, що вилетів з танка й врізався в землю, але коли ж те було? Та й не могла вона якось зв'язати того безпомічного хлопця з довготелесим кореспондентом-самозванцем, що заявився в її квартиру і меле про що завгодно, а потім ще й починає — при чоловікові! — мало не домовлятися про побачення на завтра, тільки й того, що зв'язує побачення з комбінатом чи то для маскування, чи й справді маючи намір зустрітися з нею на роботі.

Зате Грицеві я сподобався.

— Та ти заходь просто до нас додому ще й завтра, коли треба,— замахав він руками.— Сьогодні ми не готовилися, не знали ж нічого. А завтра хлопці зберуться, щось сообразимо. Апарата теж не забудь. Марію там на робочому місці можеш зняти, а може, й тут щось клацнеш. Знімки в тебе здорово виходять. Я тепер тебе згадав. Ти ж у "Комсомолці" друкуєшся. Лауреат? Точно? Прізвища я твого, ясно, не запам'ятав, бо прізвищ багато на світі, нащо ними голову забивати, але знімки — здорово! І правильно тобі лауреата дали. Воно, може, за знімки лауреата давати й жирнувато, але тобі — правильно! Ото тільки те, що ти підписуєш під своїми знімками,— зайве. Ніхто не читає. Чудики читають, а нормальні — ніколи! Зате знімки в тебе клас! Одне слово, давай завтра заходь!

Гриць торохтів і розмахував руками, а я дивився на Марію, і вона дивилася на мене своїми єдино сірими очима, і видно було по її очах, що

здогадується вона, хто я і чого прибрів до їхньої оселі, здогадується і докоряє безмовно й гірко. Де був? Чому так довго барився? Адже час летить нестримно. Дні, місяці, роки. Хіба можна втрачати бодай мить?

Що я міг їй відповісти? Безмовно, але відповісти. Що змагався з вічністю? Але це треба пояснювати докладніше. А для пояснень потрібен час. Всі ж ми сподіваємося знайти час, якого не стачає сьогодні, бодай завтра.

— До завтрього,— сказав я,— до завтрього!

Людство намагається здолати свою недосвідченість ось уже протягом кількох тисяч років, але, як мені відомо, ще не здолало. То чи слід дивуватися з моєї наївності, коли я через цілковитий брак досвіду в справах кохання сподівався все вирішити за один день?

Не поміг мені день, не поміг і цілий тиждень, Шляхтич повернувся додому сам, Гриша Фрусін теж поїхав догризати граніти науки, а я закружляв у мертвому колі захопленості Сірими очима, хоч ішлося вже тут не про мою захопленість, а про рятування ближнього свого. Знову ж таки відомо, що людину легко врятувати від бурі та грому і навіть од лихої долі, а від людини — не завжди легко.

Я розумів, що не можу гаяти часу, тому відразу, як тільки зустрівся з Марією віч-на-віч, виклав їй усе: і про танковий вимарш у далеких лісах, і про свій невдалий політ з башти танка, і про бабусину хатину, і про Сірі очі, тобто Маріїні очі, мрією про які жив ось скільки років.

Марія нічого не відповіла мені, тільки зітхнула.

— Ти щаслива?— спитав я.

Вона знову мовчки зітхнула.

— Я розумію: в тебе чоловік, діти... А в мене сама тільки мрія... Мрія-Марія... Звучить заманливо, але... Я вівся, мов останній бевзь... Вважав, що повинен ствердитися на землі... А ствердитися для такого хлопця, як я, чим можна? Ось.— І я показав їй свої руки. Навряд чи відрізнялися вони чимось од рук її Гриця. Вона мовби вгадала мою думку й задумливо промовила:

— У тебе руки спокійні, а він — розмахує... Без кінця махає руками... Збожеволіти можна.

— Маріє! — вигукнув я, ловлячи в її словах якусь надію для себе.— Маріє, що я можу для тебе зробити?

Вона знову мовчки зітхнула, і я теж зітхнув, хоч, здається, ще ніколи не займався таким видом спорту.

— Вже час забирати дітей з ясел,— сказала вона.

— Я допоможу тобі.

— Не треба.

— Він тобі помагає?

— Ні, він ніколи...

Так, суду ясно. Її чоловік вміє тільки розмахувати руками, але пальцем не кивне, щоб допомогти в чомусь дружині.

— Я обіцяв йому, що прийду до вас сьогодні. Може, не треба?

— Мабуть, краще не треба.

— А ти скажеш, що мене відкликала редакція?

— Що-небудь скажу.

Це вже була маленька змова, сепаратний пакт, він уже був скріплений спільною таємницею, лишалося тільки ратифікувати його, для чого потрібна була принаймні ще одна зустріч на вищому рівні.

— Я зможу тебе побачити ще й завтра, Маріє?

— Ну, коли наполягаєш...

Так ми зустрічалися ще день, і два, і три... І тут я нарешті довідався, про що можуть говорити закохані. Тобто говорив здебільшого я, Марія мовчала або ж відбувалася коротким: "Ти нічого ще не розумієш, Митю". Могла б зайвий раз і не нагадувати про мою недосвідченість.

— Ну, так,— згоджувався без заперечень я,— багатьох речей справді я ще не знаю і не розумію, але... Мені здається, навіть малі діти виразно бачать, коли людина щаслива, а коли ні.

Змова наша щодень набирала сили, вже й Марія, відпросившись з роботи, прилучилася до мене в моєму байдикуванні, ми вдвох тинялися по Києву, вибираючи наймальовничіші закутки цього міста, створеного самою природою для закоханих і замріяних, між нами не було нічого, навіть поцілунку не було, але чим далі, тим ясніше обом ставало, що з'єднані ми давньою мрією, початок якої в далекій лісовій хатині, мрія жила в нас, і хоч ми й відступилися від неї, тепер готові пожертвувати всім, аби тільки повернути її знову. Бо що людина без мрії?

Марія-мрія, мрія-Марія, я ставав безнадійно захопленим, в голові мені витанцьовувало щось геть ошаліле, в такому стані людина ладна наробити будь-яких дурниць, а може, й речей, неймовірних по сміливості та благородству.

— Ми повинні поїхати звідси! — наполягав я.— Рвонемо якнайдалі!

— Куди ж? — питала Марія трохи насмішкувато, бо вона й далі вважала мене зовсім недосвідченим.

— Ну, хіба я знаю... На сибірські ріки, на Хантайку, на Індигірку, в Талнах... Будувати гідростанції у вічній мерзлоті, добувати золото, алмази, мідь...

— В мене діти...

— Заберемо дітей! Вони твої! Обидва — вилита мати. Від батька нічого. Я усиновлю. Всі так роблять... Ми житимемо в тундрі, хлопці виростуть там міцними, витривалими... Це будуть справжні хлопці!.. І ми будемо справжні люди з справжнім коханням, бо тільки в тундрі... Та що слова? Є пісня про тундру, її співає щотижня по телевізору Юрій Гуляєв, щоправда, він у тундру не квапиться, надає перевагу Києву, але про тундру в нього виходить просто здорово. Тундра біла, тундра безкрая, тундра сувора, міцно заснула вона. В тундрі морози, в тундрі завії, в тундрі метілі, спить і не чує вона. В тундрі ночі, в тундрі тіні, в тундрі зорі — спить і не бачить вона. Іскри із серця, промінь з усмішки, краплю кохання, тундро, дарую тобі. Тундра проснулась, тундра озвалась: "Навіки твоя! Навіки твоя! Навіки твоя!" Слова Коломійця. Музика Шамо.

— Це ж пісня. Аби ж усе було, як у піснях!

— Ага, пісня. А тобі треба насправді? Будь ласка, все маємо. Ось тобі лист до редакції, надрукований у молодіжній газеті. В мене все є. Не. думай, що я ляпаю язиком, аби ляпати! Ось, можеш прочитати. Так і називається "Один день у тундрі". Свідчення очевидця. Але ж якого очевидця! Не такого, як ми з тобою. Не молодого, в якого все попереду. Та ліпше прочитати. Ось, будь ласка. "Багато бачив я за 65 років свого життя. Був на Півдні, був на Сході, а ось під старість захотілося мені побувати в далекій тундрі. До речі, професія є — тесля.

Заходжу я в контору Сайдинської ГРП на станції Сайда і питаю, чи є в них робота. Ви, кажу, скажіть мені відразу — приймете теслею чи ні? А то можу відстати від поїзда, адже їду до іншої станції, в мене пропаде квиток! Подивився інженер мою трудову, взяв папірець, черкнув кілька слів і послав до амбулаторії. Лікар,— хоч я сказав йому, що здоровий,— однаково примусив мене роздягтися і тільки після огляду дав папірця.

Як я зрадів, навіть помолодшав! Заходжу на склад, одержую нову ватяну куртку, новий брезентовий костюм, гумові чоботи, а від іншого спецодягу відмовився: у мене був свій. Одержав інструмент. А транспорт уже готовий. Їду на всюдиході, та ще на новенькім. Душа ніби в рай летить. Хоч куди погляну, сніг усякими фігурами лежить. Горе, думаю, що не художник, а то намалював би картину, якій ціни не було б. Якось мало в промивину не попали. Скільки мені доводилося зазирати смерті в очі: хлопцем — у громадянську, дорослим — у Вітчизняну. Але смерть боялася мене,— і тут вона, видно, злякалася зі мною зчепитися. А все ж... Пропав би Омеляненко ні за понюшку табаку.

Словом, їдемо далі по горах і перевалах. Олені пасуться тучами. Потім з'явилися білі дикі куріпки. Такі великі табуни, що навіть під всюдихід попадали: не встигали з-під снігу випурхувати. Я думав, що тундра пусте місце, а побачив інше:

Нарешті приїхали. Стоїть кілька вагончиків. Інженер цікавиться, чи я не замерз. А я виріс і жив 60 років рівно в холоднім краю, на Південь попав, коли перейшов на пенсію. Так що морозу поки що не боюся. Уже 12-та година ночі, але ще світло. Сонце тут — з квітня по грудень не заходить. Мені відразу визначили місце.

Прекрасна тундра: світло, й спати не хочеться. Лежу і мрію. Входить тут інженер і потихеньку питає: "Дідусю, ви не спите? Люди в нас приготувалися їхати за вугіллям, а сани несправні". Я йому відповідаю: "Раз треба, яка може бути мова. Найдемо час, коли можна буде відпочити".

Дали мені гвіздки, дошки, І став я трудиться. Чом же й не попрацювати? Світло, тихо, мороз невеликий. "Навіть краще,— подумав я,— працювати теслею в таких умовах, аніж у спеку".

Полагодив сани. Люди поїхали по вугілля, а я пішов у вагончик. Підкинув вугілля в грубку. Всі сплять, і я заснув. Прокидаюсь, заходить завбазою, питає, чи не зможу я швиденько відремонтувати троє саней — трактор стоїть. Відремонтував, а мене вже на обід кличуть. Одержав продуктів мало не півмішка: масло, консерви, тушонка, готові супи й борщі, оселедець, сир голландський, цукор, чай, хліб. Почав готувати відразу вечерю, сніданок і обід. Інженер дякує за нічну роботу, а я знову дивуюсь: "Яка ж це ніч!"

Так ось і працював я в тундрі.

Я хотів сказати, що деякі молоді бояться їхати освоювати Сибір і тундру. А шкода. Прекрасні там люди працюють. Подумав я про себе: чому це люди в тундрі такі завжди працелюбні, веселі, готові щохвилини помогти одне одному. Видно, сама природа краю надихає людину. Ось і я — не те щоб відчув слабість за час роботи, навпаки, помолодшав.

І вирішив описати один прожитий у тундрі день. Хоча коли б мав талант і знання всі дні описати, вийшла б ціла книга. І коли б таку книгу прочитав у молодості, вже тоді б не відмовився від тундри".

Отож що ви знаєте про тундру? Можна б сказати, що все, бо коли автор листа, заглиблений у своє цілковите одинацтво, забув повідомити, чи є там, наприклад, дитячі ясла або дитсадочок, то ми й самі легко можемо уявити, що один з тих оспіваних ним вагончиків відведено якраз для такого благородного закладу. А що там немає ніякого кафе "Сніжинка" і ресторану "Білий ведмідь", а кожному видають по півмішка продуктів, з якими можеш робити, що хочеш, то це нас злякати не могло теж: однаково ми не звикли харчуватися в кафе й ресторанах. Взагалі

виявилося, що ми з Марією люди в багатьох питаннях ще дуже непрактичні, отож ніяких деталей обговорювати не могли, нам навіть однаково було, куди податися: на Єнісей, на Індигірку чи на Хантайку, все це малювалося досить приблизно, мало для нас лише єдину привабливість, бо все було неймовірно далеко, так далеко, що навіть уява туди не могла сягнути. Не сягала наша уява і в часі, ми думали тільки про завтрашній день, далі якось воно не виходило, і це легко пояснити. Справа тут не в лінощах думки і не в млявості уяви: просто ми надто зраділи нашій зустрічі, ми боялися розлучитися знову, нам треба було втриматися вкупі будь-якою ціною, і ось життя само пропонувало таку ціну, і ми, не вагаючись, готові були пристати на пропоновані нам умови.

Видати, все воно так би й сталося, ми забрали б Маріїних хлопців, лишили розмаханого Гриця в його двох кімнатах з лискучим тазком на балконній стіні (герб родинних невдач, чи що?) і поїхали б до північних оленів, щоб розпочати життя нове й справжнє, життя, яке судилося тільки нам укупі, все було б безперечно саме так, нас ніщо б не зупинило, бо як сказав поет у тій самій моїй книжці з шостого класу: незвідані далі, дорогу безкраю здолала смілива радянська людина.

Та лихо в тім, що все це я вигадав, сидячи в вагоні разом з Шляхтичем і Фрусіним, вигадав не тільки Марію, двох її хлопчиків, розмаханого чоловіка, тазок на балконі, а навіть лавровий вінок. Хантайки я не вигадував, там справді збудована гідростанція, Хантайка справжня, Сірі очі теж справжні, але я не шукав їх, бо не знав, де шукати, та й загубив відповідний для того час, бо ж минуло вже он скільки років, а в часі я все-таки орієнтуюся непогано. А може, не почав я шукати своєї мрії через те, що й досі соромно було мені за те, що не втримався в танку й полетів смішно й ганебно з башти і лежав перед незнайомою дівчиною безпорадний, розбитий, нікчемний? І може, саме тоді виник у моїй голові вислів, яким я дратував увесь час Євгена ще тоді, як він помирав за Алею: "Ліпше знайомитися з незнайомою дівчиною, бо знайома вас уже знає і знайомитися не захоче".

Що ж до лаврового вінка, то я не зовсім і вигадав його, а просто попередив трохи події. Бо вдома, на заводі, справді був влаштований вечір на честь лауреатів, нас посадовили на чільному місці, сам директор заводу відсунувся вбік, поступаючись нам місцем, за що відразу ж одержав добрячу порцію гнівливого шепоту від своєї дружини, яка нагадувала йому, що він тут директор, а він у свою чергу відповідав так, як умів відповідати тільки наш директор: "Треба ж мати державний підхід". Згодом у самий розпал вечора з'явився наш суворий і милий, наш дорогий Чемерис, а за ним дві гарненькі працівниці відділу технічного контролю несли великий, справді лавровий вінок.

— Ну, молоді,— сказав нам Чемерис, і мені страшенно сподобалося, що він називає молодим тепер не тільки мене, а й Шляхтича, свого несподіваного зятя,— ну, молоді, підставляйте шиї...

Тут директорова дружина знову не стрималася і голосно зашепотіла до чоловіка, що він же тут директор, все це він організував, то чому ж не дають вінка йому, коли так, на що директор відповів їй узвичаєним: "Треба ж мати державний підхід".

Потім у заводському Палаці культури, вже й не скажу, що на Нашу честь, але саме того вечора, товариш Книш продемонстрував досягнення художньої самодіяльності. Він не пішов протоптаною стежкою, не став показувати виставу, не хвалився заводським симфонічним оркестром, не випустив на сцену співаків і співачок, бо хіба цим тепер кого-небудь здивуєш? Ні, товариш Книш показав ні більше, ні менше як справжній балет, та ще й балет такий, про який, здається, ніхто в нас і не чув: "Отелло"! Ну, "Лебедине озеро", "Бахчисарайський фонтан", ще про оту сліпу дівчину з французьким ім'ям — це відомо кожному, але "Отелло" і Шекспір у балеті? Навіть такий дуже приблизний "знавець" Шекспіра, як я, тільки плечима знизав, а що ж казати про людей, які вивчили англійського драматурга до ниточки?

Але товариш Книш знав своє діло, він дерзав, він бив на заслпрацкульта (тобто заслуженого працівника культури), і в цьому благородному устремлінні не зупинявся ні перед чим.

Чорного, мужнього, чесного й довірливого Отелло танцював диспетчер нашого транспортного цеху, здоровенний парубій, під яким, здавалося, вгинається сцена, Яго витанцьовував наш майстер Доживемо-до-Понеділка, і це було так несподівано, що хтось із задніх рядів навіть крикнув' йому: "Проміняв кіно на Дездемону!" — і зал вибухнув реготом, бо багато хто знав про кінопристрасть нашого майстра; Дездемони ж, здається, не знав ніхто, тут від товариша Книша можна було сподіватися всього, він міг потихеньку вмовити яку-небудь столичну балерину виступити під виглядом учасниці самодіяльності, це вже траплялося не раз і не двічі, товариш Книш не попав у фейлетон лише завдяки тому, що в газетах на таку тему фейлетонів не пишуть, обмежуючись виловлюванням незаконних футболістів і легкоатлетів-професіоналів у заводських любительських командах. Хоч як там воно було, не будемо заглиблюватися в закулісні справи, а відзначимо лиш те, що Дездемона танцювала, здається, пречудово, а ще: сама теж, здається, була дівчина з біса гарна, стрункa, витка, оката, де воно й народилося таке? Взагалі обличчя в неї було мовби створене для того, щоб його розглядали зі сцени: виразні очі, губи, ніс — усе прокреслено тонко і точно, мовби показова модель дівчачого личка, яка одержала державний знак якості. Коли ж додати до цього гармонійність, якою сповнена була вся постать нашої заводської Дездемони, ніжність і летючість її танцю і всього поводження на сцені, то нічого дивного, що до кінця спектаклю весь зал закохався в неї безтямно, і коли намазаний сажею диспетчер кинувся карати свою запідозрену в зрадливості дружину, то йому закричали: "Легше, дурню, а то й справді задушиш!"

Диспетчер виявився чоловіком обережним і делікатним, він потримав Дездемону за довгу і ніжну шию лиш про людське око і вчасно відпустив, за що одержав відповідну дозу аплодисментів. Аплодисменти, як водиться, перейшли в овацію, в кінці спектаклю кілька разів виконавців викликали на сцену, Дездемона, коли не

дерлася навшпиньки, виявилася маленькою, тендітною дівчинкою, і в мене навіть з'явилася підозра, що я міг бачити її в нашому місті; вийшов один раз на сцену й товариш Книш, але тримався скромно збоку, бо гаразд відав, що за нескромність на заслпрацкульта не рекомендують ніколи, а скромність прикрашає навіть без звань і нагород.

Він таки був порядний хлопець, наш товариш Книш, бо не кинувся потім ні до директора, ні до секретаря парткому Василенка, щоб вислухати відповідні компліменти, ні, він серед усіх виокремив такого самого скромного хлопця, як і сам, Дмитра Чередy, підійшов до нього, тобто до мене, і тихо сказав:

— Давай зайдемо до мене в кабінет.

— Коли можна зайти, то чому б і не зайти,— згодився я, тим більше, що на той вечір уже вичерпалися всі мої обов'язки і я вступив у сферу вільного часу, яким міг розпоряджатися як завгодно.

Кабінет товариша Книша нічим не виказував зв'язків його господаря з мистецтвом. Величезна кімната з голими стінами, невеличкий письмовий стіл, досить пошарпаний, кілька стільців, теж не вельми молодих, а під стіною новісінька німецька шафа "хельга", та сама "хельга", за якою ганяються всі наші господині дому.

Ні афіші на стіні, ні портрета, ні пейзажу, сама тільки "хельга"! І це в кабінеті директора Палацу культури, майбутнього заслпрацкульта!

— Нащо ти її тут поставив? — здивувався я, показуючи на "хельгу".

— Трудно діставати, а мені дістали, то я вже не відмовлявся,— сказав товариш Книш, підходячи до "хельги" і добуваючи звідти пляшку і дві чарочки.— Коньяк п'єш?

— Коли вгощають, то можу.

— Ну от, вгощаю.

— Сьогодні б тебе мали вгощати за успіхи.

— Ну, ми працюємо не за винагороди. Любов до мистецтва — це, Митю, вище за все. Коли хочеш, наша заводська самодіяльність по танцях уже вийшла на рівень світових стандартів.

— Недавно на цей рівень вийшло пальто нашої швейної фабрики імені Володарського, хоча через тиждень виявилося, що воно водночас вийшло з моди.

— Не смійся, Митю,— серйозно сказав товариш Книш,— наша самодіяльність — це... Ну, давай вип'ємо.

— За твої успіхи,— підняв я чарку.

— За твої,— відповів товариш Книш.

— У мене можуть бути тільки виробничі, а в тебе вище, в тебе творчі.

— В тебе теж можуть бути творчі,— багатозначно промовив товариш Книш.

— Чи не хочеш ти знову тягти мене в самодіяльність?

— А чом би й ні? Що таке самодіяльність? Самодіяльність — це, коли хочеш, усе. У нас на Україні зараз охоплено самодіяльністю три мільйони двісті тисяч чоловік. Ціла держава!

— І ти хочеш, щоб стало три мільйони двісті тисяч і один чоловік?

— Та ні, ти послухай. Що таке самодіяльність? Це походить від слів "сам" і "діяти". Подумати, то що виходить? Всі ми займаємося самодіяльністю. Навіть Шолохов, він що? Сам діє, тобто пише свої романи? Сам. Отже — самодіяльність.

— Залізна логіка! — засміявся я.— Та тільки до наших залізних труб ти її не дотулиш. Бо з трубою сам нічого не вдієш. Для труби потрібні зусилля багатьох людей. Колектив потрібен, товаришу Книш. Трудовий колектив. Ось так. Ваше здоров'я!

Книша не засмутили мої слова, навпаки, він... мовби зрадів їм.

— Колектив? — перепитав.— Це точно. Дуже точно, Митю. Саме це я теж хотів тобі сказати. А колектив, він як складається? З окремих людей. Людина до людини — от і колектив.

— Та що ти мені, мов першокласникові, вичитуєш такі лекції? Людина до людини, курочка по зернятку, дід за ріпку, баба за діда, онучка за бабу... Коли гадаєш, що демонструєш мені свою дотепність, то скажу тобі прямо, що дотепність твоя нижче середнього рівня.

— Хвилиночку,— підніс руку товариш Книш і побіг до дверей,— одну хвилиночку, Митю!

Він мав музикальний слух, бо почув за дверима кроки, яких я не міг би почути ні за які гроші, такі то були тихі й легкі кроки, товариш Книш розчинив двері свого кабінету, і до нас влетіла... Дездемона!

Вона вже встигла переодягтися, балетні свої причандали замінила звичайним платтям і модними лакованими черевиками, стала від того ще гарніша і, сказати б, зблизька ставала ще небезпечніша для таких хлопців, молодих та нежонатих, як Дмитро Череда, але я вирішив триматися, бо мені не подобалося, коли влаштовуються отакі розглядини-побачення сторонніми людьми, покровителями й

доброчинцями. Кожен народжується самотою, вмирає самотою, тож і закохуватися повинен сам, без будь-чиєї допомоги й втручань, бо інакше знайдуться такі меткі товаришочки, що й на любов постанов понаписують!

— Знайомтеся,— радісно загукав, зачиняючи двері, товариш Книш,— це Клементина, а це Дмитро Череда.

Дівчина побігла до мене, я теж ступнув назустріч, щоб не бути хамлом і свинею викінченою, ми потиснули одне одному руки, так звана Клементина (от же ідіотське ім'я!) подарувала мені усмішку, якої не дарувала на сцені навіть для свого коханого мавра, тоді я, щоб не лишатися в боргу, сказав:

— Уперше в житті знайомлюся з живою балериною.

— А я вперше в житті знайомлюся з живим лауреатом! — відбрила вона.

Мені сподобалася така негайна відсіч, на таку дівчину можна було й далі йти в атаку, але якось не хотілося, мабуть, заважала присутність товариша Книша, тому я зробив спробу відступу;

— Очевидно, я мав сказати: з справжньою балериною.

— А я не помилилася: саме з живим лауреатом.

Щоки в неї зарожевілися, вона хвилювалася, видно, їй нелегко давалася зухвалість, але така вже дівчача натура: бути зухвалою навіть без потреби, коли перед тобою незнайомий хлопець. А тут ще підігрівало її моє лауреатство.

— Давайте про щось інше,— запропонував я,— ви гарно танцювали, але вам за це подаровано аплодисменти, які переходили в овацію. Так?

Я щось там таке зробив на заводі, і мене, менш чи більш заслужено, зробили лауреатом. Але ось ми поза нашими справами — і що?

— Вам легко так говорити — поза справами! — кинула вона майже гнівно.

— Не зрозумів,— сказав я до неї й до товариша Книша разом, бо він уже стояв коло дівчини, знову наливав нам по чарці, а Клементині давав цукерку "Театральна", яку дістав просто з кишені. Товариш Книш підніс застережливо руку.

— Не треба більше слів. Клементина, ти думаєш, хто? Вона проста учасниця нашої художньої самодіяльності. Окрім того, моя сестра.

— Сестра? — я не повірив.— Тоді чому ж... Чому Клементина? Це що — ім'я для самодіяльності, для афіші?

— У нас батько електрик,— пояснив товариш Книш.

— А мама замолоду активна учасниця самодіяльних гуртків,— додала Клементина.

— Нічого не розумію.

— Тому, коли народилася дочка, батько хотів назвати так, щоб в імені було щось від електротехніки, а мамі хотілося чогось театрально-незвичайного.

— А Клементина — це хіба що?

— Від слова "клема" — пояснив товариш Книш.— А вже на мамину долю лишалася тільки "тина".

— Чортівня якась, пробачте, Клементино,— не стерпів я,— але вибрати в усій електрифікації і електротехніці тільки "клему"? Так ми дійдемо, що дочок називатимуть Штепселиною або Розеткою!

— У греків була Електра, є навіть така трагедія,— сказав товариш Книш,— прекрасне ім'я! Та коли народилася Клементина, я ще не знав про Електру і, природно, не міг підказати батькові. Та й не впевнений, що він би послухав мене. У нас батько впертий чоловік. Мене, наприклад, назвав Гаврилом. Ну Що це за ім'я? Гав-рило! Я вже пробував Гавриїлом іменуватися, але однаково гав-гав залишається. Тому звуся товаришем Книшем. Трохи казенно, зате неповторно. Бо слово "книш" звучить сьогодні як іноземне: ніхто вже не знає такого хлібобулочного виробу, як стародавній книш.

Клементина тим часом смоктала цукерку й досить неуважно позирала на мене.

Врешті вона не витерпіла:

— Досить тобі про книша, ти кажи діло.

— А діло ось яке. Просимо тебе, Митю, щоб ти поміг Клементині влаштуватися до вас у цех.

— До нас? А що ж вона там робитиме?

— Тут вийшла така історія,— зітхнув товариш Книш.— Клементина закінчила десятирічку, хотіла їхати в театральний інститут, в школі йшла на золоту медаль, і все ніби складалося, а потім...

— Годі вже про цю медаль! — перебила його Клементина.

— Та це я так, до слова. Бо як воно виходить? Скажімо, наш батько ці медалі виковує, але роздає медалі вже батько інших дітей. Ну, от у

Клементини в класі була там ще дівчина, теж добре вчилася, тільки в неї батько сидів саме там, де медалі роздають...

— Не смій про це! — тупнула ногою дівчина.

— Гаразд, вмовкаю. Але ти, Митю, повинен усе знати. Клементина вже рік працює на заводі, закінчила курси технічного контролю, вчиться на вечірньому в доцента Крижня, але... .

— Але робота її не задовольняє, вона не одержує естетичної насолоди від своєї професії...

— Я хочу працювати у вашому цеху! — вигукнула Клементина.

— Нема нічого простішого. Піти до товариша Токового, написати заяву, сказати кілька теплих слів, і ви ввіллєтеся в наші дружні лави,— я вже відверто кепкував, такою несерйозною видавалася мені вся ця розмова. Бо коли товариш Книш справді мав намір познайомити свою з біса вродливу сестричку з свіжоспеченим молодим лауреатом, а вона легко згодилася на таку роль, то як же можна було сприймати все це всерйоз, тим більше чоловікові типу Митька Череди, який заприсягся вимірювати всі свої вчинки з погляду вічності?

— Я хочу працювати в зміні Шляхтича,— вередливо сказало дівчисько, пропустивши повз вуха моє кепкування.

— Тоді треба звертатися до Шляхтича. Моє ж прізвище — Череда.

— Ось ми й просимо, щоб ви звернулися до нього,— сказала Клементина.

— Так, саме це ми й просили б тебе зробити, Митю,— приєднався до неї товариш Книш.

— Ви просите мого посередництва? Моєї рекомендації?

— А хоч би й так? — Клементина ставала зухвалою, і в мене зародилася підозра, що тут приховується ще щось, але приховується на таких глибинах, сягнути яких мені ще не дано.

— Роздавати рекомендації — моя давня мрія. Ніхто, правда, ще не пробував їх у мене просити, тож честь і хвала тим, хто був перший! Я можу поговорити з Шляхтичем, це для мене просто, але... Але боюся, що тут говорити треба, мабуть, з Алею, бо вона в нас старша по відділу техконтролю.

— А хто така Аля? — спитав товариш Книш.

— Вона старша по відділу техконтролю.

— Вона Шляхтичева дружина,— сказала Клементина,— дочка Чемериса, ти ж знаєш.

— Забув, з голови зовсім вилетіло,— почухав потилицю товариш Книш,— ну, та ти, Митю, знаєш ліпше за нас обох, кому й що там треба сказати. Я тебе дуже просив би... Знаєш, Клементина в мене єдина сестра, вона менша, хто ж за неї й подбає, коли не старший брат...

Добре, що в мене самого не було менших сестричок і не доводилося отак шукати для них доброчинців і рекомендателів! Сказано вже, що в родині Черед я був наймолодший, отож усе добре й лихе, що не використала решта членів цієї дружної родини, рано чи пізно мало припасти на мою долю, і коли придивитися пильно, то все-таки більше доброго, ніж лихого, бо, видно, в природі, а ще точніше, в людському суспільстві, мабуть, існує своєрідний закон відшкодування, за яким кожному, хто зазнав лиха, утисків, нещасть, а чи просто неприємностей, неодмінно належиться щось приємне, гарне, радісне й щасливе. Не хочу

доводити, що закон, відкритий мною, має універсальне застосування, але щодо мене, то він діє, здається, безвідмовно.

Світили мені Сірі очі, у найтяжчі дні наших змагань з металом і людською зневірою сяяли вони мені, а ось тепер, коли, здавалося, зникає їхнє сяйво під дією невблаганних законів часу, мені, як своєрідне відшкодування, доля посилає тендітне створіння і просить ця доля устами товариша Книша опікуватися ніжною істотою на ймення Клементина, і хотів би я бачити на своєму місці бодай одного молодого заводського хлопця, що відмовився б від такого дарунка долі!

Отож я просив, мене послухали, і Клементина поповнила зграйку білохалатних створінь, що чаклували серед найскладніших механізмів контролю, виявляючи вади у нашій продукції або ж достойно цінуючи наші трудові зусилля.

"Зграйка", "табунець", "черідка" — щодо наших заводських дівчат терміни не зовсім вдалі, сказати б, небезпечні навіть, у таких словах вчувається спроба звалити всіх в одну нерозбірливу купу, позбавити кожного його індивідуальності, зоднаковити людей, а на це ніхто ніколи не пристане, свідченням цього може бути наша родина, всі члени якої, дарма що носили прізвище Череда, відзначалися такою неповторністю характерів, що іноді й не вірилося в їхній спільний корінь і спільне походження. Тоді що ж казати про дівчат молодих, вродливих, самостійних, завдяки роботі на заводі, сповнених робітничих гордощів, а ще більше гордощів, які дає молодість, краса плюс загальне виборче право! Так що не стану я вживати більше слова "зграйка", а що безсилий розповісти про кожну з наших дівчат,— з Клементиною ж так чи інакше вже довелося познайомитися ближче,— то й поведемо свою розповідь далі, не забуваючи про цю дівчину з виразистим обличчям і, як виявиться, доволі виразистим характером теж.

Ну, та характеру її я відразу не збагнув, бо на заваді стали пережитки.

Їх у нас називають "пережитки капіталізму". Називають уперто, мабуть, не так від переконання в слушності таких слів, як від невміння добрати інших, від невміння або просто від лінощів. Не знаю, хто має добирати такі слова, моя професія до цього не надається, та коли вже воно вживається, то повинен хтось відповідати. Що ж до суті, то тут я маю свою точно окреслену думку. Бо чому це, скажіть ласкаво, Дмитро Череда повинен носити в собі пережитки капіталізму, коли він того капіталізму в очі не бачив, народився вже он коли, мало не на тридцятому році Радянської влади, походить з робітничої родини, належить до найреволюційнішого класу, сам усвідомлює невпинність революційних перетворень і все віддає для тої невпинності? Чому ж "капіталістичні пережитки"?

Але як глянути з другого боку, то побачимо, що в душі в товариша Череди-молодшого з якогось часу з'являється почуття не дуже високої проби, товариш Дмитро Череда стають потихеньку таким собі дрібненьким власником з загрозою перерости в справжнього рабовласника, та й не такого, на жаль, як свого часу Льоня Шляхтич, коли не випускав нас з Євгеном із цеху впродовж дванадцяти й шістнадцяти годин, дбаючи про загальне добро, а рабовласника з дрібною душею і темними, коли хочете, намірами. Як це назвати? Не знаю, не знаю.

А все почалося з Клементини, почалося з того, що я переговорив із Шляхтичем, переговорив з Алею, переконав навіть самого Токового, що без такої дівчини наш цех завалиться, оганьбиться і взагалі пропаде, мені, як то мовиться, пішли назустріч, а я, з свого боку, раптом потихеньку став привчати себе до думки, ніби Клементина не просто має бути вдячною мені, але й стати мовби моєю власністю, хай буде соромно тому, хто подумає при цьому щось погане.

Власне, я, може б, так і не думав, може, й не прокинулися б у мені пережитки, коли б не Кривцун.

Кривцун заслуговує на осібну мову, бо це особистість не проста.

Де взявся Кривцун? Найлегше було б сказати: його підсунув нам Токовий. Бо Токовий, хоч і намагався чимдуж виказати свої наміри мирного співіснування з Шляхтичем, все ж,— ми знали це,— вистежував кожен порух Льонин, щоб використати в цілях далеко не мирних. Так, мабуть, пильнують один одного два бойові кораблі двох різних держав, ідучи паралельним курсом в нейтральних водах з цілком нейтральними намірами, які щомиті можуть переродитися в спробу врізатися в борт супро тивникові. Та ми вже переконалися, що ніякі токові не страшні, коли берешся за діло по-справжньому, тому далекі тепер були від думки перебільшувати силу й вплив нашого здезорієнтованого й осмішненого Токового. Кривцуна теж вигадав не Токовий, Кривцун виник так само нез'ясовно, як виникають у нас пережитки капіталізму, Кривцун деякий час навіть вважався гордістю цеху, вихованцем, на нього покладали надії, він ходив серед молодих, його просили висловитися, до нього прислухалися, аж поки виявилося, що цей хлопець не може сказати нічого путнього, а ще виявилося, що Кривцун страшенне ледащо.

Коли б він був просто ледащо, то на нього б махнули рукою — і кінець. Але, по-перше, Кривцун був дуже гарний зовні хлопець, отож це ледащо було привабливе. Окрім того, це було ледащо ідейне, тобто за переконанням. Він досконало знав усі свої права і чути не хотів про будь-які обов'язки. Його, ясна річ, виховували, його вмовляли, йому пояснювали, його просили приєднати свої трудові зусилля до зусиль цілого цеху в опануванні чи в освоєнні. А Кривцун вередливо відповідав:

— А я не баж-жаю!

Він класично користався з нашої системи соціального страхування й медичної допомоги, брав, коли хотів, собі тайм-аути, як хокейний воротар, ішов до заводської поліклініки, з боєм добував там собі бюлетень, а коли там відмовляли, тоді йшов до якої-небудь міської поліклініки і, тицяючи пальцем догори, казав лікарям:

— Коли не дасте бюлетеня, матимете дзвіночок звідти!

Йому давали бюлетень, бо нікому не хочеться дзвінків згори, а Кривцун, навідпочивавшись досхочу, з'являвся в цеху рум'яний, мов яблучко, і на всі докори відповідав:

— А мені полож-жено!

Отак: "не баж-жаю" і "полож-жено!"

І це ледащо опинилося в нашій зміні, на місці Євгена, стовбичило в мене перед очима, завдавало мороки Шляхтичеві, та й хіба тільки йому. Коли я сказав Льоні, що не брав би Кривцуна, Шляхтич трохи пом'явся, потім пояснив мені тихо, але з твердою переконаністю:

— Бачиш, Митю, з залізом іноді легше, ніж з людьми. Треба вміти вчити людей, помагати їм позбуватися іржі... Ну, ти мене розумієш...

Я розумів Льоню, бо хіба ж не він колись обчищав на мені цілі пуди іржі, питання про Кривцуна само собою вичерпалося, тепер нам "полож-жено" було слухати його "не баж-жаю" і стати на час посміховиськом коли не цілого заводу, то принаймні цеху. Токовий міг нарешті вколоти Шляхтича, я тільки ждав, коли він це зробить, та я помилився, і не так щодо Токового, який чим далі, тим більше втрачав для нас цікавість, як щодо Кривцуна.

Бо Кривцун перестав бюлетенити!

Щоправда, він не виказував взірців працьовитості й виробничих досягнень, вміло усувався від роботи невигідної, складної, але працював! Щодня приходив на зміну, справно відстоював коло свого стана, гнав трубу, ще й гнав більш-менш пристойно, майже без браку, так що в мене з'явилися сподівання навернути його в лоно справжньої трубопрокатної віри, і я спробував повести з ним просвітницькі бесіди. Аби за це взявся Чемерис, то в нього б вийшло набагато краще. Чемерис би сказав Кривцунові приблизно таке:. "Слухай, молодий! Ти своїм

хвостом не крути, бо попадеш ним у капкан. А тут треба гнати трубу. І не таку трубу, як тобі хочеться, щоб з одного боку борщ, а з другого ковбаси випадали, а трубу справжню і справну. А що таке справна труба? Це така труба, молодий, якої ніхто в світі сьогодні гнати не може. Фігурна труба для того, для чого вона потрібна. Отак, молодий!"

Після цього Чемерис трохи потерпів би, а там узяв би Кривцуна за вухо і вивів з цеху, а там допровадив до заводської прохідної, забрав би в нього перепустку і дав коліном під одне відоме навіть без шкільних підручників місце.

Але то ж Чемерис! А я вдався до пропаганди й агітації, сподіваючись на перемогу сил добра над силами зла.

У нас знову одержали якесь завдання по трубах геть небаченого малюнка, і знову Шляхтич (бо й хто б же міг то бути?) взявся за ті труби, а що справа не йшла далі експериментування, то Кривцун хоч і не переходив на бюлетень, але навідліг відмовився ризикувати заробітком і гнав собі звичайну продукцію, яку гнав цілий цех.

Я спробував натиснути на його свідомість.

— Слухай,— сказав я Кривцунові,— як не соромно? Державне замовлення, ніхто в Союзі не вміє зробити такої труби, а ти про карбованця? Ти ж молодий хлопець!

— А в молодих усі зуби цілі,— показав мені Кривцун свої міцні, білі, ідеальної краси зуби,— а коли зуби цілі, то ними треба жувати, а щоб жувати...

— Ага, жувати? Прекрасно! А що ти знаєш про корів?

— Про корів? — Кривцун спантеличився лише на мить.— Можеш заспокоїтися: я про все знаю. Корова повинна давати молочко. А

молочко вона дає тільки тоді, коли її добре годують. Ясно? Я теж корівка, робітнича корівка,— і мене треба добре годувати!

— Ти бегемот, носорог і шакал,— прошипів я Кривцунові в його вродливе обличчя,— і я охоче наб'ю тобі пику, коли хочеш!

— А не маєш права!

— Права ти вивчив — нічого не скажеш.

— Я все вивчив, що мені треба. Ясно? У тебе медаль лауреата, а в мене — права! І затям собі: рівні з тобою права. Ясно?

— Та ти послухай, Кривцун, ти ж молодий хлопець. Ну, зрозумій, що коли ми не братимемося за нове, то хто ж візьметься?

— Лауреат — то й берися!

— Але ж іще вчора я не був ніякий лауреат. А завтра ти можеш ним стати.

— Станеш за такими, як ви! Все, що нам полож-жено, ви вже хапонули. Тепер вколювати нічого, нема дурних! Роблю там, де зароблю. Ясно?

— А ти чув про таку штуку: ентузіазм?

— Чув, чув. Півстоліття на голому ентузіазмі...

— А він не голий!

— В що ж одягнутий?

— В ідеї.

— З ідей штанів не пошиєш.

Ну, тип! І воно теж називається "робітничий клас"! Де ж правда на світі?

— Слухай, Кривцун,— не відступав я,— ти ж металург, ти цінний громадянин, ти державна людина, зрозумій, що ми стоїмо не просто коло прокатного стана, а це мовби ворота, крізь які проривається нове життя, формується тут усе для щастя й благополуччя людського, і нам не байдуже, як воно формується, з якими затратами людської енергії і цінностей, здобутих працею людською. Візьми хоч нашу суто прокатну справу. В Союзі виробляється близько тисячі різновидів прокату, а промисловості потрібно не менше трьох тисяч. Ми втрачаємо майже вісім мільйонів тонн сталі щороку через недосконалість профілів прокату! Вісім мільйонів тонн! Сотні країн на землі ще й мріяти не можуть про річний видобуток такої кількості металу, а в нас він витрачається без користі. І коли ми беремося за освоєння нового профілю труби, то що за цим ховається?

— А нічого не ховається,— знудьговано промовив Кривцун,— кожному дурневі видно, що ви місяців два або й три сидітимете на бобах так, як колись ота дівка, що про неї писали всі газети. Кинула роботу з доброю платнею і пішла витягати відсталу дільницю без зарплати. Прізвище в неї було таке смішне: га-га-га... Де вона тепер? Може, скажеш?

Я підійшов і дав Кривцунові по зубах. Він хотів дати здачі, але був трохи нижчий за мене і, мабуть, від перманентних лінощів виявився слабкіший. Я міцно затис йому руки, потримав так його трохи, мовчав, бо якось розхотілося мені займатися агітацією й пропагандою, потім відпустив Кривцуна, відштовхнувши від себе, і повернувся на своє робоче місце.

— Я в комітет комсомолу поскаржуся! — верескнув Кривцун, але далі не кричав, бо з підтанцьовуванням з'явилася Клементина, мабуть, щоб повідомити про чийсь брак, але Кривцун не дав їй дійти до мови, він закрутився довкола дівчини, і аж тут мене осінило, чого він рвався до нас, і чого перестав бюлетенити, і чого приходив до стана мало не в білій сорочці з галстуком: Клементина!

Ну, тип!

Відверто кажучи, не могло бути й мови про мою закоханість у Клементину, бо ще світили мені з далекої далечі Сірі очі, хоч і потьмарюючись часом, окрім того, здавалося мені, що Клементина, дарма що виразиста і обличчям, і поставою,— задрібна якась для мене, чи що. А може, трохи стримувала мене її хоч і не одержана, але однаково ж зароблена чесно золота медаль за десятирічку і вперте долання науки. Одне слово, не про кохання тут ішлося, а саме про оте недостойне, пережиткове почуття дрібного власника, очевидячки, бо я раптом вирішив, що маю неподільні права на Клементину, а більше ніхто!

Я допоміг їй влаштуватися в нашому цеху, я допомагав їй, я... Заслуг було небагато, тобто не було їх зовсім, та хіба можеш спокійно розмірковувати, коли перед твоїми очима зазіхає на таку дівчину Кривцун!

Ледарям завжди щастить. Це теж один з неписаних законів суспільства. Один переривається від зусиль, гори перевертає і майже нічого не досягає для самого себе, а ледащо сидить, поляпує в долоні й роззявля рота лиш для того, щоб падали туди калачі й ковбаси! Але я заприсягнувся, що з Клементиною в Кривцуна так легко не вийде. Поки я тут і поки свободою горю, не бувати зближенню!

Коли людина хвилюється, вона може трохи дуріти, а коли дуріє, втрачає почуття гумору. Тоді справи кепські! Я мав би дочекатися, поки

Клементина підійде до мене, вона щодня підходила до мене по кілька разів, я навіть не помічав цього, не звертав уваги, а ось тепер, коли хотів, щоб підійшла, дівчина, мов дратуючи, витанцьовувала то коло одного, то коло другого, а до мене ніяк не могла наблизитися. Врешті я не витерпів і погукав її.

— Щось сталося, товаришу лауреат? — підтанцювала вона до мене.

— Сталося,— відбуркнув я.— Ти мені скажи таке: чи можна вважати наявність почуття гумору в людині за ознаку розуму?

— А чого ж? Можна, коли немає інших ознак,— вона сміялася, як завжди коло мене, а мені все те здавалося тепер глумлінням.

— Тоді скажи ще таке,— похмуро мовив я,— скажи мені, дитинко, де ти живеш?

— На проспекті Космонавтів,— відповіла "дитинка".

— Себто на Глиняній гірці?

— Хай буде Глиняна гірка.

— І тобі не страшно увечері ходити додому з роботи?

— Не страшно, бо я не додому йду, а забігаю на репетиції в балетний гурток, а тоді в інститут...

— А що б ти сказала, аби товариш Череда-молодший взяли вас за ручку і довели до балетів і до інститутів?

— Нічого б не сказала, бо товаришу Череді-молодшому зовсім не по дорозі зі мною.

— А ти звідки знаєш, що не по дорозі?

— Бо "Діловий клуб" зовсім у іншому кінці міста.

— А звідки тобі відомо, що я живу в "Діловому клубі"?

— Це всім відомо,— крутнулася вона на одній нозі,— бо товариш Череда дуже знаменита особа.

— Я не хочу бути знаменитим, я хочу бути добрим.

— Будь!

— І тому хочу супроводжувати тебе скрізь аж до Глиняної гірки!

— Але ж це не по дорозі. Кривцунові по дорозі, ми іноді можемо...

— З Кривцуном?

— Так. А що? Цілком випадково наші будинки виявилися поряд.

— Випадково-планомірно, чи як?

Клементина подивилася на мене трохи стривожено.

— А хіба Кривцун щось казав тобі?

— Ні, він нічого не казав. Просто я поперебиваю йому ноги. Коли б він мав навіть не дві, а цілих двадцять дві ноги, то й тоді б я поперебивав йому всі!

— Навіщо ж перебивати йому ноги? Давай краще умовимося так. Тобі все одно не по дорозі дертися на Глиняну гірку, щоб потім

спускатися з неї. А от мені по дорозі буде, коли я разом з тобою дійду до "Ділового клубу", а тоді подамся на репетицію. Згода?

— Але чому ти маєш мене проводити?

— Ну, хоча б для збереження Кривцунових ніг. Вони знадобляться йому, щоб міцно стояти в житті. Бо не всі ж стоять так міцно, як ти.

Я прикусив язика, згадавши, як неміцно колись стояв і я сам, щастя, що це було ще до Клементининої ери і дівчина нічого не знала. Але навіть од маленьких перемог паморочиться в голові, запаморочилося й у мене, тепер, коли я мав те, чого прагнув, я міг бути зневажливо-великодушним, тому сказав недбало:

— Коли хочеш, можеш ходити паралельним курсом з своїм Кривцуном і берегти його високоцінні кінцівки.

— Можу й ходити! — розгнівалася дівчина.

— Не заважай мені працювати!

— Ах, ах!

— Але ж ти пообіцяла мені...

— Зануда ти, Митьку, от ти хто! — Клементина крутнулася й побігла від мене.

Але ввечері дотримала слова, і ми справді йшли разом до "Ділового клубу", вперто мовчали, супилися, коли ж я захотів провести її далі, вона заборонила мені й сказала, що стоятиме коло "Ділового клубу", поки пересвідчиться, що я вже в своїй квартирі.

Я зійшов на свій поверх, відчинив балконні двері, гукнув Клементині, що вже отаборився на житлоплощі, на якій прописаний од народження, і тільки тоді капосне дівча пішло на свою репетицію.

Здавалося б, інцидент вичерпаний до дна, почуття дрібного власника вдоволене, сили миру й демократії перемогли, між нами з Клементиною запанували жартівливі товариські взаємини, Кривцун кружляв довкола дівчини без надій і перспектив, аж раптом стався новий удар!

Тут я переконуюсь, який могутній фактор — дівчата! Навіть за умови, що я не закохався ще в жодну, дівчата в моїй свідомості здійснили цілий переворот, сказати б, науково-технічну революцію, вони відсунули кудись удалину і заводські всі наші справи, і всіх моїх родичів та друзів, всіх дорогих мені людей, усіх недругів, ще недавно я вважав, що маю повноту життя, тепер виявилася цілковита помилковість мого переконання, все зміщувалося в напрямку загрозливо небажанім, я зависав, у непевності, в світі некерованім і неконтрольованім, в мене в голові товклися безглузді думки, якісь тупі бажання поймали мене, починалася така психологія, що тільки тьху!

А тим часом у нашому заводському житті сталася велика зміна, ми з Шляхтичем переходили в нову, сказати б, якість, переходили болісно й тяжко, але я не помітив би того переходу, не надав би йому ніякого значення, аби разом з нами не опинилися також і ледащо Кривцун, і... Клементина.

Справа вимагає пояснень, може, й занадто детальних, але тут нічого не вдієш.

Шляхтич у незбагненності свого характеру зробив новий якісний ривок з царства свободи, в якому ми опинилися після свого лауреатства, в царство ще жорстокішої необхідності, ніж у ті дні, коли починали своє змагання з металом.

На заводі споруджувався новий трубопрокатний цех. У нашій професії автоматикою нікого не здивуєш, але тут ішлося про річ цілком небачену: новий цех мав бути включений в АСУ. Що таке АСУ? Автоматична система управління. Система "Львів" на Львівському телевізорному заводі розв'язує сорок завдань, підвищує ефективність капіталовкладень утричі. Система управління "Донецьк" здійснює вже сто шістдесят операцій. Коли на проектування перших систем ішло багато років і ще більше грошей, то далі, як обіцяли вчені, системи мали проектувати самі подібних собі, вартість їхня мала неухильно зменшуватися, а ефективність, відповідно, збільшуватися. Одне слово, як сказав наш майстер Доживемо-до-Понеділка, подивившись нову італійську комедію: "Не промахнись, АСУ-нто!"

Новий наш цех мав бути чудом техніки, електроніки, останнім словом людського знання. Він ще й не народжувався, а вже прозвали його: "Дітище останньої п'ятирічки". На кожному кроці електронно-обчислювальні машини. Все автоматизоване. Все приховане від людського ока. Могутні процеси обробки металу відбуваються в надрах механізмів, оператори й змінні інженери стоять на своїх робочих місцях у білих халатах. Завтоматизовано контроль усіх процесів і готової продукції. Знищено ганебну систему нарядів, коли майстер пише кому що захоче залежно від настрою, від симпатії, від могоричу або навіть від погоди,— тут електронна машина точно визначить, хто, що, як і скільки зробив і яка належиться йому винагорода. Відомо ж, що машина хоч і бездушна, але справедлива, звідки не слід робити висновку, ніби справедливість завжди бездушна. Тільки машинна справедливість така, а людська повинна відзначатися теплотою, інакше нащо вона мені!

Отже, про новий цех було багато балачок. Лунали слова: "корисність", "оптимальність", "добре функціонування", "брак звичних конфліктів", "внутрішні зв'язки підприємства", багато дуже цікавих і солідних, сказати б, слів. Все б воно гаразд, та лихо тільки в тім, що новий цех існував тим часом у сфері балачок. Тобто він давно був спроектований, давно будувався, вже визначили були досить точну дату його пуску, навіть довели план випуску продукції, все було, як у того

цигана, в якого й вогонь горів, і вода кипіла, тільки не було "сирумукимасла", щоб зварити вареники.

Спорудження нового цеху затягувалося. Причин існувало безліч. Мабуть, жодна електронна машина не змогла б їх вилічити, бо причин стільки, скільки людей, так чи інакше дотичних до будівництва, а поза тим кожна людина в собі теж має безліч таких причин — тут заплутаються всі машини світу. Хоч, до речі, електронна машина все-таки щось там знайшла. Коли в неї заклали інформацію, зв'язану з деталями проекту, то виявилося, що фундаменти під цех розраховано неправильно. Довелося переробляти. Далі сталася затримка з поставкою матеріалів. Тут уже не могла помогти ніяка машина, бо їй просто нічого було вилічувати, відомо ж, що нікому ще не вдалося полічити те, чого не існує.

На спорудженні цеху товклася сила-силенна людей. Справжнім ділом займалася незначна частина, решта належала до тих, хто влаштовує безконечні перекури, розмахує руками і намагається розв'язувати світові проблеми. У всі часи кожному насамперед кортіло розв'язувати світові проблеми і завжди чомусь не стачало людей, які добре вміють робити своє діло. Як так ітиме далі, то ми скоро не знайдемо чоловіка, який уміє до ладу забити гвіздок. Бо всі оті нероби й базіки, забачивши такого чоловіка, ганятимуться за ним, аж поки зведуть зі світу.

Ну, та це так, до слова, взагалі ж до нового цеху я ставився, як і всі: з цікавістю й очікуванням. І вже ніколи б не гадав, що опинюся серед отих, що перекурюють і розмахують руками, покину свій цех, свій стан, свої труби, покину все, щоб почати дивне й бентежне життя в так званій "монтажній зоні", тобто в зоні, де мають бути оті завтоматизовані, зелектронізовані механізми, а тим часом панує там дика плутанина, хаотичні нагромадження деталей, безлад такий, що, здається, ціле людство не зможе тут розібратися й за сто років. Землетрус, космічна катастрофа, циклон і цунамі — все що завгодно, тільки не чудоцех побачили ми, прийшовши вперше на нове місце роботи.

Добровільно вибране місце, зауважте. Ніхто нас не примушував, ніхто не посилав, не було комсомольських путівок, не було кидання в прорив, не було обіцянок тринадцятої зарплати й безплатних путівок для закордонних подорожей.

Ми були комсомольці-добровольці.

Хто це "ми"?

Почнемо з призвідці. Помилки тут не може бути ніякої: Шляхтич. Він так і залишиться для мене незбагненним назавжди. Щось горіло в ньому вічно, щось штовхало його, не давало спати спокійно на лаврах, тоді, коли ми билися над холодною прокаткою, дехто вважав, що Шляхтич просто хоче рвонути ласий шматок, коли пощастить, та ось він став аж лауреатом, фактично вивищився над усіма інженерами нашого заводу, він міг би вільно посісти посаду й головного технолога, і головного інженера, і очолив би цех, а тим часом Шляхтич нікуди не хотів іти, лишався на звичному своєму місці, ще й морочився з такими типами, як Кривцун!

Тепер несподівано для всіх він заявив, що хоче йти в новий цех! В цех, якого ще не існувало! Існувала "монтажна зона", в якій бракувало половини обладнання, де треба було з висококваліфікованого прокатника перетворюватися на звичайного монтажника або й на чорнороба!

Комсомольці-добровольці. Так можна сказати про всіх інших, окрім мене. Бо мені Шляхтич запропонував іти разом з ним обов'язково.

— Ми повинні, Митю,— сказав він коротко, як завжди говорив.

— Та чому повинні? Це ж безглуздя!

— Здоровий глузд не завжди лежить на поверхні. Треба вміти бачити глибше. Наслідки.

— Наслідки ті, що ми з тобою на цілий рік, може, покинемо свою професію і загвинчуватимемо гайки. От тобі й наслідки.

— Зате матимемо цех, пущений і налагоджений власними руками.

— Та чи нас туди хто просить?

— Самі попросимося.

Я не звик відмовляти Шляхтичеві, не мав такого права, бо хто я і що я? Всім, чого досягнув, мав завдячувати Льоні. Вірив йому завжди, Не мав підстав не вірити й далі. Та й справа, до якої він закликав, коли подумати, була справді благородна й почесна.

Щоправда, в мене все-таки промайнула підозра, що в Льоні або ж не гаразд з Алею, не має він справжнього щастя й спокою вдома, або ще щось. Та відразу я відкинув такі припущення, бо негідно для людей, що вимірюють свої вчинки з погляду вічності, мати підозри і не вірити в благородство поривань.

Аля теж пішла разом з нами, інакше не могло й бути, тут важила не так любов її до Шляхтича, як характер, успадкований од батька.

Старий Чемерис, щоправда, лишився в своєму старому цеху.

— Я вже старий,— сказав він,— мені вертухатися не годиться. А ви молоді, йдіть, женіть трубу на новому місці. Може, вона виявиться кращою за нашу, хоч залізо — скрізь залізо, і скрізь треба вміти гнати трубу...

Зате хто мене здивував, так це Кривцун! Він теж заявив, що переходить разом із Шляхтичем.

— Май на увазі,— попередив його я,— деякі прикмети свідчать, що наші заробітки можуть упасти до нуля.

— А мені що?

— Сміявся з Гаганової колись. Забув?

— А я маю право! Свобода думки! Ясно?

Цей вивчив права й свободи ліпше за всі юридичні консультації разом взяті, а що вже користатися з них умів, то тут не знайдете йому рівних від Москви до самих до окраїн!

Ну, та вже хай іде, свобода пересувань, нічого не вдієш! Але Клементина! Клементина теж пішла з нами, і тут, хоч скільки я сушив голову, ніяк не міг визначити, хто за ким пішов: чи Клементина за Кривцуном, чи Кривцун за Клементиною. Спитати? Кого ж? Та й, зрештою, яке мені діло?

Життя починалося заново. Курси по новій техніці, морокування над кресленнями, пекельна, нескінченна, виснажлива робота в монтажній зоні. "Мы короли, мы короли, нам все берлоги корчевать и нам в берлоге ночевать..." Отак собі...

Життя людини нагадує космічний корабель "Союз": має відсік командирський і має орбітальний, а ще блок енергетичний. Енергія ж дається нам не для зберігання, а тільки для того, щоб її витрачати. Прожитий день не вернеш, зроби, що можеш, сьогодні, а завтра буде щось нове. І чим більше витратиш енергії, тим більше її прибуде. Тут мій закон компенсації діє безвідмовно.

Чи треба казати, що в мене вистачало часу й енергії також на те, щоб піти з Клементиною в кіно або завернути після роботи аж на Глиняну гірку, навіть на спокійні балачки з Кривцуном вистачало терпіння, бо той тип не відставав від Клементини і вже остогид мені гірше од гіркої редьки, а відомо ж, що навіть мед, будучи з'їденим і перетравленим, перестає бути медом.

Клементина ж на новому місці мовби народилася заново, їй пасував отой безлад, вона йшла серед нагромаджень металу, серед дикого хаосу, мов суцільна гармонійність, вона злагіднювала всі руйновища, викликала усмішки на стомлених чоловічих обличчях, її супроводжували захоплені погляди, хтось прозвав її "Как мимолетное виденье", бо робітничий клас теж читає вірші і знає класиків!

Хоч цех наш фактично ще не існував, але майбутня слава вже притягувала до нього безліч метких хлопців, які розносили поміж нас різні анкети й приставали з досить примітивними запитаннями, сподіваючись здивувати людство висновками, виведеними з наших відповідей. Запитання приблизно були такі. З ким би ви хотіли працювати разом? З ким би ви хотіли піти в кіно, в театр, обмінятися думками? Кого б ви хотіли мати сусідом по квартирі? З ким би ви хотіли провести святковий вечір, відзначити день народження? Чи задоволені ви роботою? Яка ваша думка про керівництво цеху, заводу?

Збереження таємниці гарантувалося, як таємниця вкладів у ощадкасах, всі ми відповідали, анкети з'являлися нові й нові, врешті, це стало мовби грою, в яку потихеньку втяглися всі, і вже тепер, йдучи додому, коли випадало нам збиратися разом і ми з Шляхтичами проводжали Клементину або Клементина проводжала нас, ми бавилися в запитання-відповіді і виразно відчували, як зростає наш інтелектуальний рівень, бо саме це обіцяли нам меткі соціологи, що невідомо звідки бралися й куди зникали.

— Льоню,— спитав я одного разу Шляхтича,— скажи, що б ти зробив, коли б став богом?

— В принципі я не можу серйозно говорити про бога,— як завжди всерйоз сприйняв мої слова Льоня,— але вірю в необхідність сил скеровування й упорядкування. Так от, коли б я став одною з таких вищих сил, то перше, що зробив,— це знищив би важку фізичну працю для жінок. Особливо в заводських цехах.

— На кого б же ми тоді дивилися в цеху? — вигукнув я.— Один на одного? А "мимолетное виденье"?

Клементина, мабуть, почервоніла від моїх слів, але її врятувала темрява.

— А що таке "мимолетное виденье"? — спитала Аля, невтаємничена в чоловічі секрети.

— Кому полож-жено, той знає,— самовдоволено обізвався Кривцун, що теліпався завжди коло нас, як те запасне колесо до воза.

— "Мимолетное виденье" — це я,— зненацька сказала Клементина, сказала з викликом і, здалося мені, зухвало! З якої б то речі?

Відкладемо вияснення цього випадку, а тим часом доведеться поговорити про питання родинно-династичні.

Батько вирізує з "Известий" невеличку нотатку, надруковану на останній сторінці. Помічено, що на останній сторінці завжди друкують щось несподівано цікаве.

— Хочеш глянути, Митю? — спитав батько.— Подивись. Дуже цікаво.

Я прочитав: "Родинній реліквії — 250 років. Той, хто входить у дім коваля сільгоспартілі "Дружба" Вороновського району Гродненської області Л. Ненартовича, звертає увагу на незвичайну річ— молот з написом: "1727 рік".

Господар дому пояснює:

— Два з половиною віки зберігається в нашій родині молот, переходячи з рук у руки — від діда до внука, від батька до сина.

Цікаво, що за всі 250 років ніхто з династії Ненартовичів не зрадив ковальської справи. Теперішньому власнику дорога родинна реліквія дісталася від його батька Болеслава Михайловича Ненартовича, який трудився біля ковальського горна рівно піввіку".

Я віддав батькові його вирізку для папки, на якій ми з Зізі вивели жартома напис "Зберігати вічно", і між іншим зауважив:

— Наша робітнича династія набагато молодша, налічує ще тільки піввіку, але сподіватимемося й ми на довготривалість. Тільки от що ти мені скажи, батьку. Чи не занадто прямолінійно говоримо ми іноді про династичні питання? Чи не застарілі наші захоплення династичними питаннями стосовно тих чи інших професій і чи не виходять вони часом з тих давніх, засуджених і відкинутих нашою революцією теорій, що люди народжуються з наперед визначеною долею: з золотом у тілі — володарями, з сріблом — воїнами, а з залізом і міддю — ремісниками й хліборобами?

Батько трохи подумав, він завжди любив подумати, перш ніж відповідати на несподівані запитання, він не звик ляпати язиком абищо, мав розум точний і слова теж добирав завжди ощадливо й точно.

— Бачиш, Митю, воно справді наче так і виходить. Бо коли пристати на думку, що всі повинні триматися своїх так званих династій і ніхто не має права вийти за межі родинних професій, тоді що ж? Тоді наше суспільство закостеніє в існуючих межах, вмруть у ньому всі здібності, вмре прагнення, зникнуть дерзання, а що ж тоді? Кінець, омертвіння, загибель? Може, журналісти справді перебирають міру. Ось хоч би з цим молотом. Адже справа не в молоті, а в тім, що ним викувано. Молот

можна зберігати й тисячу років, йдеться не про зберігання. І не про те, щоб усі члени родини неодмінно трималися за той молот. Візьми нашу родину. Не всі ж стали трубопрокатниками. Практично тільки ти. Сестри пішли іншими шляхами, хоча Зізі теж близька до нашої професії. Та й знов же не в професії суть. Суть у тім, щоб не пропадало, не зникало вміння. Бо нічого на світі немає вищого, ніж людське вміння щось робити і робити добре, майстерно, досконало. Треба б вихваляти не просто династії, а династії талантів. Ось у московського слюсаря Антонова справжній талант, він уславився на весь Союз. Приходить у цех син Антонова, теж стає слюсарем. І теж слюсар талановитий. Оце династія! Такі й потрібні. Їх треба продовжувати, підтримувати, не давати вмирати. Ось і для прикладу, коли вмру я...

— Ти не вмреш, батьку...

— Не перебивай, я ще не збираюся вмирати, до слова прийшлося... Коли вмре гарний прокатник, чи сталевар, чи горновий, а на його місце ніхто не прийде: ні син, ні зять, ні сват, ні брат,— то що тоді? Не можна допустити до такого. Мабуть, важить ще й ощадливість у зусиллях в династичних питаннях. Бо легше людину навчити того, що вміє вже батько його, аніж брати чоловіка стороннього, який уперше стикається з тим чи іншим ділом. Коли б я керував державою чи там хоч міністерством якимсь, то я, може, ввів би якісь навіть пільги для продовжувачів династичних професій, щоб заохотити молодь. А ще звелів би переписати всі професії й пильнував би, щоб вони не зникали, бо людям усе потрібне. Сьогодні наче й немає потреби, а завтра, дивись, доведеться щось зробити, а робити нікому. Вмер останній лудильник, скажімо, в місті, немає чоловіка, який збудує човна. Колись у нашому місті, може, найпоширенішою професією були бондарі та човнороби, а знайди сьогодні хоч одного! Купують дюральки в спорттоварах, торохтять моторчиками по Дніпру, а колись тут і довбаночки плавали, і шестивесельні човни, і дуби. Ну, відійшло це, хай. Але ж не можна все звести до дюральки, привезеної аж із Казані. І дорога, і не завжди її купиш...

Так з питань династичних ми з батьком непомітно перейшли до справ човнобудування.

Пенсіонери — люди небезпечні своїми захопленнями. Тут вони можуть зрівнятися тільки з закоханими. В цій галузі я ще не можу похвалитися досвідом, але добре пам'ятаю Євгена, і мені досить для порівняння.

Ну, то будь ласка. Батько знайшов у журналі, в розділі "Зроби сам" проект моторного човна для невеликої родини. Ах, який то був човен! Міцний, легкий, прекрасний у кожній своїй лінії, зручний, затишний, справжній плавучий дім, у якому можна прожити ціле літо на річці чи на озері. В журналі було понаписувано про човен стільки, що вистачило б на цілий океанський лайнер, там було написано все, редакція забула тільки повідомити одну дрібничку: де взяти матеріали для будування. Ну, а такий непрактичний чоловік, як майстер Череда, мав відомості щодо джерел доставання матеріалів ще скупіші, ніж всезнаюча редакція.

Коли батько спробував був зацікавити мене своєю човновою мрією, я заявив, що з проблемою доставання ніколи не стикався, бо виховувався в дусі поваги до запровадженої нашою рідною державою системи розподілу матеріальних цінностей. Тоді я вирішив, що батько відкине свою ідею щодо човна, забуде про неї, але жорстоко помилився. Бо щоразу при нагоді батько навертав розмову на човен, сьогодні звів усі династичні проблеми до човнобудування, а потім зненацька повідомив, що завтра приїздить Зізі.

Сестри не було в нас з того часу, як Аля прийшла до Шляхтича. Зізі, мабуть, не хотіла з'являтися в місті, де її любові, хоч . і приховуваній од усіх, було завдано такого несподіваного удару, ми розуміли її стан, терпляче ждали, поки загоїться її сердечна рана, хоч навряд чи гояться такі рани.

І ось вона приїздить, та ще й заздалегідь повідомляє про це, чого не робила ніколи, падаючи нам як сніг на голову.

— Наймати духовий оркестр? — поспитав я жартома.— Але ж куди його виводити: на вокзал, чи до пристані, чи в аеропорт? Сама їде?

— Я запросив її,— сказав батько.

— Ти? Навіщо?

— Ну, дочка ж вона, чи хто? Хочемо з мамою побачити її, та й про човен...

— Про човен? Ти знов із своїм човном? І до чого тут Зізі?

— Вона в нас усе може, згадай, що й вам помогла, коли у вас нічого не виходило...

— Ти вважаєш, що це Зізі помогла? По-моєму, вона тільки заважала! Але хай приїздить!

Зізі приїхала не сама. Не була б вона Зізі, коли б вирушила в таку дальню путь самотою. Привіз її в новенькій, хоч і добряче запацьореній "Волзі" якийсь чваньковитий технократ, у білій сорочці, з яскравим закордонним галстуком і пострижений наголо так, наче йому давали п'ятнадцять діб за дрібне хуліганство.

— В міліції обголили? — кивнув я на технократа, поцілувавши Зізі в обидві щічки.

— Не смій! — тупнула вона своєю гарною ніжкою.— Ти хоч і лауреат, а паршивий хлопчисько! Негайно познайомся з Держикраєм! Держикраю, познайомся з моїм братом!

Технократ виліз із машини, виявився він невисокий, чомусь схожий на Шляхтича, тільки був міцніше збудований, ще міцніше, здавалося, тримався за землю, наставляв на тебе лоба по-бичачому, йшов напролом, зате голос мав співучий і м'який, точнісінько Шляхтичів.

— Держикрай,— відрекомендувався він по черзі всім членам нашої родини. І все. Ні звуть, ні по батькові. Держикрай — та й годі. Мені закортіло спитати, чи він часом не доводиться родичем нашій бабі Держикраїсі, яка живе коло пристані і в якої найсмачніші в місті вишні, але технократ знову заліз у машину, гаркнув мотором і, нікому нічого не кажучи, поїхав собі, може, й справді до баби Держикраїхи.

— Де ти його відкопала? — поцікавився я.

— Не твоє діло! — відрізала Зізі.— Розкажи ліпше, що тут у вас.

— У нас човен.

— Знаю. Не човен, а безплідні мрії. Батько в нас вічно непрактичний, коли хоч ти станеш практичним, Митю!

— Як оженюся.

— А коли оженишся?

— Після тебе.

— Довго ждатимеш.

— Нічого, я терплячий.

— Ну, так от,— оголосила Зізі, пролітаючи по наших кімнатах і скрізь вчиняючи милий безлад,— ми повинні... Ах, у вас телефон? Прекрасно!

Могли б повідомити... Я дзвонитиму тепер вам щодня!.. А тим часом дзвоніть до Антоніди, хай негайно приїздять...

— У вихідний день,— підказав я.

— Хай приїздять хоч у вихідний, хоч завтра. Я можу почекати. В мене відпустка.

— І ти вирішила провести відпустку з нами?

— Можливо. Побачимо.

— І Держикрай? — не відставав я.

— І Держикрай, коли хочеш. Ти ще з ним познайомишся,— пообіцяла Зізі.

— Він що — бог холодної прокатки? Наукове світило? Так знай, що ми з Шляхтичем перейшли в новий цех. В цех майбутнього, дорога сестричко. Дитина останньої п'ятирічки. АСУ — чула? ЕОМ — знаєш, що таке? Електронно-обчислювальна машина.

— Ти перейшов? — Зізі не повірила.

— Не я, а ми з Шляхтичем і з цілою бригадою.

— Збожеволів! Ти ж пропадеш! А що тут у тебе ще?

— Ще? Човен!

— Знаю вже про човен. Знаю навіть більше, ніж ти.

У неділю приїхав Рацпроп з моєю сестричкою Тонею і синочком. Подія незвичайна. Збунтувалися всі собаки нашого міста, міліціонери вибігали на вулицю, зготовляючись чимдуж свистіти, але опускали сюрчки, запримічаючи на машині Рацпропа державні номерні знаки, встановлені по всій формі. Коли б на телебаченні працювали оперативніші хлопці, приїзд Рацпропа неодмінно показали б увечері в останніх міських вістях.

Бо то була подія. Рацпроп приїхав на власній машині. Не на "Волзі", яку сподівався дістати в спадок від професора ветеринарії, а на газику, але й не на казеннім газику, а на власнім, купленім на чесні радянські трудові гроші ще й обладнанім відповідно до смаків і можливостей нашого сільського заслуженого й перезаслуженого механізатора.

У своїй заклопотаності то Клементиною, то справами нової роботи я трохи випустив з уваги наші родинні справи і прогавив той відповідальний момент, коли Рацпроп поповнив дружні ряди радянських автолюбителів. А йому просто поталанило. В той колгосп, де Рацпроп механізував усе направо й наліво, приїхав у гості до старенької матері дуже високий ракетний генерал. Важило, щоправда, не те, що він ракетний, і, може, не те, що генерал, а насамперед те, що генерал був чоловік добрий і уважний до всіх. Поки був у рідному селі, він познайомився з Рацпропом, похвалив його за механізацію, коли ж довідався про мрію Рацпропову, то пообіцяв допомогти придбати яку-небудь стареньку списану машину. Ніхто всерйоз його обіцянки не сприйняв, але генерал був чоловік слова, незабаром Рацпроп одержав телеграму, в якій його просили прибути туди й туди і викупити машину. Він приїхав, заплатив якісь там невеличкі гроші і... приїхав назад своїм ходом. Те, що привіз, важко було назвати машиною, лишилася сама рама та двигун, але воно їхало, рухалося, мало на собі необхідні номери й усе потрібне, не вистачало тільки комфорту, але тут для Рацпропа труднощів не існувало. Він змобілізував своїх сільських умільців, ті трохи пометикували, взялися за діло й склепали для Рацпропової машини розкішний кузов з новенького оцинкованого заліза. Тут було застосовано принцип перевернутих цинкових ночов, відповідно

побільшених і закріплених на автомобільній рамі. Тепер ці ночви, розпромінюючи довкола цинковий блиск і вганяючи люд у подив і захват, прикотили до нашого "Ділового клубу", і я мимоволі подумав про закони підсвідомості, які, очевидно, подіяли на мене в ті дні, коли вигадував я історію про свою Марію-мрію і про великий цинковий таз на балконі. Бо саме тоді сільські вмільці клепали Рацпропів кузов.

Рацпроп був добрий хлопець. Ще тільки став на землю коло "Ділового клубу" й забачив мене здалеку, загукав до мене:

— Ну, Мить, маємо свій транспорт! Давай разом брати відпустку й рвонемо до моря в нашому сімейному ковчезі!

— А що! — Мені це сподобалося.— Я не проти. Тут можна влаштуватися на покрівлі й загорати на ходу.

— А міліція не дозволить, а міліція не дозволить! — застрибав Рацпропів синочок, який знав усе, що міліція дозволяє автомобілістам, а що їм зась.

Мама наварила вареників з вишнями, було випито по чарці настояної на калганному корені горілочки на повітання нашої дружної родини, тоді сіли ми радитися щодо батькового човна.

Батько взяв слово для позачергової заяви й повідомив, що Ізіді він теж писав про свій клопіт і не так просив допомогти, як хотів порадитися з старшою дочкою. Далі батько міг би й урвати свою позачергову заяву. Бо далі ми знали, як воно мало бути. Ізіда, безтямно закохана й віддана своєму Віолончелістові, ясна річ, показала йому листа і, мабуть, попросила допомогти батькові, а Віолончеліст, як чоловік, ознайомлений з найвищими етикетами, не міг не відгукнутися на таке прохання свого тестя, однак, втуплений у свою музику й у свої концерти, як практик він дорівнював нулю, через що нічого путнього зробити не міг, а мовчати теж не міг. І от він прислав листа. Батько мав

би промовчати про лист, але щось, видно, зачепило старого Череду, і він закінчив свою позачергову заяву читанням відповіді старшого зятя. Той писав таке. Що він вітає намір і захоплення, бо сам уміє захоплюватися. Прекрасно. Що він теж двічі катався коло Києва на моторнім човні, і це було непередавано. Що йому доводилося бачити моторні яхти, скажімо, в Греції, чи Швеції, чи в Італії. Яхти своїми лініями справили на нього просто незабутнє враження. Але він не може зрозуміти, навіщо батькові якісь будівельні матеріали, та ще мало не куплені за валюту і мало не за океаном. (Звідки Віолончеліст вилускав таку думку, цікаво). Він також не може зрозуміти, чому б просто не купити готового човна з моторчиком, не затіваючи, отже, будівництва. Він навіть міг би, як подарунок, купити тестеві човна угорського чи німецького, хоч знову ж таки йому не ясно, чому не можна купити наш радянський човен, адже радянське — значить відмінне!

— По-моєму, наш Віолончеліст міг би бути міністром культури,— сказав я,— а то й міністром закордонних справ!

Рацпроп дивився на речі практичніше.

— Йому там ніколи, та він і не розібрався,— пробачливо мовив він,— а ви, батьку, їдьте до мене та з моїми дядьками такого човна склепаєте з підручних матеріалів, що аж ну!

— У вас же води немає,— нагадав батько.

— А кораблі хіба на воді будують? Коли готові, тоді їх на воду спускають. Ми теж свого човна привеземо на воду, ще й пляшку шампанського об борт розхекаєм!

— Човновий приз завойовує інтелігенція сільська! — загукав я.— Культурна інтелігенція виявилася неспроможною збагнути саму ідею човнобудування, інтелігенція технічна в особі нашої Зізі спромоглася лише на деякі організаційні заходи, зате сільська перевершила всіх

практицизмом і рішучою готовністю взятися за діло. Хай живе сільська інтелігенція, уособлювана Рацпропом! Виголошую це від імені робітничого класу!

— Візьмуся ще я за тебе, робітничий клас,— посварилася на мене Зізі.

Взялася вона за мене не відразу. Кілька днів відбувалися консультації на вищому рівні, Зізі вела загадково-таємничі розмови з батьком і з мамою, мені не говорив ніхто нічого, та я не дуже й турбувався тим, бо перебував і досі в тому невизначеному стані моїх взаємин з Клементиною, що не знав, чи закохуватися в неї, чи ні,— власне, як розібратися, що то таке кохання, і, може, коли б не дратував мене Кривцун, в'язнучи нахабно й відверто до дівчини, то все кінчилося б ще там, у кабінеті товариша Книша. "Как мимолетное виденье".

Але ж Кривцун виявився лише маскуванням, камуфляжем, окозамилюванням! Коли б я знав! А ще коли б знав, що човнова проблема теж до деякої міри слугувала тільки димовою завісою для глибоко родинних справ і що Зізі була прикликана, порушуючи всі наші правила не турбувати людину в її горі, аж ніяк не для допомоги в добуванні будматеріалів, а заради мене, тобто Дмитра Череди, і заради його майбуття!

Зізі сиділа тиждень у нас у квартирі, нікуди не потикалася, технократ її теж не показував носа, вона мовби затаїлася, щось відбувалося важливе, однак легковажність моя не давала змоги зосередитися на домашніх справах, я спав, снідав, біг на завод, потім на курси, потім проводив Клементину. І хоч би тобі поцілував чи обійняв дівчину! Тільки розмови на міжнародні теми, про будову землі й всесвіту, про погоду й тваринний та рослинний світ.

Що ви знаєте про пташині перельоти? З нами залишається на зиму небагато птахів. Було б невимовно сумно, коли б не лишився жоден.

А що дає освітлення курників? Марнотратство тримати несушок восени й узимку в темних курниках. Годувати— птахів треба, а спожитку від них немає. А тим часом раціональне годування, тепло й світло — то три найважливіші умови зимового яйценесіння. Світло через зорові нерви й мозковий додаток викликає появу гормонів і дозрівання яйцеклітин у яєчнику, що веде за собою зріст несучості.

Все-таки, видно, технократ натякнув Зізі, що пора їхати назад, бо якось уночі сестричка впіймала мене, коли я хотів прошмигнути в постіль, і заявила:

— Маю до тебе розмову.

— З свого боку не маю до тебе ніяких розмов.

— Не будь дурнем, я — серйозно.

— Зізі, коли це ти стала серйозна?

— Коли стала, тоді й стала. Можеш дякувати, що хоч я одна в цьому ненормальному домі можу подумати про речі важливі.

— Про що ж саме? Про мою могутню незрілість у цілому ряді питань?

— Хоча б. Годі вдавати дурника.

— Хто ж тобі сказав, що я вдаю?

— Ніхто. Не сліпа, сама бачу.

— Та що ти бачиш, Зізі!

Вона взяла мене за вухо, повела до кімнати, в якій завжди жила, коли приїздила до нас погостювати, посадовила мене на стілець, сама сіла навпроти, вперлася ліктями в стіл, стала пильно дивитися мені в обличчя. Дивилася, а очі їй сміялися.

— Перейшов до любові, Митю? — спитала тихо, із співчуттям і навіть, як здалося мені, із затаєним болем.

— Куди, куди? Нікуди я не переходив! Живу в залізі!

— Не бреши, Митю.

— Ти вважаєш, що слова "не бреши" й "Митю" пасують одне до одного?

— Іноді пасують.

— Але тільки не в цьому випадку, дорога сестричко. Бо я сьогодні не можу сказати навіть, що люблю свою роботу. Роботи, власне, ніякої нема. Саме вовтузіння й монтажна зона, де ніякі академії не розберуться.

Робота сестру, видно, цікавила сьогодні мало.

— Я повинна спитати тебе про одну річ,— вже й геть серйозно повідомила вона.

— Ну, питай. Вечір запитань і відповідей.

— Ти симпатизуєш комусь із дівчат?

— Я живу в залізі. Тобі мало?

— Ну, живи. А в тому залізі є дівчата? І якась із них має до тебе симпатії?

— Спитай у дівчат. Можеш вмістити мій портрет на обкладинку журналу "Огонек" з закликом до всіх дівчат Радянського Союзу освідчуватися в симпатіях до Дмитра Череди.

— Гаразд, у тебе язичок наш, чередівський. А це що?

На стіл лягла відома мені добре папка з написом: "Зберігати вічно".

— Це? Газетні вирізки. Можу сказати, яка лежить зверху. Називається: "Родинній реліквії 250 років". Про ковальський молот з написом: "1727 рік". Як бачиш — поінформованість виняткова!

— Поінформований ти, та не дуже,— Зізі розв'язала поворозочки, розгорнула папку. Там не було жодної газетної вирізки. Папка набита була листами! Акуратно покладені один на один, купчилися в два ряди гарні конверти з дбайливо виписаною адресою, адресою нашого "Ділового клубу" і нашої квартири. Конверти досить хлялі, може, й порожні, може, чийсь жарт?

— Там і листи чи самі конверти? — поцікавився я, ще не знаючи, до чого це все.

— Листи,— сказала Зізі,— й не вдавай, ніби нічого не знаєш.

— Справді, не знаю.

— А це що? Дивись!

Вона повернула папку так, що я побачив напис на одному з конвертів. Там, як уже сказано, стояла назва нашого "Ділового клубу",

число нашої квартири, а нижче єдине слово: "Синові". Ні прізвища, ні імені, лише єдине, геть несподіване й незбагненне "синові". Ясно ж, що хтось пожартував! Але стільки жартів? Ціла папка конвертів? Чи не забагато?

— І що, на всіх конвертах однаково написано?

— Однаково.

— А листи?

— Листи неоднакові.

— А ти що — читала?

— Читала.

— Здається, вони адресовані не тобі.

— Ага, отже, тобі? Ти знав? Знав?

— Та нічого не знав. І не мені. Не ждав і не жду я листів ні від кого. Просто міркую собі так, що коли написано "синові", то, мабуть, треба шукати сина. Ти ж не син, сподіваюсь.

— Але сестра цього сина. І до того — старша.

— Не перевищуй своїх повноважень, Зізі.

Зізі напринділа губи.

— Могли б, до речі, без мене тут розв'язувати твої любовні проблеми. Ніколи ні в чому не можете обійтися без Зізі.

Ось тобі й човен! Світломаскування і димова завіса. Насправді ж батько покликав Зізі, щоб порадитися про ці листи. А мені за весь час ні слова! Оце характер! Оце старі кадри!

— Батько читав листи? — пішов я в наступ на сестричку.

— Ти ж знаєш його принципи. Він не розпечатав жодного. Раз не йому — не міг і доторкнутися.

— А раз тут написано "синові", то міг би, здається, передати цьому членові родини. Чи як ти гадаєш?

— Батько боявся, що це анонімки. Не хотів зробити тобі боляче.

— Жіноча рука,— які ж тут анонімки?

— Це ще не факт. Використовують навіть дітей. Винахідливість анонімників не знає меж.

— Застосувати б її до атомної енергії в мирних цілях. А мама?

— Вона й досі не знає.

— Ага, маскування на два боки: і від мене, і від мами. Затулялися човном. Ризикували одержати чергову порцію високоідейної моралі від вашого улюбленого Віолончеліста, аби лиш приховати справжню мету твого приїзду. І що ж ти відкрила в цих листах, застосовуючи останні досягнення вашого трубопрокатного інституту?

— Прочитаєш — відкриєш сам. Вона закохана в тебе.

— Хто?

— Тобі ліпше знати. І не придурюйся. Закрутив дівчині голову — треба одружуватися. Досить тобі байдикувати.

— Жду, поки ти покажеш приклад.

— А може, я вже й показала? Звідки тобі знати? Візьму й привезу вам чоловіка.

— Нам чи собі?

— Собі, а привезу вам. Тут будемо жити.

— Та ти справді? Хто ж він? І чому ти покинеш інститут? Зізі!

Я навіть про листи забув, хоч лежали вони переді мною, акуратно розкладені батьківською рукою в папочці, на якій виведено було: "Зберігати вічно".

— Здохнеш від надміру інформації,— засміялася Зізі.— Бери свої листи, читай, а тоді скажеш мені, які твої наміри. Не поїду, поки не доведу цього діла до кінця, так і знай! Ну, забирай і йди!

Вона виштовхала мене з кімнати.

Листи. Я читав і перечитував їх цілу ніч, до самого ранку. Вперше в житті мені прислано таку кількість листів, і таких листів.

Лист за листом — і ніде жодного натяку, хто пише, ніяких імен, окрім Кривцуна, якого можна було б і не згадувати, суцільна загадковість і анонімність, але все одно це рівняння розв'язувалося легко, бо невідоме тут було тільки одне, а відомих принаймні два. Дія відбувалася в нашому цеху — не грає ролі, в якому саме, бо листи йшли вже й після того, як ми перебазувалися на будівництво нового цеху. Адресувалися

листи мені — тут не було ніякого сумніву, бо в нашій квартирі сином звався тільки я, тобто Митько Череда.

Підставивши ці два відомі в наші рівняння та ще взявши до уваги досить високу грамотність авторки, легко дійдемо висновку, що писала листи колишня десятикласниця, майже медалістка, дівчина з художніми почуттями, розвиненими завдяки зусиллям товариша Книша. Клементина! Вона і тільки зона!

Я не спав ніч, я перечитував листи, я сміявся на повні груди з самого себе і з усіх Клементин на світі, а потім нападала зненацька на мене якась теляча захопленість, молодість била в мені потужним потоком, весь світ ішов у круговерть, летіли й падали на мене зелені дерева в далекому лісі, дзвеніло залізо в нашому цеху, сяяли Сірі очі, сріблився сміх Клементини, десь зринали на видноколі Аля з Шляхтичем, взявшись за руки, мов малі діти, а там сумував Євген, а там Зізі чомусь термосила Фрусіна, аж розгойдувалися джунглі його чуба, товариш Книш залучав мене до художньої самодіяльності й я грав у якомусь спектаклі, виходив на сцену і виголошував щось урочисто-безглузде.

Уранці я не пішов на завод. Тобто я вдав, що пішов, ніхто не повинен був знати, де я і що зі мною. А тим часом я прогуляв. Свідомо й безпричинно. Вперше і, може, востаннє, але прогуляв. Інакше не міг. Забрав листи, позапихав їх до кишень і пішов у Скрипайку. Пішов пішки, як ходив у дитинстві на уроках природознавства, заліг під тим кущем, де, як мені здавалося, колись Євген, випередивши мене, вперше поцілувався з дів чиною, ліг на траву, дивився на небо, на зелені берестки по схилах Скрипайки, засунувши руки в кишені, перебирав листи, шарудів папером, але вже не пробував більше читати, бо й навіщо? Все знав мало не напам'ять! У всіх берестків на схилах Скрипайки були всохлі верхів'я, сумне видовище: знизу зелені гарні дерева, а вгорі чорні, страшні, мертві. Кажуть, у всьому світі всихають чомусь берестки і всихання починається з верхівок. А яке мені діло до того всихання! Моє дерево зеленіє й розростається буйно і нестримно! Хай живе дерево радісного існування, дерево молодості й захоплень!

Спасибі тобі, моє кохання, як сказав один драматург. Але це сказав не я. Треба вчасно зупинитися в телячих своїх захопленнях. Погляньмо неупередженим оком на ці писання ще раз. Перебування на лоні природи сприяє роздумам. Всі філософи втікали на лоно природи. Тільки вона визволяє мозок для думання. Головне при цьому: лежати. Бо коли людина стоїть вертикально, вона думає лише про поліпшення умов і продуктивності праці. Стояння — найактивніший стан. Тоді хочеться перетворювати й перебудовувати світ. Коли сидиш, хочеться встати, випростатися, розім'ятися, струснутися. Сидячі професії неминуче схиляють людину до анархізму. Всі шевці, наприклад, найбільші анархісти. Щоправда, слово "анархіст" в народі замінюють словом "п'яниця", але це однаково.

Я не хотів сьогодні стояти, не хотів сидіти, тільки лежати, щоб спокійно обміркувати несподіванку, яка звалилася на мою голову. Знов став перечитувати листи, знову зіштовхувалися в мені почуття іронічності й захопленості світом, але чим довше я лежав, і перечитував листи, і дивився на всохлі верхів'я зелених знизу берестків на схилах Скрипайки, тим глибше розумів безглуздя й безпорадність свого становища. .

Хто писав листи? Клементина? Точно, вона. Але звідки відомо? Піти й спитати? Навіщо питати? Не Аля ж писала б мені. Вона має собі Шляхтича, їй не треба нічого. Вдалася в батька. Тому — гнати трубу і більше нічого не треба, їй — Шляхтич, і весь світ у ньому. Так. А як же мені тепер? Мовчати далі? Припустимо. Але доки мовчати? Ковтати компліменти і мовчки роззявляти рота за новими? Як бегемот у зоопарку за ласощами. Приємно, чорти його бери, коли тебе хвалять. Та ще коли це робить гарна дівчина. І хвалить не по-дурному, а розумно, підносить тебе над тобою самим, викопує в тобі такі корисні копалини, що й сам про них не мав уявлення. Але доки ж справді мовчати? Це безглуздо, коли вже все знаєш. Ага, знаєш — не знаєш! Як у гаданні з ромашкою: любить — не любить... Але стоп! Чому це я починаю ракетно-стартовий відлік лише від сьогодні? Десять, дев'ять, вісім, сім... один, пуск! Адже листи йдуть вже он стільки часу. І природно, що я мав читати їх у тій

черговості, як вони надходили. Чиста випадковість та ще нерішучість і порядність мого батька спричинилися до того, що я отримав усе одною пайкою і так пізно! Але ж Клементина (чи хто там?) не знає про цю затримку. Вона впевнена була, що листи читаються в тій черговості, що й пишуться. Знала про це, писала далі, щодня зустрічалася зі мною, ходила додому разом, бувала в кіно й на концертах і ніколи навіть натяком... "Как мимолетное виденье..." Братські взаємини, мир-дружба, мирне співіснування... Кривцун — той має свій кодекс: "Треба брати дівчат, поки вони теплі!" Я пообіцяв його скалічити, коли він матиме нахабство просторікувати при мені на цю тему. В Клементини він, судячи з листів, мав такий самий успіх, як і в мене. Але ж я не Кривцун, чорти його бери! Коли виписуєш стільки похвал, то можеш сказати бодай слово живе, справжнє, не писане анонімно! У неї сором'язливість? Згода! А в мене робітнича гордість, коли так. Примітивно обійматися і перти напролом — не можу.

Признатися відверто? Я не вигадав нічого. Філософа з мене ждати не доводиться. Хоч стій, хоч лежи. Навіть примітивного тактика не вийде. Бо я не вилежав у Скрипайці й половини заводської зміни, з'явився додому. Зізі відразу розкрила мій прийом.

— Ти не був на заводі?

— Ну, не був.

— Прогуляв?

— Ну, прогуляв.

— Читав свої листи?

— Ну, читав.

Я думав, вона почне мені докоряти, читатиме мораль, як старша сестра, нагадає мені про обов'язок високо нести звання тощо, а вона підлетіла до мене, обійняла м'якими своїми гарними руками, поцілувала в щоку, зашепотіла захоплено:

— Молодець, Митю! В тебе чутливе серце, ти повинен... Це ж така дівчина... Щастям не слід нехтувати, воно...

— А я не знаю, як його звати, це щастя...

Зізі відхитнулася від мене.

— От же брешеш!

— Слово честі. Можу здогадуватися, але впевненості немає. Я морально ще не готовий до закоханості.

— Ти дурний, Митю.

— Не заперечую. Цілком можливо. Це діло темне.

— Але ти повинен поговорити з нею.

— З ким і про що?

— Виходить, я так і поїду, нічого не взнавши і нічим не зарадивши?

— Ти була вирішальним фактором, хіба не досить? А потім, ти ж обіцяла повернутися незабаром...

— Я повернуся, будь певний, повернуся! Але до того ти повинен усе з'ясувати, Митю. Обіцяй мені. Я заспокою батька.

— Заспокой. Нічого від нічого дає ніщо.

Зізі поїхала, здається, знову з тим технократом у білій сорочці, хоч я не бачив його більше, нічого не змінилося в нашому побуті, життя йшло далі, другого дня я з'явився на роботу, в мені кипіли цілі вулкани насмішкуватої злості, але всю злість я витратив на "монтажну зону", добираючись до місця роботи нашої бригади, тому, коли зустрівся мені погляд великих Клементининих очей, здавалося, стривожених і трохи розгублених, то не знайшов у собі ні злості, ні насмішкуватості.

— Що з вами, Митю? — спитала Клементина, мов нанавмисне називаючи мене на "ви" так само, як і в листах, хоч ми з нею давно, та, власне, з першого знайомства, "тикали" одне одному.

— Грип,— сказав я,— одноденний Гонконг. Не підходь, бо вмреш од вірусів.

— Ой, страшно! — засміялася Клементина і удавано сховалася за Шляхтича, який саме нагодився на мої останні слова і порадив мені берегтися, коли справді нездужаю. Найтяжче лишилося позаду, я відчув упевненість аж таку, що зміг перекривити Шляхтича, коли він пішов, проголосивши йому в спину його голосом з його серйозністю: "Той день, коли соціалістичне виробництво почне переганяти капіталістичне, стане днем великих змін в уявленні людей про те, в що слід вірити". А в що вірите, ви, Клементино Книш?

За всіма законами, виведеними вчора з листів, надісланих мені невідомою дівчиною, Клементина мала б негайно вмирати від захвату моєю дотепністю, в жертву якій я приніс самого Льоню Шляхтича, чого не дозволяв собі майже ніколи. Однак механізм винайдених мною законів ще не був, видно, як слід відрегульований, бо Клементина замість захоплень якось збайдужіло глянула на мене, відійшла вбік, взагалі мовби втратила до себе будь-який інтерес.

"Маскується!" — вирішив я і поклав собі простежувати кожен її порух, щоб вивести на чисту воду, вхопити за руку, примусити до зізнань.

Найпростіше було зіставити почерки. Але хоч як намагався пригадати, який у Клементини почерк, не міг пригадати. Бо почерк не дівоче личко. Почерк — це така штука: побачив, прочитав і забув. Просити дівчину написати щось спеціально для мене? Може видатися підозрілим. До збирачів автографів я не належу, а Клементина не належить до світу мистецтв, дарма що танцює Дездемону, підставляючи свою довгу ніжну шию для душіння диспетчерові транспортного цеху. Тоді що? Здавайте дописи до стігназети? Чи розповсюдити в цеху моднячу якусь анкету з короткими запитаннями, які передбачають довгі відповіді?

— Як ти ставишся до анкет? — спитав я Клементину.

— Позитивно.

— Любиш відповідати на них?

— Люблю.

— А коли б були анкети інтимні? Про переживання, почуття? Звичайно, з гарантованим збереженням таємниці особи запитуваного? Наприклад, анкетка романтично-романічна. Як у іноземному романі. Скажи "оуі", дитинко, по-французьки, скажи "так, так" хоч по-китайськи, хоч по-руськи, скажи, як хочеш, хай це геть банально, адже любов інтернаціональна. Хоч наздогад скажи, в туманній фразі, скажи ховаючись або скажи в екстазі, скажи "оуі", скажи хоч "yes", чи "так" скажи мені ти, далебі, і все, що хочеш, дам тоді тобі!

— Митьку, ти таки серйозно несерйозний!

— Чули. Від доцента Крижня. А в мене справді анкетка є.

— Звідки?

— З інституту молодознавства.

— Хіба є такий?

— Молокососний факультет.

— Не сміши!

— За тиждень одержиш,— пообіцяв я.

На що тільки розтрачуються сили! Тиждень я бігав у адміністративно-господарчу частину, вгощав друкарок цукерками, призначив навіть одній побачення і все для того, щоб видрукувати кілька десятків примірників вигаданої мною анкети. В анкеті пропонувалося визначити шкалу авторитетності заводського керівництва, починаючи від директора заводу й секретаря парткому аж до змінних інженерів і майстрів, були там запитання про ставлення до міні-спідниць і максі-пальт, дівчатам пропонувалося назвати обсяг своєї талії, а хлопців просили вказати, скільки разів піднімають вони одною рукою двопудову гирю. В такому плані. Серед тої анкетоманії, яка заполонила сучасний світ, моя спроба виявити деякі аспекти громадської думки мала б минути геть непомітно без наслідків, та я й не ждав од неї наслідків, мені потрібен був почерк Клементини, справжній, не змінений, природний, спокійний.

І я отримав взірець її почерку. І відбулася велика експертиза, яка встановила, що авторкою всіх листів, одержаних сином Череди в "Діловий клуб", помешкання номер три, була дівчина на ймення Клементина Книш!

Але ж не скажеш їй про це прямо, не станеш пробляти на комсомольських зборах, не запропонуєш розкрити свою анонімність, раз вона не може й не хоче розкриватися! Отже, вихід єдиний: упіймати Клементину за руку! Я мислив послідовно, а послідовність, відомо ж, не дає змоги випередити події, навпаки: ти завжди відстаєш від них, запізнюєшся саме на відтинок часу, який потрібен тобі, щоб вибігти наперед і побачити те, що шукаєш. Досі думки мої зайняті були тільки встановленням однаковості почерків — автора листів і Клементини, тепер, коли це вдалося зробити, я з відповідним запізненням схаменувся і подумав, що в ту мою анкету можна було б ввернути ще й запитання щодо улюбленої поштової скриньки або ж попросити запитуваних розповісти про схему своїх денних, а то й тижневих мандрів по місту, мовляв, для встановлення оптимальних відстаней при розташуванні в житлових районах магазинів, ательє, поштових відділень, кінотеатрів тощо. Я міг би з часом вирости в неабиякого міськрадівського діяча, випадок штовхав мій розум до вперто-планомірних розмірковувань, але, на жаль, доводилося облишити подальші вигадування, бо коли одна анкета мені ще якось минулася непомічена, то на другій мене впіймають неодмінно, і тоді з'ясується, що я не маю нічиїх повноважень, тобто дію за методом шевця-анархіста, відомо, що анархістів, тобто п'яниць, ждуть, як мінімум, п'ятнадцять діб і стрижка точнісінько така, як у технократа Держикрая.

Я змушений був удатися до методу примітивного, виснажливого й невдячного, але незамінимого: простежити за Клементиною і впіймати її за руку, коли вона вкидатиме листа до поштової скриньки.

Для цього довелося пильно розглянути всі одержані конверти. Наївність Клементинина просто вражала. Дівчина не намагалася заплутувати слідів, вона вкидала всі листи до тої самої скриньки, а коли й не до тої самої, то принаймні в тому самому поштовому відділенні, яке значилося цифрою сім. Однак сьоме поштове відділення, виявилося, було далеко і від Глиняної гірки, і від нашого "Ділового клубу". Отже, Клементина все-таки пробувала бодай трохи приховати свої сліди. Але в цьому була своя незручність для неї, бо щоразу треба було добиратися

до іншого району міста, і добиратися тільки для того, щоб укинути листа. В робочі дні вона цього, мабуть, зробити не могла, бо зранку бігла на завод, а ввечері коли не я з Шляхтичем, то принаймні цей тип Кривцун проводжали її до самого дому, тож лишалися вихідні дні й свята.

Я взявся дослідити схему пересування Клементини у вихідні. Тут довелося підглядати й шпигувати, але вже нічого не вдієш. Смішнішого заняття для Митька Череди ще не вигадав досі ніхто, і ніхто, мабуть, ніколи й не вигадає смішнішого й ганебнішого. Але милостей від природи ждати було нічого, і доводилось примушувати бігти свої неслухняні ноги! Хоч наздогад скажи, в туманній фразі, скажи ховаючись або скажи в екстазі...

Я вхопив Клементину за руку, коли вона вкидала до синьої скриньки чергове своє послання. Скринька мала на собі державний герб, можливо, я припускався насильницьких дій, перешкоджаючи одній з радянських громадянок скористатися з права на листування, але я впевнений був, що лист адресовано мені, тож міг скоротити шлях його проходження до адресата. Мене можна виправдати: я горів нетерпінням прочитати чергову порцію компліментів на свою адресу, бо й хто б це не схотів отримати пайку хвали від такої гожої дівчини, як Клементина!

Але Клементина не розділяла моїх намірів щодо скорочення шляху чергового листа. І не священний трепет закоханості викликала в неї моя рука, коли перешкодила її руді вкинути листа до поштової скриньки. Де там! Вона крутнулася по-змііному всім тілом, вона аж засичала від злості й — в це важко повірити! — вкусила, та що там укусила — гризнула мене за руку!

— Ти чого кусаєшся! — закричав я.

— А ти як смієш? — просичала вона і націлилася на мене такими слізьми, що я аж одступив: бризнуть — уб'ють наповал!

— Клементино,— спробував я повести мирні переговори і бодай трохи виправдатися в своєму шпигуванні,— Клементино, навіщо нам гратися в піжмурки? Ти розумна дівчина!..

— А ти дурень! — раптом випалила вона з нез'ясованою злістю.— Як ти смієш? І взагалі, чого тобі треба?

— Скажи, "оуі", дитинко, по-французьки,— спробував я перевести все на звичні жарти, але які там жарти.

— Не клей з себе дурня! Віддай листа! — приступила вона до мене.

— Але ж він однаково прийде до мене.

— До тебе? Хто тобі сказав? Що ти верзеш?

— Ну, як же, мила Клементино? Невже ти забула, кому посилаєш ось уже скільки часу листи? Дивись, що тут написано: "Діловий дім, квартира номер три, синові". Може, тобі показати паспорт, щоб ти переконалася, що син майстра Череди Дмитро Череда прописаний постійно в "Діловому клубі", квартира номер три? Згода, що я вчинив недостойно й, може, ганебно, хапаючи тебе за руку. Але мені набридло одержувати листи від анонімної дівчини, а ще більше набридло, що мене називають "син". Це мене просто обурювало! Хіба я тільки син, та й годі? Молодий, як уперто називає мене Чемерис? Чорти його бери, я самостійний чоловік, і звуть мене Дмитро Череда, і я повноправний робітничий клас, мила моя Клементино! Вам тепер, сподіваюся, ясно?

Довгі промови перед дівчатами — чистісіньке безглуздя. Дівчата ніколи не слухають довгих промов. Вони використовують цей час для вигадування достойних відповідей, для вмілого викручування, для звинувачень.

— Це не мій лист,— заявила мені Клементина спокійно й навіть з погордою.

— Не твій? А чий же?

— Мене попросили вкинути.

— Але ж це твій почерк на конверті!

— Попросили надписати адресу.

Та не на того напала.

Я достеменно знав, як притиснути до стінки це паскудне дівчисько!

— Може, тебе попросили писати також листи? — єхидно спитав я, помахуючи пачкою послань, які добув з кишені.— Все перевірено! Чула про графологічну експертизу? Встановлено й доведено, що писала всі ці листи та сама особа. Зовуть її — Клементина Книш.

Але слова мої були зайві. Клементина їх не чула. Ніякої експертизи вже не треба було. Величезними, повними жаху очима дивилася вона на злощасну пачку. Кволо змахнула рукою, мовби пробуючи відняти або випросити листи, але хто б же то відняв у мене моє?

Наставало торжество переможця або приборкання непокірливої.

Але я помилився, як то кажуть розумні люди, жорстоко. Клементина підскочила до мене і з ще більшою люттю, ніж перед тим, коли кусала мене за руку, гукнула:

— Віддай!

І ще крикнула:

— Нахаба!

А потім ще:

— Це не твоє!

Моєму подиву не було ні кінця ні краю.

— Тобто, як не моє? Все, що прислано мені,— моє!

— Не тобі! — крикнула знов Клементина.— Віддай! Усе віддай! Усе не тобі!

І заплакала.

А я спробував трохи поворушити мозком, але, хоч ти вбийся, не міг поворушити, бо ж поруч плакало таке створіння, люди могли побачити й почути, взагалі ситуація ставала щомиті безглуздіша.

— Кому ж посилала? — спробував я відступити на позиції, які не планувалися і лише тепер у гарячковому поспіху десь вишукувалися.

— Не тобі! Не тобі! — крізь сльози, але з упертою злістю повторила дівчина.

І тут я дочалапкався нарешті до жалюгідних запасних позицій, доповз туди розбитий, розтрощений, розгромлений, я нагадував мого друга Євгена, який лежав колись мертво на імпортному дивані, лежав долічерева, ховаючи обличчя, страждаючи безнадійно й тяжко. І ось там, страждаючи і перев'язуючи свої рани, я зрозумів, хто мене переміг. Знов те саме, що й тоді з Євгеном! Знов Шляхтич! Клементина

переплутала квартири. Треба було написати "чотири", вона вперто писала "три", а й у тій, і в другій є сини. Тільки там син удачливий, а в нашій невдаха. Ну, історія! Це вже справді історія з географією! Але ж і дівчатка пішли! Цілий рік писати одруженому чоловікові отаке! І це тоді, коли поверхом нижче живе молодий і неодружений!..

Ох, і дурень же я! Ох, і остолоп!

Я дивився на Клементину майже з ненавистю.

— Можеш не хлипати,— сказав їй похмуро,— вже догадався, що переплутала квартири. Класичний зразок роззявкуватості. Але можеш витерти свої сльози: пишеш ти здорово! Цим тільки мене й купила. Виспівуєш, як та птичка, назви якої я запам'ятати ніколи не міг, але ти, як кругла відмінниця, мала б знати...

— Сирена,— схлипуючи, промовила вона.— І не птичка, а жінка з крилами. Віддай листи!

— Візьми,— подав я всі листи разом з останнім, непрочитаним,— візьми, жінко з крилами, і не залітай мені більше в душу. Ясно?

Вона вихопила в мене пачку, зіжмакавши листи, мерщій стала пхати їх до торбинки, кілька листів упало на землю, я спокійно підняв їх, подав Клементині.

— Забуто, травою поросло,— махнув рукою.— Крапка, абзац, жирний шрифт. "Если к другому уходит невеста, то неизвестно, кому повезло",— як співають в одній морально-побутовій пісні. А тепер скажи мені. Ну, я розумію. Льоня Шляхтич — чоловік справді... Я сам перед ним... Але ти... Що ти в ньому знайшла?

— Він розумний.

— А я, наприклад, що — дурний?

— Він глибокий.

— А я мілкий?

Вона вперше глянула на мене заспокоєно, спробувала усміхнутися.

— До чого тут ти, Митю?

— Як то до чого? Ну, хоча б як жертва історії з географією!

— Ти не зрозумієш. Я сама теж не розумію. Це не піддається поясненню. Але добре, що воно все так вийшло. Спасибі тобі.

— Та ні за що.

— Однаково спасибі. Ти врятував мене.

— Чистісінька випадковість.

— Але врятував. Як товариш. Вдруге рятуєш мене. Тоді, коли я просилася в цех...

— То це ти вже тоді хотіла до Шляхтича?

Вона мовчала. Хіба таке пояснюють?

— Давай руку,— запропонував я.— Мир — дружба. Кажи товаришу Книшу, хай записує мене в художню самодіяльність. Гратиму в п'єсах ролі невдах. Вийде в мене?

Клементина всміхалася. Може, й без полегшення, але й без сліз.

Довелося дзвонити Рацпропові.

— Запрошення лишається в силі?

— Лишається,

— Їдемо?

— Їдемо!

Шляхтич супився, що я кидаю "монтажну зону" в найвирішальнішу хвилину, але мені вже набридло: він завжди похмурий, у нього завжди найвирішальніша хвилина. Типовий рабовласник! Ось коли я уклав би пакт з Кривцуном, але Кривцун несподівано виступив на боці Шляхтича.

— Змотуєш вудочки? — прискалив він око.— А хто називав мене обивателем, цікаво б знати? А тепер обиватель зостається вколювати, а передова частина дає драла! Хтось тут розбалакував про благородну роль праці, ти не чув?

— Знаєш що,— порадив я Кривцунові,— відчепись, і в доброму темпі, бо інакше...

Їхати мені, коли зізнатися по щирості, нікуди не хотілося. Але й лишатися не міг. Розповідати, як їздили, теж не дуже хочеться. Ну, сіли. Ну, поїхали. Як сказав один дуже мудрий чоловік, дорога була далека, через усю Україну — в цілковите забуття. Асфальтове шосе, по боках пейзажі. Рацпропові було весело, моїй сестричці Тоні було весело, їхньому синочкові було весело, а мені сумно. І така це штука сум, що, відчував я, залізеш у неї один раз — то вже навряд чи й вилізеш. Все життя буде сумно. І від шосе, і від колгоспних ланів, і від жайворонків у небі, і від зустрічних машин, і від попутних, від усього сумно. Але ні! Не від усього! Рацпропова машина сумувати не дала. Вона розвеселила б і

мертвого! То був суцільний регіт на колесах. Пересувний регіт, коли дозволено буде так висловитися.

Мені-то, власне, було все байдуже, але якесь передчуття, видно, гнітило мене, бо коли Рацпроп з сімейством підкотив до "Ділового клубу", щоб забрати мене в турне, я пошкодував, що він не догадався пофарбувати свою цинкову буду. Блищало, як сто цинкових тазків!

— Ти не знаєш законів автомобілізму,— поважно відмовив Рацпроп.— Чим машина відмітніша на шосе, тим менше шансів аварії.

— Червоний і жовтий кольори найвідмітніші, дядю Митю,— пояснив мені малий Юр.

— А цинк? — спитав я.— На якому місці стоїть цинк?

— А наш цинк ще відмітніший! — гордо заявив Юр.

Не знаю, як воно з законами автомобілізму, але щодо законів тикання пальцями, тюкання, свистіння, хихотіння при появі наших оцинкованих ночов на колесах ми били всі рекорди. Ще поки їхали містом, то нічого, але як вибралися на шосе,— біда! Все сигналило нам назустріч і навперегін, в нашу будку кидали помідорами й огірками, цинк гримів і дзвенів, у ньому з'являлися загрозливі вм'ятини, Рацпроп спокійно пояснював, що помідор навряд чи проб'є дірку, а от огірок може, бо він твердіший, а тут складаються дві швидкості: швидкість машини й швидкість польоту огірка. Закон фізики. Не знаю, дією якого закону можна було пояснити, що нас переганяли буквально всі машини, навіть допотопні "Москвичі" з розкладушками і матрацами на верхніх багажниках. І кожен, хто обганяв нашу цинкову карету, неодмінно дарував нам дружній жест: потріпував пальцями одної руки коло носа або пальцями обох рук коло вух, підстрибував на сидінні, показуючи, як йому регочеться, висолоплював язика, хапався за голову — людська винахідливість безмежна!

Зате в моєї сестрички Тоні терпіння виявилося не безмежне. Ми проїхали, може, десяток-другий кілометрів, і вона рішуче заявила чоловікові:

— Повертай назад!

— Ти щось забула? — стривожився Рацпроп.

— Нічого я не забула — повертай!

— Поясни,— спокійно запропонував Рацпроп, щулячись від гучного "бам", яке зробив над його головою кинутий з вантажної машини великий помідор.

— Досить,— сказала Тоня,— накаталася! Не поїду я далі! Завертай або зупини, я піду додому пішки!

— Так гарно почали їхати, а ти...— докірливо промовив Рацпроп.— Юр, скажи мамі...

— Ма, ну чого ти? — заскиглив Юр.— Ми ж іще й не розігналися! Вона ж у нас як розженеться!

— Завертай! — звеліла Тоня.— Можеш їхати сам. А я не хочу. І дитини не дам! Сам же казав, що в тебе машина місцевого значення. Нащо було глумитися на шосе?

— Але ж закони автомобілізму,— спробував був Рацпроп. Та я вже знав, що ніякі закони його не врятують.

Ми повернулися до міста, бо Тоня не захотіла ганьбитися, повертаючись так скоро додому, хоч як плакав Юр, його залишили в діда й баби Черед теж, а ми з Рацпропом знову вирушили в подорож.

Дорога була далека, мала вона пролягати для мене в суцільний сум, але, хвала Рацпропові й законам автомобілізму, обернулася суцільним реготом.

Ми повзли з швидкістю, для вимірювання якої ще не винайдено механічних пристосувань. Мається на увазі швидкість не максимальна, а мінімальна. Умови пересування приблизно лишилися такі самі, як і перше, хоч відсутність у машині жінки трохи гамувала запопадливість водіїв. Хизуватися не було перед ким, наставляти носа не було сенсу. Ще пробували здіймати нас на глузи ті, в чиїх машинах сиділи жінки власні, але це вже було не те.

— От чорт,— зітхнув Рацпроп,— треба було Тоні сховатися, щоб її ніхто не бачив у машині, тоді б ми їхали спокійно. Нащо я садовив її спереду?

— Та вона сиділа позаду,— нагадав я.— Але й там її помічали. В машині не сховаєшся. Хіба від цієї публіки можна сховати жінку, та ще таку гарну, як Антоніда!

— Антоніда гарна! — зітхнув Рацпроп тяжко.— Але ж незбагненні закони автомобілізму!

Ми повзли зі швидкістю, неприпустимою для двадцятого століття, довкола дзвеніли механізацією колгоспні лани, Рацпроп крадькома кидав погляди то правобіч, то лівобіч, він би, мабуть, охоче зіпхнув свої цинкові ночви в перший-ліпший яр по дорозі й рвонув би домеханізовувати колгоспні лани,— там почувався справжньою людиною, там мав шанобу і вдоволення від роботи. А тут тільки закони автомобілізму!

На першій же заправочній станції ми відчули дію цих законів в усій їхній жорстокій безжальності. Рацпроп хвацько підрулив до хвоста довгої черги, гальмонув з рипом і скрипом, а що черга була довгенька,

то він вимкнув двигун і став спокійно ждати, хоч нам спокій тільки снився: відразу машину обаранила шоферня, по цинковій буді затарабанили кулаками, хтось вибивав джазовий ритм, ще інший пропонував закупити буду й демонтувати, поки дійде наша черга заправлятися, бо йому, мовляв, до зарізу потрібен цинк укрити свининець.

— Пиши заяву,— спокійно сказав я любителеві вкривати свининці цинковою бляхою,— розглянемо, як належиться, і відпустимо тобі цинку, раз так закортіло.

— А ви хто такі? — вмить зацікавилася шоферня.

— Фондові матеріали можете дістати?

— Шифер?

— Цеглу?

— Шлакоблоки?

— Все можемо,— похвалився я,— пишіть заяви!

Тим часом черга сунулася вперед, але ми стояли на місці, бо, поки Рацпроп заводив двигуна, той, хто стояв позаду, вискакував наперед нас, гаркотіти двигуном Рацпропові не хотілося, бо наш двигун видавав звуки не вельми гармонійні, тому він знову вимикав двигун, потім пробував завести, не встигав вчасно, нас переганяли без кінця, ми вже стояли тут годину або й дві, і виникала підозра, що стоятимемо коли й не вічність, то у всякому разі цілу свою відпустку або й цілий курортний сезон. Врешті я зорієнтувався в обстановці, виліз з машини, перехопив заправочний шланг і, відмахуючись ним од шоферні, яка вмить кинулася на штурм, закричав до Рацпропа:

— Давай під'їзди з того боку!

А шоферні, поки наші ночви совалися туди й сюди, вибираючись на оперативний простір, спокійно пояснив:

— Менше здорового нахабства! Це машина Міністерства побутового обслуговування. Чули про таке? Побут — у кожну зразкову родину. Показовий автопробіг Київ — Сімферополь!

До Сімферополя було далеко, далі, ніж до Місяця. До Місяця що? Три дні — й уже "Луноход" розгулює собі по небесному тілу! А нам до Сімферополя, зважаючи на закони автомобілізму, а також на швидкість нашого пересування, не вистачило б і тижня.

Щоправда, машина не стала випробовувати нашу терплячість. Вона витримала рівно один календарний день і стала мертво. Тобто котитися вона могла. Але...

Хоча я трохи забігаю наперед, а цього робити не слід, бо справи наші, загалом кажучи, йшли просто здорово! Взяти хоча б нескінченні підйоми на шосе. Велетенські рефрижератори трейлери, які перевозили кудись бульдозери, могутні дизелі й обшарпані колгоспні тритонки — все це витягалося довгою вервечкою на пологому схилі, який упирався, здавалося, в саме небо, вервечка повзла ще повільніше, ніж наше чудо техніки, бо десь попереду, видно, силкувалася машина з неймовірно важким вантажем і стримувала всю колону, водії "Волг", "Москвичів" і "Запорожців", потрапляючи в тихохідне царство, нервувалися, сигналили, намагалися проскочити поміж ревучими й смердючими дизелями, ризикуючи або ж бути розбитими, або ж у момент порушення бути запримі̀ченими недремним оком автоінспектора, який, згідно з нещадними законами автомобілізму, з'являється саме там і саме тоді, де й коли його ніхто не жде, не їзда — мука! Зате ми з Рацпропом раювали! Ми спокійно й солідно ставали в чергу між велетенськими машинами, ми йшли своїм крейсерським ходом, ні збавляючи, ні збільшуючи швидкість,

дизелі закутували нас у чорні тучі випускних газів, так що навіть будка наша, здавалося, закіптюжується й миттю втрачає свій цинковий блиск, ми відчували тут себе повнометражними автомобілістами, поважними громадянами могутньої Автомобільної Держави,тут нам ніщо не загрожувало, навпаки, все сприяло, на повні груди вдихали ми випускні гази з дизелів, а ввижалося нам, що ми вже в Криму і довкола троянди й олеандри, як писав поет.

Головне в автомобілізмі, як виявилося, не швидкість руху, а його регулярність. Хто спішить — батька насмішить. А от тихо їдеш... Ще й день не кінчився, а вже докотилися ми до величезного симпатичного щита, на якому прочитали: "До станції обслуговування — 15 кілометрів".

Та прочитали ми, прочитала, видно, наша машина також. Бо як тільки поминула щит, в ній щось змінилося. Попервах ми з Рацпропом і не збагнули, що саме сталося. Потім нас вразила тиша. Потім ми зауважили, що машина зупиняється.

— В тебе двигун не працює,— гукнув я Рацпропові.

— Точно.

— Ти щось йому зробив?

— Нічого не робив.

— А чого ж він замовк?

— Зараз подивимось,— бадьоро промовив Рацпроп,— це ми вияснимо в один моменті Ти тільки підіпхни, щоб я з'їхав на узбіччя.

Я підіпхнув. Рацпроп зіскочив з машини, відкинув капот, почав дивитися в мотор. Я теж спробував туди подивитися, але нічого не побачив. Ти машина, ти желєзна. Все було залізне, все на місці.

Тоді на світ божий з'явилася ручка. Саме про цей важіль мріяв колись Архімед, щоб перевернути земну кулю.

— Ану, крутни! — сказав Рацпроп.

Я крутнув.

— Ану, дай я крутну!

Крутнув Рацпроп.

— Ану, крутни тепер ти.

За день у машині чоловік все-таки засиджується, тут і зарядка космонавтів не поможе. Тому коли просять крутнути ручкою, це сприймаєш як найвище задоволення. Я крутнув.

— Ану, дай ще я!

Тут я трохи занепокоївся.

— Ану, крутни тепер ще ти!

Я крутнув.

— Крути!

Я виконував команду.

— Крути ще!

Це вже починало нагадувати крутіння з погляду вічності. Воно вже, здається, і не я крутив ручкою, а мене крутило на всі боки. Клята ручка

не розрахована була на нормальні трудові зусилля рядових громадян. Не помогло й моє робітниче походження, й мої мозолясті руки не помогли. Ручка вмить понаганяла мені на долонях водянки, очі мені заливало потом, таким густим і липучим, про існування якого в своєму організмі я ні сном ні духом не відав, а Рацпроп покрикував:

— Крути, крути!

Мотор мовчав. Тоді я облишив ручку. Сів на травичці, простягнув ноги і взяв слово для позачергової заяви.

— Сказано, що людина — це тварина, яка оволоділа інженерним мистецтвом. Очевидно, як Рацпроп, ти підходиш під це визначення. Але тобі ще не вистачає знання автомобільного мистецтва. Тобі доведеться це визнати щиро й відверто.

— Закони автомобілізму,— почав був Рацпроп, але я не дав йому докінчити.

— Закони автомобілізму підказують нам заночувати он у тій купі соломи, а завтра вранці добиратися до станції обслуговування. Повечеряти, завдяки турботам моєї мами, а твоєї тещі, ми ще маємо дещо, завтра ж переходимо на харчі державні.

— Я ще трохи поголосую,— сказав Рацпроп,— взаємовиручка ж...

Ніхто його виручати не збирався, жодна машина не зупинялася, хоч як Рацпроп розмахував руками: всі шофери чомусь упевнені були, що їх розігрують. Та, може, воно й ліпше, бо інакше не довелося б мені поспати в соломі. А солома ж була свіжа, запашна, шурхотлива, спалося в ній солодко, і снилися мені керівники великих держав, які влаштували зустріч на високому рівні для вирішення проблеми автомобілізму в глобальних масштабах.

Я прокинувся рано, ще не сходило сонце, але Рацпроп, видно, випередив мене. В соломі його не було. Не було й коло машини. На сидінні біліла записка: "Пішов на станцію обслуговування". Він забув узяти з собою машину. Забув, що станція обслуговує не людей, а машини. Ну, та не біда. Пішов, то й повернеться!

Я ще трохи полежав у соломі, думаючи, яка все-таки геніальна штука закони автомобілізму, і тут змушений був переконатися також у наявності закону взаємовиручки. До наших ночовок підкотив замурзаний самоскид, хвацько розвернувся, задом підібрався до самого радіатора, з кабінки вискочив веселий Рацпроп, в руках у нього опинився трос.

— Поїхали, Митю! — закричав Рацпроп.— Зараз одремонтуємось — і далі!

Виявилося, по дорозі до станції обслуговування Рацпроп натрапив на самоскид, який виїздив на шосе з грунтівки. Колгоспна машина. Ну, а з колгоспними шоферами Рацпроп умів знайти спільну мову!

Самоскид дотранспортував нас до самих воріт станції обслуговування. Рацпроп одчепив трос, подякував шоферові, той помахав рукою й покотив собі далі, а ми розігналися до воріт.

Там висів замок, а перед замком на стільчику сиділа сонна особа. Мляво порадила нам:

— Он туди. Сперва оформляються, потім платять гроші, а тоді я впускаю.

Там, "де оформляються", стояла черга. Нічого страшного. Постояти можна. Ми з Рацпропом достоялися до віконечка, за яким сиділа ще одна сонно-байдужа особа. Особа повідомила нам, що оформитися можна тільки тоді, коли на це буде дозвіл головного механіка.

— Де ж він? — підстрибнув од обурення Рацпроп.

— Шукайте,— сказала особа, позіхаючи.— На території.

Як багато важить слушна порада!

Ми знайшли головного механіка вмить. Він ходив по двору станції обслуговування з лінивою незалежністю, а за ним качалася строката купа ошалілих автомобілістів, кожен наввипередки вигукував щось, просив, благав, канючив, а всемогутній господар цього притулку для немічних машин діставав з кишені пачку американських сигарет, царським жестом видобував довжелезну, з особливим фільтром сигарету, смачно плямкнувши губами, заганяв її в рот мало не наполовину, і вмить коло другого кінця сигарети спалахувало кільканадцять вогників від сірників і запальничок, кожен з автолюбителів намагався дотягтися до сигарети першим, прислужитися великому механікові, повелителеві, можновладцю. Механік одним помахом руки відтручував усі вогники, блискав власною запальничкою, газовою, імпортною (чудо техніки й комфорту), припалював сигарету, пахкав димом, ішов до боксів, де на оглядових ямах стояли ті, кому всміхнулося щастя.

Механік підходив до "Москвича", з-під машини вилазив запацьорений старшина понадстрокової служби, механік кивав йому головою:

— Як, капітане, розбираєш?

— Розбираю.

— Розбирай, розбирай!

Тоді йшов далі, де коло "Волги" з московським номером товклося два чоловіки й жінка, вони ладнали електродрель, щоб висвердлити в головці блока циліндрів зламану шпильку. Питав цих:

— Ну, міністри, висвердлюєте?

— Висвердлюємо.

— Висвердлюйте, висвердлюйте.

Огрядний чолов'яга, важко сапаючи, розгвинчував маленького, ще старого випуску "Запорожця".

— Що, китобій,— питав механік,— розгвинчуєш?

— Розгвинчую.

— Розгвинчуй, розгвинчуй.

Хтось сміливіший спробував вплинути на механікове сумління. А може, й не сміливіший, а просто відчаєний.

— Ви б не забували, що не ми для вас, а ви — для нас. Ви повинні обслуговувати.

— Обслуговуйся, обслуговуйся,— пустив солодкий димок всемогутній повелитель станції.— Подивимось на вас, коли почнуть випускати мільйони машин у рік. Отоді обслужитеся!

Це було ледащо ідейне — куди там нашому Кривцунові. Той просто примітивний ледар без впливу і без влади, ледар-одноосібник і самоук. А ось тут виразно видно, яке то лихо, коли ледащо стає всемогутнім.

Все-таки механік страшенно був схожий на Кривцуна. Мов рідний брат. Одягнений навіть так само гарно й у все імпортне. Мені закортіло спитати, чи не родич він нашому Кривцунові. Запитання недоречне, але все-таки хоч якась розвага для цього вкрай знудьгованого чоловіка.

Я почав протовплюватися до механіка.

— Що скажемо, полковнику? — спитав він. Хотів одразу спантеличити несподіваним звертанням.

— А я майор, директоре,— відрубав я.

— Майор? Будеш полковником.

— А ти, директоре, не Кривцун часом?

Все-таки він трохи спантеличився. Бо відразу: і директор, і якийсь у біса Кривцун. Але звичка до диктаторства помогла йому приховати миттєве збентеження.

— Я Правцун, полковнику. А ти сюди завернув даром? Що везеш? Кавуни? Дині? Не торгуємо.

— Показовий автопробіг. Жмеринка — Бахчисарай. До фонтана їдемо.

— Показуй, показуй.

— А ти глянь нашу машину, ніколи такої не побачиш.

— Я вже все бачив. Не хочу.

— То пошли електрика. В нас іскра пропала.

— І послати не можу. Я сам електрик.

— Тоді глянь ти сам.

— Сказав, не хочу.

— Виконаєш план.

— А я вже виконав.

— Перевиконаєш.

— А я вже перевиконав.

Тут хтось примудрився відтягти механіка від мене і від усіх, почалися сепаратні переговори, залопотіло трояками й п'ятірками. Я відвів Рацпропа вбік.

— У тебе дари ланів є?

— Дві пляшки абрикосового.

— Приготуй одну!

Рацпроп ще стояв.

— А може, давай скажемо, що ти лауреат? Щоб без черги й зволікань...

— Що ти? Він тоді нас обдере і голими в Крим пустить! Готуй пляшку!

Я знову протовпився до повелителя.

— Що, полковнику? — ліниво поцікавився він.

— Є пропозиція.

— Пропонуй, пропонуй.

— Треба розглянути.

— Ну, давай.

Він махнув, відганяючи автомобілістів царським жестом. Диктатор!

— Тільки коротко й швидко, а то я втомлений.

— Ми з глибин.

— З яких же?

— З тих, де пляшки затикають кукурудзяними качанами.

— Пропозиція приймається. Де твоя лайба?

Я показав, хоч він уже запримітив, як тільки ми підкотили до воріт. Мав око натреноване, як у снайпера.

Рацпроп метався перед механіком з не знаною для мене запобігливістю.

— Спокійно,— зупинив його механік,— не маячи перед глазами. В мене очі втомлюються, коли отак бігають. Показуй, куди іскру подів. Кажеш, утекла! Так. Ручка заводна є?

Він засунув ручку зовсім не туди, куди вшиляли ми. Просто в мотор. І не крутив, а щось там ніби виважив. Скористався ручкою, як Архімед важелем.

— Ану, куме, натисни на стартер.

Рацпроп натиснув на стартер, стартер диркнув, мотор гаркнув. Диво!

Без зайвих балачок я подав механікові пляшку, заткнуту кукурудзяним качаном і, як чоловік гречний, висловив подяку від імені нашого екіпажу.

— Показовий автопробіг продовжується! — гукнув весело.

— Стоп, полковнику, ще не все,— пригасив мою радість механік,— тепер вибирай. Або оформляй на два вісімдесят і плати в касу, або жени п'ятьорку без бюрократії!

— А качан? — поцікавився я трохи наївно.

— Це моя тринадцята зарплата. А державна такса — таксою. Державі потрібен план.

Проти плану я не міг заперечити. Але згадав, як довго доведеться стояти до віконечка на оформлення, і віддав п'ятірку.

— Заїжджай, полковнику. Кума теж бери, він у тебе смирний.

— Обминемо десятою дорогою тебе, директоре.

— Обминайте, обминайте.

Мабуть, довго вибирали кліматичну зону для цієї станції. Або ж створено було автомобільний антиклімат уже після спорудження станції. Бо наша машина від'їхала від станції рівно п'ятнадцять кілометрів, тільки що в інший бік, і знову стала коло такого самого щита з рекламою автообслуговування, як і вчора. Чи то їй подобалися ці щити, чи сподобалося обслуговування?

Ми спробували потикати ручкою приблизно в те місце, куди тикав механік, але нічого не виходило. Крутити, звісно, ми вже не стали. Якось пропало бажання. Рацпроп, схудлий і розізлений, кинувся навпростець до найближчого колгоспу. З Рацпропом не пропадеш. Ще до обіду ми знов опинилися перед воротями станції. Сонний страж скинув сорочку й пляжився на сонці, байдуже відмахуючись від автомобілістів. Нас він упізнав, бо як не впізнаєш цинкові ночви на колесах! — але розвів руками. Механіка вже не було. Закінчивши свій трудовий день, той зник до наступного ранку.

Довелося ночувати в машині навсидьки!

З досвітку ми гасали довкола машини, мов розлючені тигри. Щиро кажучи, мені було жаль механіка! Та він не злякався нас, а навпаки — зрадів.

— Кого я бачу? — закричав ще здалеку.— Полковник? кум твій тут? Ну, й молодчаги! Знов іскру загубили?

— Знов,— похмуро глянув на нього Рацпроп.

— А тринадцяту зарплату привезли?

Я дістав заводну ручку, замашисто виважуючи її, подав механікові, сказав йому ласкаво-ласкаво:

— Держи, директоре, оцю техніку. І показуй з допомогою наочної агітації, куди ти її вставляєш і нащо. Популярно поясни. Тоді одержиш свою тринадцяту зарплату і п'ятьорку без оформлення в бухгалтерії. Бо...

Він вмить зрозумів значення мого "бо" без популярних пояснень.

— Чудиш, полковнику. Я ж до вас з усією душею. Вібрація. Чув таке? В стартері болт один загубився, тепер од вібрації стартер відходить від реле, втрачається контакт, мотор не заводиться. А ми підважуєм ручкою стартер, ставимо його на місце, а кум натискує на стартер. Ось так. Готово.

Ми розпрощалися тепер уже друзями навіки.

— Куди поїдемо? — спитав я Рацпропа.— Далі чи вжаримо додому, поки недалеко?

— Давай, мабуть, додому,— зітхнув Рацпроп.— Я вже накатався.

Може, воно було так, а може, й інакше. Ніщо не перешкоджало нам з Рацпропом здійснити таку трохи незвичайну, кумедну, сказати б, подорож, але, з другого боку, великої потреби в ній і не відчувалося, бо Рацпроп, як чоловік, близький до техніки, гаразд розумів, що його оцинкована машина не дуже надається до виходу за межі сільського району. Така подорож потрібна була тільки мені після безглуздої історії з Клементиною, у мене був той добре відомий кожному стан, що окреслюється словами "хочеться провалитися крізь землю", а що, мабуть, нікому ще не вдавалося провалюватися крізь землю, а я і в найближчому майбутньому взагалі не мав подібних намірів, то й довелося мені бодай в уяві помандрувати з рідного міста, змінити на якийсь час оточення, відверто кажучи, рятуватися втечею, коли й не справжньою, то вигаданою.

Закон відшкодувань, який я відкрив, діє постійно, але вимагає терпіння, бо в часових проміжках його дію розподілено неоднаково. Час сподівань не тотожний часові звершень, і треба вміти належно достосуватися до часу сподівань, зробити його тривання непомітним і необтяжливим. Найпростіший вихід багато хто визначає досить грубими, вульгарними, я б сказав, словами: "вбити час". Вбити час байдикуванням, необов'язковими справами, запеклою роботою. Не знаю, може, в байдикуванні чи в справах другорядних час справді вбивається подібно до того, як знищується він у таємницях минулих легенд і пророцтв. Але в роботі, в справжній роботі час надолужується. Він ущільнюється, помножується, з невизначених сподівань він неухильно підходить до звершень, тому я завжди тепер кажу собі, хоч як тяжко іноді буває: не розкисай, не падай духом, засукуй рукава, берись за діло!

Я не поїхав ні в які подорожі, я не захворів од горя й образи на Клементину, ніхто ні про що не довідався, навіть Зізі не знала нічого й ніколи не взнає, хіба що тільки Кривцун міг дещо помітити, бо я більше не розглядав його як ймовірного суперника, я взявся за нього по-справжньому, щоб зробити з нього людину, справжнього нашого хлопця, вмілого майстра нашої залізної справи, бо й чому б це він мав і далі гибіти в лінивому світі напівбажань, напівдумок і напівсподівань!

Ось коли нарешті я знову став найпершим спільником і союзником Льоні Шляхтича, і аж тепер ми стали запроваджувати в нашій монтажній зоні принцип ДОРО, тобто Добра Робота.

Ми виробили основні правила нашого принципу ДОРО.

Перше: не шукай винних — шукай причини неполадок.

Друге: краще працює той, хто вчиться.

Третє: нема анонімних виконавців, кожен відповідає за зроблене, а тому кожному дається робочий номер.

Четверте: праця заслуговує відзнак. Золота відзнака дає право на п'ятдесятипроцентне підвищення тринадцятої зарплати або безкоштовну путівку для закордонної подорожі. До срібної відзнаки додається десять процентів тринадцятої зарплати. Бронзова дає право вибирати час відпустки.

П'яте: нам не потрібні зайві — потрібні працьовиті.

Шосте: не жди закликів до свята — щодня вигадуй їх сам.

Інакше кажучи: примушуйте бігти свої неслухняні ноги!

Ми стосували щокінський експеримент чи вчилися в саратовців, ми щодня вигадували щось своє для збагачення принципу ДОРО, так ішли ми до завершення, наближалися до того дня, коли наш чудо-цех, взятий в електронні обійми вичислювальних систем, вперше здригнеться й запрацює своїм автоматичним серцем і розпочне таємничо-прекрасний процес перетворення заліза з неорганізованої, безформної маси в точні вироби високих призначень.

Отож я не вбивав час, а народжував його щодня й щогодини в сподіванні звершень і відшкодувань не державнозначливих, а й просто особистих, призначених тільки для самого Митька Череди, особистості молодої, а тому не позбавленої вміння й бажання ждати.

Мені здавалося: кожної миті можуть відчинитися двері, і ввійде... Що і хто ввійде, я не знав. Богиня щастя? Я не вірив у богинь. Ангел в натуральну величину? Я сприймав ангелів тільки на картинах старих майстрів, коли вони заклопотані були добором фарб і ще не мали часу розібратися в будові всесвіту. То хто ж і що мало ввійти? А хіба я знав? Досить того, що я ждав і ждав терпляче, доблесно й героїчно,

народжуючи для цього ждання безліч часу, заповненого вщерть роботою, і не просто роботою, а ДОРО в нашому майбутньому цеху, який можна б назвати вже сьогодні цехом майбутнього. Бо й чому б це тільки фантастам писати про якісь зорельоти і синтетичних людей майбутнього, а не спуститися на нашу грішну землю, де ще й досі копають лопатами землю, возять тачками металеву стружку з цехів (п'ять мільйонів тонн металу йде в стружку за рік у нашій країні!), підмітають вулиці такими самими мітлами, як у стародавньому Єгипті. Щоправда, є речі, яких не зміниш ніякою фантастикою і ніякими електронними машинами. Бо яблука ростуть так само, як росли тисячі років, і діти народжуються тільки через дев'ять місяців після зачаття, і камінь, кинутий угору, падає на землю під дією сили тяжіння.

Хоча фантасти висувають одним з панічних принципів майбутньої техніки антигравітацію. Знищуються сили тяжіння, використовуються сили відштовхування, їм надається перевага у всьому. Власне, людство вже давно, здається мені, навчилося долати силу тяжіння, людство нагадує пісковий годинник, у якому пісок переходить поступово вгору, а не сиплеться вниз, хоч як це, на перший погляд, протиприродно. Все падає вниз, вгорі завжди лишається вільний простір, а тут навпаки: порушуючи всі відомі закони природи, людство переходить у верхні шари життя, внизу не полишаючи майже нічого. Чи це новий закон, витворений цивілізацією, чи початок усіх майбутніх змін, які ще внесе в світ людина з її невтомною працьовитістю й прагненням до творчості?

Я ще матиму нагоду докладніше розповісти про одну з таких спроб переходу в занадто високі шари життя, тим часом мушу повідомити про здійснення закону відшкодувань і про те, що двері нарешті відчинилися і...

Що ви знаєте про відчинені двері? Пам'ятаєте, в незабутнього нашого Миколи Васильовича Гоголя є про двері розспівані? Як співають вони стоголосо. А щоб двері не співали й не рипіли, їх треба змащувати гусячим смальцем. А гусячий смалець... Ну, та хто ж не знає, звідки береться гусячий смалець!

Але в мене дивним чином усе пов'язане з індиком. Це трохи смішно, та вже тут нічого не вдієш.

Купівля індика належала до наших родинних узвичаєнь. Вона припадала на осінь, бо восени наше місто, коли так можна висловитися, найщедріше наповнюється дарами ланів. З степу везуть, мовби спечені десь під палючим сонцем, пишні паляниці, на безмежних кам'яних лавах міського базару поряд з медвяно-жовтими грушами викрасовуються неповторні українські яблука: ранети, кальвілі, данешти, йонатани. А в м'ясних і молочних рядах ви можете знайти єдину в світі ряжанку, неймовірну своїм делікатним смаком бринзу, засмажені щойно вночі кров'яні ковбаси, копчені свинячі ніжки й окороки, а там лежать жовті од жиру гуси, стегнасті півні, з яких виходить пречудовий холодець, і нарешті вершина всіх вершин — аристократи степового свійського птаства, відгодовані білосніжною пшеницею, білошкірі й білом'ясі індики!

Вони лежали на сірих кам'яних лавах гордо й велично, їх рятувала від гамірливої базарної дріб'язковості майже неприступна для щоденного вжитку ціна, однак неприступність така ще не означала цілковитої заборони для будь-кого влаштувати собі вряди-годи свято з'їдання цієї священної степової птиці, і тоді змобілізовувалися. всі заощадження, родинний бюджет відповідно перекроювався, господиня дому в супроводі одного з відповідальних членів родини простувала на базар, вибирався найбільший, найбіліший, найкращий індик, урочисто приносився додому і...

Не знаю, в кого як, а в нас щоосені відбувалося купування, засмажування й з'їдання індика, бо саме восени якусь там кількість років тому мав честь з'явитися на світ громадянин, названий Дмитром Чередою.

Мама засмажувала індика начервоно, це був індик, як у покійного президента Ейзенхауера, коли хочете, або ще й кращий, головне ж, що купували ми його з мамою завжди вдвох, удвох вибирали, удвох несли

додому, навіть засмажувати я теж помагав мамі, призвичаюючись до нелегкої справи — готування смачних речей.

Батько мій ніколи на базар не ходив. У нього був принцип: не підтримувати приватної власності. Що ж до мене, то я пристосовував закони політекономії до своїх потреб. Що таке індик? Приватна власність чи особиста? Не будемо дріб'язково-прискіпливі. Поки він чужий, то приватна, а коли мій, то це вже власність особиста. Відомо ж, що особиста власність у нас не заборонена.

Отже, настала осінь, і ми з мамою пішли на базар купувати свого традиційного індика.

Не будемо перебільшувати. Купівля індика — ніяке не священнодійство. Це звичайний робочий процес. Я використовувався в цьому процесі як сила допоміжна — для транспортування, простіше кажучи, ніс індика додому.

Так би воно сталося й цього разу, та, власне, так і сталося, але перед тим доля відчинила мені двері.

Ми проходили з мамою повз квіткові ряди, повз оте вировиння червоного, білого, синього, лілового; квітів на нашому базарі завжди була сила-силенна, а людей коло квітів товпилося, здається, ще більше, ніж самих квітів, але ніколи якось вони не привертали моєї уваги, не привернув ніхто уваги й цього)азу, ми вже минали з мамою квіткові ряди, коли нам назустріч трапилося двоє жінок, власне, літня жінка й дівчина, може, дочка й мати, або дві сестри — старша й молодша, або племінниця й тітка, мені було однаково, хто вони, я не помітив майже старшої, бо мене приголомшила, ошелешила, майже вбила молодша! Щось біло-ніжне, губи, створені для поцілунків, хоча я не знався ще на цьому як слід, очі в незглибимості своїй схожі на мої колишні Сірі, обличчя заспокійливо-бентежне, рухи уривчасті. З'явилося й зникло, і нема, і сліду не позоставило, купували вони квіти, здається, вже мали

квіти в руках, аби я не був з мамою, то, може б, набрався сміливості й підійшов, але вона теж була з матір'ю чи там з ким. Пролетіло, мов вітер, і зникло. Зникло навіки. Оце "мимолетное виденье"! А Клементина — то скорше "нас возвышающий обман".

Я закляк на місці і стояв так, поки мама повернулася й покликала мене. Пролетіло, мов вітер. Відчинилися двері й зачинилися. Відшкодувало мені втрату і відразу лишило мене з порожніми руками.

Та після лежання в Скрипайці й перечитування листів, після розчарування Клементиною я став обачним філософом.

Спокійно ніс за мамою індика з базару й намагався викинути з голови оту, що визирнула в відчинені двері долі.

Я не закохувався.

І не захоплювався.

Бо мав досвід і з Сірими очима, і з Клементиною.

Поза тим, трохи знався на звичайній арифметиці. У нашому місті кілька сот тисяч населення. У Радянському Союзі двісті сорок сім мільйонів. На землі — три з половиною мільярди. Де шукати дівчину, про яку не знаєш нічого, окрім того, що сьогодні зустрів її на базарі, коли вона купувала квіти? Не знаєш імені, не знаєш, де живе, не знаєш навіть громадянства, бо вона може виявитися іноземною туристкою, яка випадково забрела на базар у степовому місті, щоб купити українських квітів задля їхнього аромату.

Де шукати?

Шукати не будемо!

А коли б і захотів, то не дали. Перешкодили.

"Верньомся к мирному засідательному труду",— сказав один заслужений чоловік, маючи на увазі труд "созидательный". Але мені справді час вертатися.

Діти нагадують горобців. Вони розлітаються, щоб злетітися знову. Неминучість злітання докупи, горобиний комплекс.

Зізі прилетіла. Цього разу вже не сама. Батько й мама ходили з урочисто-наляканими обличчями. Зізі жениться! Тобто вона вже оженилася! Мені скажуть, що треба говорити: одружилася, але я не вірив, щоб знайшовся на світі чоловік, який міг би оженитися на Зізі. Тільки вона могла оженитися!

Чоловіком Зізі виявився той самий технократ Держикрай, який привозив її для розв'язання таємниці загадкових листів. Тепер виявилося, що він справді син баби Держикраїхи, в якої були найсмачніші вишні в нашому місті. Але все це речі були вторинні: і те, що Держикрай був сином баби Держикраїхи, і навіть те, що на ньому оженилася Зізі. Виявилося, що Держикрай приїхав до міста не з міркувань родинного плану і не для відновлення спогадів свого дитинства, яке він провів, здається, з Льонею Шляхтичем, хоч друзями вони ніколи й не були. Ні, товариш Держикрай, дипломований і навіть обтяжений науковими ступенями, вернувся "к засідательному труду", простіше кажучи, він одержав призначення начальником нового прокатного цеху, того самого цеху, в якому ось уже скільки часу ми стосували свій принцип ДОРО, цеху, який ми готували не для когось, а для себе.

Ми дивувалися, чому начальником цеху не призначено Шляхтича. Адже він, як ніхто інший, довів свої інженерні здібності, він хоч сьогодні міг би ставати навіть головним інженером заводу — вистачило б і знань, і авторитету. Ну, гаразд, Шляхтич ніколи б не згодився когось випихати,

він не любив перестановок, коли в гру мала входити його шахова фігура з найвищою гідністю, але ж у новому цеху ніяких перестановок не вимагалося, ми прийшли сюди, коли була тут ще тільки "монтажна зона", ми на цілий рік забули про свій фах, про свою високу прокатницьку кваліфікацію, сам Шляхтич іноді з інженера перетворювався мало не на чорнороба і все це для того, щоб діждатися тепер присланого начальника цеху? Навіть великий правознавець Кривцун був обурений несправедливістю і скрізь кричав, що тільки Шляхтич має всі права на заміщення посади начальника цеху, а чужим тут робити нічого.

Держикрай не був такий дурний, щоб не вловити нашого загального настрою. Але приїхав він не для того, щоб розділяти чиїсь настрої.

Він зібрав цеховий актив на п'ятихвилинку, став перед нами в своїй білосніжній сорочці, коротко пострижений, міцний, похватний, наставив на нас крутого лоба, глянув крізь окуляри в чорній професорській оправі.

— Всі ці розмови в цеху з мене, як з гуся сьома вода на киселі. Не будемо ділити шкуру невбитого ведмедя в мішку. Раз мене призначено сюди начальником, то я не допущу, щоб мене підвели з вогню прямо в полум'я під монастир. Дякую за увагу.

З цієї промови ми збагнули, що Держикрай чоловік чемний (дякує за увагу) і вельми добре знає народний характер (з ходу пече нові прислів'я).

Та незабаром виявилося, що перше враження буває глибоко помилкове. Бо, дякуючи за увагу, Держикрай насправді й не думав нікому дякувати, то для нього була пуста формула, однаково що чхнути, прислів'я ж йому видала електронна машина, у якої він попросив поради перед тим, як уперше виступати перед цехом.

Незабаром слідом за Держикраєм приїхало ще кілька таких самих, як він, хлопчиків-технократів, і аж тоді ми збагнули, що побачимо, як смалений вовк сміється на кутніх, висловлюючись стилем Держикраєвого компютера,

Хлопчики були точнісінько як Держикрай. Усі в білих сорочках, усі стрижені. Мовляв, людина — це тварина, яка стрижеться.

З їхніх білих сорочок попервах були сміх і сльози, але вони вперто приходили щодня знову в свіжовипраних і напрасованих, і вперто наводили лад у цеху, і незабаром таки досягли свого, і цех наш став нагадувати щось чи то японське, чи то іншопланетне.

Держикрай облишив електронно-приказкові загравання з масами і явив народові своє справжнє обличчя:

— У нас тут прекрасний цех, і нам потрібні прекрасні люди, щоб робота в цеху йшла справді прекрасно, і тільки тоді ми зможемо давати прекрасні труби.

Ми. негайно охрестили Держикрая "прекрасна труба".

Він невтомно демонстрував нам свою неймовірну вченість:

— На стадії реалізації плану при оперативному плануванні виробництва завдання в кінцевому підсумку полягає в забезпеченні передбаченого в поточному плані рівня планових та оціночних показників.

По-людськи кажучи, виконувати план — означає виконувати план. Але ж Держикрай не бажав висловлюватися по-людськи, його вабило тільки, сказати б, електронне поводження.

Я мав бути перший, хто відчув це поводження, бо ж зіткнувся з Держикраєм ще й не в цеху, а в себе вдома.

Зізі прилетіла й привезла з собою Держикрая. Тобто привіз він її, привіз на власній "Волзі", і це надавало йому пиховитості й зверхності щодо решти людства, яка власних "Волг" не мала. З машини довелося вивантажувати безліч валіз і пакунків. Усе майно Зізі й Держикрая.

— Ми приїхали назовсім. Тепер я житиму з вами,— щебетала Зізі,— кінчилися зустрічі й розлуки, нарешті, нарешті все скінчилося...

Держикрай у своїй білій сорочці пиряв невтомно чемодани, командував усіма нами так, ніби жив у нашій квартирі принаймні років з двісті: "Це туди, а це сюди, а це так!" Відразу давалися взнаки прикмети точного розуму, а також невичерпні запаси нахабства, бо годилося б питати бодай для пристойності, перш ніж отак командувати. Батько мій з його всякчасною делікатністю, ясна річ, був буквально приголомшений Держикраєм, що ж до мами, то вона не дуже зважала на зятеві замашки, і коли вже все було порозкладувано й порозтикувано, навпростець спитала Зізі, коли ж влаштовувати весілля і взагалі як це влаштувати, кого запрошувати, окрім сестер, яких неодмінно треба викликати обох.

Зізі, може, й згодна була б на весілля, але тут голос забрав товариш Держикрай, хоч його, власне, й не питали, і заявив, що ніякого весілля не треба, бо що таке весілля? Це пережиток давно минулих епох, елементи феодалізму, дикості й поганства, тоді як ми люди нові, сучасні, передові, люди прекрасні, які будують прекрасне суспільство з прекрасним життям.

— Але ж як можна без весілля? — сплеснула руками моя мама.— Та нас засміють усі!

— Хто це всі? — поцікавився Держикрай.— І що означає "усі"? Чи ви вважаєте нормальним, коли набивається повна квартира малознайомих або й зовсім незнайомих людей, п'ють, їдять, говорять дурниці, кричать розтелесовано "гірко!", і молоде "подружжя має демонструвати перед ними поцілунки, забувши будь-яку сором'язливість, так ніби це вже й не люди, а звірі в зоопарку! Я проти таких весіль! Я за прекрасні взаємини між людьми, за прекрасний побут, за прекрасне життя! Чому б нам не обмежитися тільки родинним колом? Ми прекрасно сядемо за стіл, прекрасно посидимо...

— І це буде прекрасно,— підказав я.

— Так, це буде справді прекрасно,— не збентежився Держикрай.— Що ж до виклику сестер Зінаїдиних, то не бачу в цьому потреби. Гадаю, що й матір мою не слід турбувати. Іншим разом ми завітаємо до неї окремо. А тепер обмежимося тільки нашим наявним родинним колом...

Він диктував свої умови, ще тільки переступивши поріг, але найдивніше, що його слухали! І як могла Зізі, наша незалежна, вільнолюбна, задерикувата Зізі підкоритися такому електронному типові?

Ясна річ, я вибрав мить і спитав сестричку про це, але вона відповіла точнісінько так, як колись Клементина про Шляхтича:

— Він же розумний, хіба ти не бачиш?

— А душа в нього є, ти пробувала поцікавитися?

— У нього прекрасне серце!

— Прекрасне! Ти вже й слова перейняла в Держикрая!

— Він добрий.

— Щось я не помітив.

— Ось глянь!

Зізі вибігла з кімнати й повернулася за кілька хвилин з чимось чорним і волохатим у руках.

— Що це? Ти можеш мені пояснити?

— Невже не бачиш? Каракулева шуба. Держикрай подарував мені в день народження.

— Зізі! — заревів я.— Ти міняєш честь роду Черед на барана! Ще добре, хоч цей баран догадався вчасно вмерти, щоб стати шубою. Але чому саме для тебе ця шуба від Держикрая?

— А чому б і не для мене? — набундючилася Зізі.— Чи ти хочеш, щоб я тобі будувала майбутнє у самих трусиках? Жінка я чи ні? Без коштовних речей жінка є собою лише наполовину...

— Не придурюйся! Прекрасно розумієш, що я хочу сказати! Цей технократ...

— Він прекрасний спеціаліст!

"Прекрасний спеціаліст", мовби відчувши, що йдеться про нього, поклав край нашій розмові, визирнувши з ванни, де він мився, і гукнувши:

— Зіно, де моя біла сорочка?

Тепер у нас удома розпочиналася епоха Білих Сорочок. З ранку до вечора мама прала й прасувала технократові сорочки, іноді їй

допомагала Зізі, але вона не вміла гаразд випрасовувати комірці, і, коли Держикраєві попадалася її "продукція", він вдавався до голосних повчань:

— Справжня біла сорочка — це сорочка, в якої прекрасно випрасуваний комір, Зінаїдо. Ви повинні це прекрасно пам'ятати!

Виявилося, він називає на "ви" не тільки батька й маму, а навіть Зізі, мене також величав в такому високошановному стилі, відповідно вимагаючи, щоб я до нього теж звертався вдома й у цеху тільки на "ви". Дзуськи! Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та!

— Коли ви збираєтеся докупи з моєю улюбленою сестричкою Зізі,— сказав я популярно Держикраєві,— тоді я вас можу величати на "ви", бо це, згідно з законами граматики,— множина. Коли ж ти стоїш переді мною сам, тоді ти є ти і ніхто інший, бо "ти" — однина, як засвідчено в усіх граматичних правилах, завчених мною ще в п'ятому класі. "Мы все учились понемногу..."

— Я начальник цеху і вимагаю елементарної чемності,— нагадав Держикрай.

— Начальник — не заперечую. Але ж я тобі не нагадую, що я лауреат, який теж міг би вимагати належної чемності. Раз ми родичі, живемо в спільній квартирі, то навіщо нам офіціальщина? Вчись у Шляхтича! Менше забивай голову проблемами честі і ліпше поцікався нашим принципом ДОРО. Ти знаєш, що таке ДОРО? Це добре робити своє діло, і хай люди кажуть, що хочуть.

— Між іншим, для цього я сюди приїхав,— зауважив Держикрай,— і я матиму прекрасну нагоду довести це всім, також і вам, простіше кажучи, тобі...

Він не став відкладати здійснення своїх намірів у довгий ящик. У нього час сподівань і час звершень не розокремлювався, Держикрай не вмів і не хотів ждати, проблема вічності для нього не існувала, вік був людиною залізного сьогодні, походив з тих хлопців, які не ждуть милостей від природи, а мерщій беруть їх від неї, видирають з горлянки.

А що до природи все ж треба добиратися з затратою сил, а своїх близьких, скажімо, обідрати набагато легше, то Держикрай почав з кас.

Разом з Зізі вони здійснили завойовницький похід по квартирі, рішуче зім'яли й відкинули наші жалюгідні заслони на своїй путі, примусили нас відступити до батьківської спальні, Держикрай з видимим жалем оглянув і цю кімнату, але навіть його нахабство мало межі, тому він сказав, не сходячи з порога, а Зізі підтакувала кожному слову свого технократа покивуванням голови:

— Це прекрасна кімната, і вам на трьох цілком її вистачить. Звичайно, Дмитро з вами тут житиме тимчасово, йому, як лауреату, повинні дати квартиру, дивуюся, чому він досі не скористався з свого прекрасного права. Це негідно — зловживати гостинністю своїх рідних батьків, коли ти вже лауреат, тобто досяг найвищих відзнак у нашій країні. Ті дві кімнатки займемо ми з Зізі. В нас ще немає дитини, але вона може бути, тому нам принаймні потрібні на перший випадок дві кімнатки. Звичайно, вони нас не зможуть задовольнити, і згодом ми порушимо питання, щоб і вам, тату й мамо, теж дали відповідну житло* площу, а ми з Зізі спробуємо вміститися тут, хоч це буде й нелегко. Тим часом...

— Тим часом я житиму в своїй кімнаті, а ти житимеш у кімнаті Зізі,— сказав я Держикраєві,— а коли тобі тісно, то можеш дочепити до балкона ще одну кімнату надувну. Хай твої електронні хлопчики запроектують. І моя тобі порада: не вдавай дурника. Бо коли чоловік буде дурний, то хто ж тоді буде розумний?

Батько ніяково покашлював від такої грубої моєї мови, але не сказав нічого, а Держикраєві несподівано на поміч прийшла Зізі.

— Гаразд,— заявила вона,— коли ви такі бездушні, тоді ми займемо спальню, бо вона ж найбільша, а ніхто з вас, сподіваюся, не стане заперечувати, що нам потрібна кімната найбільша.

— Найпрекрасніша,— підказав я,— а ще б тобі, Зізі, треба було затямити, що білі сорочки для твого технократа мама прати не повинна. Хай сам пере, коли хоче красуватися щодня в свіжій сорочці!

— Не смій! — заверещала Зізі, і кинулася на мене, і подряпала б мені обличчя, аби я вчасно не вжив належних захисних заходів.

Нарешті я на власному досвіді переконався про слушність закону переходу кількості в якість. Поки Зізі була сама, це була одна якість, тепер, з'єднавшись з Держикраєм, вона в множинності розгубила все, чим усіх нас колись причаровувала, і перейшла в якість, сказати б, держикраївську.

Влучивши хвилю, я спробував навернути сестричку назад у віру Черед, але марні зусилля!

— Ти не знаєш його, Митю,— почала мені Зізі,— ти ще його не взнав як слід...

— А ти задумувалася над тим, що є речі, яких і не хочеться взнавати як слід або й зовсім не хочеться знати?

— Яка він тобі річ? — закричала Зізі в стилі своїх кращих минулих традицій.— Він мій чоловік, а ти просто поганий хлопчисько!

— До речі, коли я не помиляюся, ти моя сестра, а я твій брат,— нагадав я.— І в тебе не все втрачено, ще маєш час схаменутися, поки ви

з своїм технократом не урвали мені терпцю і я не викинув вас на вулицю разом з вашими планами суцільного охоплення життя автоматизованими системами управління і загарбання в своїх ближніх усього, що вам припаде до смаку. Ти мене зрозуміла? Можеш переказати своєму технократові основні тези мого виступу.

— Сам переказуй, коли хочеш,— одвернулася від мене Зізі, і я таки впізнав у ній свою непокірливу сестричку, і в мені заворушилася надія, що не все ще втрачено.

Для Держикрая, видно, я став ворогом номер один. Вдома він зі мною не заводив розмов ні на які теми, тільки буркав щось електронно-нерозбірливе, зате в цеху надокучав щоденними викликами на свій електронний пульт і занудливими повчаннями.

— Я здивований, Дмитре, я дуже здивований,— казав він одного разу,— я страшенно здивований...

"Заїло,— думав я,— щось замкнулося в його компютері, тепер біда, до кінця зміни повторюватиме те саме".

— Чим же ти так дуже й страшенно здивований? — щоб вибити його з повторень, перепитав я.

— Ти лауреат, чоловік шанований, чоловік у всіх на очах, чоловік піднесений на прекрасну височінь...

— Останкінська башта,— ввернув я, щоб знову вибити його з електронного повтору.

— Га? Що? — злякався Держикрай, який не відзначався гнучкістю думки.— До чого тут Останкінська башта?

— Височінь,— скромно пояснював я.

— Височінь? Не розумію. Це не має стосунку до теми нашої розмови. Я хотів сказати про інше. Ти знаєш, який у нас цех?

— Я прекрасно знаю, що в нас прекрасний цех і в ньому повинні працювати прекрасні люди.

— Прекрасно! Але ти ще не все знаєш, Дмитре. Бачиш, я говорю з тобою не офіціально, а як родич. Бо я дуже люблю твою сестру і взагалі всю вашу прекрасну родину. Так от. Про цех і про тебе. У нас прекрасний цех. Але він ще й досконалий. Це єдиний цех у Радянському Союзі. В світовій практиці теж не знаходимо таких аналогів. Електроніка й АСУ в прокатному виробництві! А раз так, то що? В нашому цеху повинні бути досконалі люди. Досконалі працівники. Ти можеш це збагнути?

Мені закортіло спитати: "А що ти знаєш про динозаврів?" Але я сказав Держикраєві про філософа Спінозу, про досконалість його філософії, його лінз і його туберкульозу.

— Ти знаєш про Спінозу? — здивувався Держикрай.— Але ж у тебе немає вищої освіти! До речі, саме про це я хотів... Тобі, як лауреату... Треба було б... І вже давно, до речі...

Тоді я видав Держикраєві про дурнів з дипломами і дурнів без дипломів і про своє небажання належати як до тих, так і до тих. Він образився точнісінько так, як колись доцент Крижень. Він взагалі, як мені здалося, в своїх розбалакуваннях був точною копією доцента Крижня. Очевидно, вже десь налагоджено було серійне виробництво таких мудрагелів, помішаних на досконаленні — довсконаленні... Але це був конфлікт, так би мовити, виробничо-родинний, я мав своє особливе ставлення до Держикрая через те, що мимоволі побачив його поза сферою виробничих відносин, зазирнув туди, як автоматична радянська станція свого часу зазирнула на невидимий бік Місяця. Хто ж не знав невидимого боку Держикраєвого, а бачив тільки його білу сорочку,

окуляри в чорній оправі, вперто наставлений лоб, хто відчував на собі несамовиту енергію начальника цеху і його стрижених хлопчиків, той ставав його союзником і прибічником назавжди, записувався в "команду Держикрая", як стали казати в нас на заводі, бо цех наш, коли з нього пішли монтажники й допоміжні робітники, вражав своєю малолюдністю, тут усіх справді можна тепер було перелічити на пальцях, як у футбольній команді, тут і триматися всі мали дружно, мов Ідеально натренована спортивна команда, власне, я теж не випадав з загального настрою, я дотримувався припципу ДОРО, дарма що мав свої претензії до Держикрая,— ось так і настав той день, коли всемогутні приховані механізми, керовані таємничою АСУ, подолавши свою розрізненість, в злагодженому ритмі взяли першу пайку металу, схожого, цілком ймовірно, на ту глину, з якої, згідно з легендою, зліплено першого чоловіка, взяли в свої мудрі залізні обійми і виформували дзвінку й досконалу чудо-трубу, ще не бачену в нас на заводі, трубу, яка не мала ще аналогів у світовій практиці, як сказав би Держикрай, бо зроблена вона була з одного металу, а потім покрита зверху іншим, а зсередини ще іншим, називати які тут, так само як і призначення нашої першої труби, я не уповноважений, та це й не має значення, значення має тільки те, що наш цех почав працювати, нас було дивовижно мало в цеху, Держикрай, у білій сорочці, виставляючи окуляри в чорній оправі, сидів у скляній своїй кабінці на пульті мало не під самою покрівлею, ми, оператори, теж сиділи коло своїх пультів, ніхто не бігав, ніхто не метушився, не було перекурів, не було розмахувань руками, велетенський цех з прозорими перекриттями сяяв, мов старовинний храм, механізми гриміли в морських рокотаннях органної музики, Держикрай був Йоганном Себастьяном Бахом, Шляхтич і ще кілька інженерів, старших над нами, диригували крилами велетенського органного оркестру, а вже ми награвали нестримно, артистично, розковано, ми були тут головними дійовими особа ми, ми тільки шкодували, що не маємо достатньої кількості глядачів, бо невеличка групка працівників технічного контролю, де були Аля й Клементина, нас вдовольнити не могла аж ніяк.

Першу трубу ми обписали з усіх боків заздалегідь наготовленими білою й червоною фарбами, кожен писав своє, стрижені Держикраєві хлопчики виписували АСУ-АСУ-АСУ, а ми відплачували їм ще більшим ДОРО-ДОРО-ДОРО, потім, як годиться, був мітинг, на який до нас прийшли директор заводу й секретар парткому Василенко, Держикрай виголосив свою мову про прекрасний цех, прекрасних людей і прекрасні труби, що директорові надзвичайно сподобалося, і він заявив, що ніколи ще не чув так ідеально висловленого державного підходу, і побажав Держикраєві нових успіхів, а нам — героїчних звершень на благо.

Василенко сказав, що партія, звичайно, теж не проти труб, але насамперед пам'ятає про людей. Всі ждали, що він скаже про Держикрая і його стрижених хлопчиків, хлопчики випнули груди й скинули головами, приготувавшись сприймати належну їм хвалу, однак Василенко про них змовчав, а сказав про Шляхтича й про мене. Мовляв, це наші унікальні спеціалісти, лауреати, уславлені прокатники, і ось вони не злякалися ризикнути своєю славою, пішли на будівництво, фактично довелося їм переучуватися, вдосконалювати й універсалізувати своє вміння, бо тільки на шляху до універсалізації сьогодні можна досягти справжніх великих успіхів. Ну, одне слово, все було правильно, і технократам довелося все проковтнути мовчки, ще й вкінці бурхливо аплодувати.

Сказати по правді, я не міг ще призвичаїтися до нової роботи. Зовні все видавалося справді органно-храмовим, якийсь електронно-показовий концерт, а не виробництво, царство Білих Сорочок і царственних жестів, все, як у пісні "Подмосковные вечера",— "что-то движется и не движется...". Та незабаром я став ловити себе на тому, що мені чогось бракує. Якась мовби хвороба точила мене зсередини, якесь постійне, дедалі глибше невдоволення роз'їдало мені душу, чи то я ще не пристосувався до нових своїх обов'язків, чи гнітило мене ставлення моє до Держикрая, з яким час од часу я стикався вдома, і хоч це були сутички місцевого значення, але безслідно минати вони не могли, це ж ясно.

Обережно, намагаючись щосили вдавати недбалість, я спробував поділитися своїм відчуттям з Клементиною, з якою підтримував тепер суто офіційні взаємини, бо зректися її остаточно було б жорстоко, вона тяжко переживала свою невдалу закоханість у Шляхтича, надто ж смішний кінець усієї історії, і відштовхнути дівчину в такому стані я просто не мав права. Вона дивилася на мене своїми великими очима, і я читав у них: "Покинеш мене — загину".

— Гаразд,— сказав я тоді Клементині,— не думай, що Митько Череда не гуманіст! Але я соціалістичний гуманіст. А це означає, що пальця в рот я тобі не кластиму, щоб ти не відкусила, а руку дружби подаватиму, щоб переводити через калюжі. Мир — дружба?

Тому, щоб не роздувати своїх непережованих почуттів до розмірів загальноцехових або й загальнолюдських, я обережно поділився ними з Клементиною. Вона вчепилася в мене мертвою хваткою:

— Ти повинен про все розповісти Держикраю!

— Кому-кому?

— Начальникові цеху, Держикраю.

Я відступив од Клементини, оглянув її з голови до ніг. Нічого в ній не змінилося. Струнке, виразисте в усьому, прекрасне в усіх деталях творіння природи.

— Ти що? Вже закохалася в технократа? Тобі мало Шляхтича? Складаєш тепер листи до вождя білосорочників? Але май на увазі, що тепер я одержуватиму їх навіть тоді, коли ти не переплутаєш адреси. Бо Держикрай живе в моїй квартирі. Він живе сам і не дає жити іншим. Ясно тобі? Коли ж хочеш посилати йому зізнання в любові, то купи собі голубів і пускай їх йому на пульт. Це буде прекрасне видовище! Ми всі забудемо про свої пульти, задеремо голови й супроводжуватимемо

поглядами твоїх голубів. Як наслідок, наша АСУ дасть тріщину, ідеально налагоджені механізми зіб'ються з ритму, дітище останньої п'ятирічки пожене стопроцентний брак, і вашому ВТК буде робота. Не заперечуй, не кажи нічого, дивись, дитинко, і молись на нього— Ну, і так далі...

— Митю,— сказала, кусаючи губу Клементина,— я б із задоволенням сказала, хто ти є, але ти й сам прекрасно знаєш! І прошу тебе...

Ніколи не довідаєшся, що саме просять тебе дівчата, бо після цих слів кожна з них негайно вломлює ногу наздогад буряків, щоб дали капусти, як каже Держикраєва електронна машина.

Тоді я пішов до Шляхтича.

Давненько вже я був у них удома. Все якось не випадало. Ще поки в нас не збільшувалося сімейство, то хоч дядя Вася інколи заходив до мого батька, і "бойцы вспоминали минувшие дни", але тепер вони могли зустрічатися лише на нейтральній території, тобто на вулиці, або ж на засіданнях домоуправління, де запопадливий домоуправ давив їх зведеннями про збирання харчових відходів і звітами чергувань дружинницьких бригад, які, хоч ти плач, не могли на території нашого передового домоуправління виявити бодай найменших порушень громадського порядку.

У Шляхтича усі були вдома, в квартирі в них мало що змінилося, додалося тільки за цей час книжок та з'явився якийсь затишок, принесений сюди дбанням Алі, а може, й не затишок, а просто жіночий дух давав квартирі щось особливо привабливе, усував з неї холод. Щоправда, крім жіночого духу, тут ще З'ЯВИЛИСЯ НОВІ меблі, в яких я не вважав себе великим мастаком, зате сподобалося мені, що старий довгий стіл не викинули, мабуть, Аля зберегла його як згадку про весілля, про те, як сиділи ми за ним, сперечалися, сміялися, говорили про речі важливі, про які й належить говорити на робітничих весіллях.

Це вам не наш Держикрай, для якого все — пережиток, тільки він — новожиток!

— По чарочці? — спитав дядя Вася, для якого високий ритуал пригощання назавжди залишався річчю поза всякими сумнівами.

— Можна й по чарочці,— згодився я досить охоче,— бо щось у мене ніби голова сохне і в очах мерехтить.

— Не спиш — за дівчатами бігаєш,— зауважила Аля. — Женити тебе треба.

— Нема кандидатур.

— Можемо знайти.

— І часу нема,— відбувся я жартом,— ми з Льонею переучуємося без кінця. Добре, що він устиг тебе знайти, тепер має забезпечений тил, може цілком віддатися новій техніці. А в мене або техніка, або дівчата. Я вибираю техніку, бо вона мене вибрала!

— Наш поет мав про тебе написати поему, Митю, та, на жаль, він поїхав на вищі літературні курси,— засміялася Аля.

Я не повірив:

— Не розігруй! Хіба можуть бути такі курси?

Льоня взяв з рук у Алі чарки, витирав їх рушничком, дивно було бачити його за таким незвично-буденним заняттям, я тицьнув пальцем на чарки, на рушничок, усміхнувся:

— Ви хочете, щоб Дмитро Череда теж проміняв свою свободу?

Та Льоня не сприйняв моїх слів, він їх просто не зауважив, за давньою своєю звичкою, він, коли хапався за якусь думку, то вже не відступав, і збити його ніхто не міг. Нині поштовхом до такої думки, здається, стали оті курси, на які поїхав наш заводський поет.

— Курси — ще півбіди,— роздумливо промовив Льоня,— а от існують цілі інститути вдосконалення. Інститут вдосконалення вчителів, інститут вдосконалення лікарів. Як можна вдосконалювати вчителя? Він сам повинен вдосконалюватися щодня протягом життя, а не ждати, поки його раз на десять років пошлють на курси, які триватимуть два тижні або місяць! Механіка таких речей дуже проста. Береться щось мовби корисне, якась ідея зовні приваблива, а потім доводиться до цілковитого абсурду, до заперечення й знищення. Знущання з ідей. Це страшно. Ось де б треба було прийняти закон. Закон про заборону знущання з корисних ідей.

— Слухай, Льоню, а ти не думав про закон, який заборонив би гарним спеціалістам ставати спеціалістами поганими? — спитав я.— Бо мені чомусь здається, що я стаю оце поганим спеціалістом. Правда, може, я гарним ніколи й не був. Це ще треба довести.

— Давайте по чарочці,— запропонував дядя Вася, щоб збити мене з самокритичного тону, якого він не любив ні в кому.

Ми випили по чарочці мовчки, потім я побажав прибавку в родині Шляхтичів, що сприйнято було із стриманою мовчанкою, але я все ж розбираюся, коли і як мовчать люди. Тут мовчанка була схвальна.

— Беріть мене в куми, коли що,— не втерпів я,— і боронь вас боже кликати Держикрая або його команду! Як каже їхня електронна машина, щоб їм ні дна, ні покришки не в своїй тарілці!

— Ти обрав нинішню роботу ще до появи Держикрая,— нагадав Льоня.

— Тобі хочеться, щоб я вилаяв ще й тебе? Бо це ж ти загітував мене! Та що там загітував! Взяв і повів у монтажну зону! Погнав попереду себе, як римського раба! Рабовласник!

— Ти піднявся на новий, вищий щабель.

— На вищий! Я натискую на кнопки й стежу, яким оком мигне мені проклятуща електроніка.

— Ти аналізуєш ситуацію. Мислиш. Приймаєш нестандартні рішення, яких машина прийняти не може, бо машина обмеженіша за людину.

— Але ж поряд зі мною сидить Кривцун, найобмеженіша особа на світі, і він теж приймає нестандартні рішення, і він теж складніший за машину?

— Так. А що тут дивного?

— Льоню, ти ж колись читав книжки й мені радив це робити...

— Між іншим, я читаю й досі, раджу й тобі...

— Ну, в мене менше тепер часу через усі ці переучування... Та не в цьому справа... От колись я стояв коло стана, чавучив метал, грів там його чи пхав холодний, мучився, нічого в мене тоді не виходило, знущався з мене Чемерис, виганяючи тисячі потів. Я приходив додому просто мертвий, в мені, здавалося, немає жодної живої клітини, я падав, не вмиваючись, відмовляючись од їжі, я дивувався Євгенові, який міг надягати білу сорочку й галстук і бігти... Ну, не будемо уточнювати, куди він тоді біг... Ну... Але потім я відчував, як у мені починають відроджуватися клітина за клітиною, я знову жив, я ставав Митьком Чередою, веселим, іронічним хлопцем, хай йому чорт, мені кортіло встругнути якусь штуковину, хотілося рости і діяти, груди мені розпирало від чогось незбагненного, я був щасливий, щасливий,

щасливий! А тепер я приходжу додому чистенький, мовби й не працював, я виходжу з царства Білих Сорочок, я цілий день приймав нестандартні рішення, щоб випускати досконало-стандартні труби високого призначення, але життя мені тепер видається таким сіро-стандартизованим, таким одноманітним, як нудьга, як стрижені голови Держикраєвих хлопчаків. Чим ти поясниш це, Льоню? Може, я хворий?

— Ти завжди був ненормальний, Митьку,— зауважила Аля,— скільки я тебе знаю, ти ніколи не був схожий на інших. Тобі б треба дівчину, та тільки таку, щоб вона тебе взяла в оберемок — отоді ти станеш, як усі!

— А я не баж-жаю! У мене прав-ва!

— Я теж думаю над цим,— помовчавши, сказав Льоня.— Можна б знайти багато пояснень. Наприклад, незвичність. Але навряд чи звикне людина до того, що в неї відберуть її сутність. А що складає головну сутність людини? Як на мене, то це — невпинне прагнення створювати нові потрібні речі, предмети, продукти. Що відбувається нині? Не тільки в нас. У цілому світі. Людина перестає бути творцем самостійним, вона стає членом величезного колективу, колектив охоплює, власне, може, цілі народи, а в деяких галузях майже ціле людство. Бо коли навіть ми з тобою катали труби на "рок-н-роллах" чи на яких завгодно станах, чи коли вальцювальники женуть щодня сутунку і присутні при тому, як з розпечених шматків металу виходять або гарні заготовки, або ж іде з листового стана жерсть для автомобілів, то однаково ж ми виготовляємо не кінцевий продукт, не так, як колись ремісник, швець, чи кравець, чи столяр, який шив чи стругав і мав потім виріб, яким міг помилуватися. Ми маємо трубу, а хіба трубою просто так станеш милуватися? Вона потрібна тільки там, де вона потрібна, в тому механізмі, що без неї він мертвий. Важко сказати, чи нас надихає усвідомлення потрібності труби десь. Це вже вторинні переживання. Але нам труба дорога як продукт нашої праці, наших зусиль, ми бачимо в ній свій піт, свою волю, свої невдачі і свою радість теж! А в цеху завтоматизованому, включеному в АСУ, відданому у всемогутнє розпорядження електроніки? Що ми бачимо? Нічого. Ми працюємо день,

тиждень, місяць, і враження таке, ніби нема ніяких наслідків. Невловимість, ефемерність. Звідси нервове виснаження. Звідси невдоволення. Не думай, Митю, що виснажуєшся тільки ти. Але, мабуть, ти, як людина безпосередніх дій, звикла до праці фізичної, відчутної, найбільше переживаєш від невловимості й примарливості, коли хочеш, нової нашої роботи.

Знаєш, Митю, життя — це вічне устремління до торжества розуму. Наш новий цех — це і є одне зі втілень інтелектуального могуття людини. Це майбутнє. А до майбутнього, коли воно ось так вривається в день нинішній, нелегко звикнути. Доводиться багато дечого в собі ламати. А ламати треба! Учись у Держикрая.

— У Держикрая? Ти це серйозно, Льоню?

— Дуже серйозно. До речі, він зараз прийде,— несподівано заявив Шляхтич.

— Ти що, кликав його сьогодні в гості? Пробач, коли перешкодив! — я мерщій схопився зі стільця.

— Сиди, сиди. Я подзвонив, коли ти прийшов. Вас давно вже треба було звести докупи. Мені Клементина...

— Клементина? О, чорт!

Але я сів. Держикрай знав діло і з'явився саме вчасно, щоб не дати мені дременути. Зізі теж прийшла з ним, зрадівши, що може зробити перший свій офіційний, сказати б, вихід, вони з Алею відразу усамотнилися на кухні, щоб обговорити пекучі проблеми міжнародного жіночого руху, а ми, припрошувані дядею Васею, випили по чарці за мир і дружбу, після чого Держикрай нарешті зволив мене помітити:

— Ти тут? Прекрасно! Хліб-сало їж, а...

— Не в свої сани не сідай,— в стилі компютера доповнив я.

— Ми тут з Митьком трохи зачепили проблему нашого цеху і людини в ньому,— сказав Льоня,— сідай, Держикраю. Може, в конструювання сучасних машин вкрався недогляд? Забуто про людину? Як ти гадаєш?

— Проектуються не машини — системи. В цьому вихід,— пояснив Держикрай.— Нас сьогодні вже менш за все цікавить техніка як така. Нас цікавить наука. Наука в техніці. Наука в прогресі. Наука в суспільстві. Наука в житті. В глобальних масштабах. Науково-технічна революція... Хочемо ми чи ні — наука незримо стає учасницею буквально всіх життєвих процесів планети.

— Ніхто не перешкоджає,— буркнув я,— хай собі стає. Але до чого тут я?

— А до того,— Держикрай трохи подивовано глянув на Шляхтича, бо сподівався, мабуть, що той би мав прийти йому на допомогу,— а до того, наш юний друже, що наука...

— Стривай,— несподівано перебив його Шляхтич,— стривай, Держикраю. Ти помічаєш, як несвідомо припускаєшся неточності? Ти кажеш: "наука" і "науково-технічна революція", але зовсім уникаєш слова "техніка". А давай вдумаємося в ту діяльність, яку розвинула людина двадцятого століття. Яка це діяльність переважно — наукова чи технічна? Коли ми говоримо про Жовтневу революцію, про вчення Маркса й Леніна, то тут сумніву не може бути: це справжня, велика наука, якої ще не знало людство. Ототожнювати її, стосуючи слово "революція" з технічними винаходами, хай і найграндіознішими — це справді сміливо. Тобі не здається?

— Це прекрасні винаходи, які визволять людство з-під рабства природи,— ввернув Держикрай.

— Дійдемо й до цього. На що спрямована діяльність людини? На здобуття енергії, потрібної в промисловості й сільському господарстві, на конструювання й побудову нових та нових машин, які полегшують працю, на вдосконалення машин уже існуючих, підняття їхньої потужності, допасування їхніх частин тощо. Джерела енергії відомі, їх треба тільки знайти й використати. Зараз усі зусилля витрачаються на це. Розвідують нові й нові поклади вугілля, нові родовища нафти, рубають, качають, палять, переробляють. Все йде на користь. Гаразд. Але чи не нагадує тобі людство двох звичайних дядьків, яким дали по гарбі соломи? Один дядько спалив солому в печі, йому вистачило на цілий тиждень, щоб варити борщ і гріти коло вогню руки. А другий палити соломи не став, а вкрив нею хату, і хата стоїть сто років, і в ній знаходять притулок усі нащадки дядькові. Хто мудріший?

— Що ти пропонуєш? — Держикрай був трохи стурбований.— Ти хочеш зупинити прогрес? Це неможливо. А щодо нових джерел енергії, то над цим теж думають. Вчені вже навчилися тримати плазму з мільйонноградусною температурою в магнітній пастці. Як тільки доведуть існування плазми до десяти хвилин, проблема енергії вирішена буде назавжди.

— А плазма? Чим вона живитиметься? Воднем? А водень звідки братимемо? Від господа бога? — Шляхтич тепер не питав, не роздумував, він наступав, але й Держикрай не думав здаватися.

— Зрозуміння природи для сучасного людства менш істотне, ніж користання з неї.

— І шанування її законів,— нагадав Шляхтич.

— Гаразд. Що ти пропонуєш? — спокійно спитав Держикрай.

— Лихо в тім, що нічого не можу пропонувати, бо я лиш технік. Не вчений, а звичайний технік. Такий самий, як і ти, хоч у тебе й вчене

звання і багато вченої амбіції. Та й не в тобі все, Держикраю. В нас сотні вчених, академіки, світові імена, все ніби вчені, а насправді займаються вирішенням технічних проблем, які не просувають людство вперед, а коли й просувають, то тільки на короткий час. Ти скажеш, що настає вік електронних машин, що через десять-двадцять років кожен носитиме з собою лічильне устаткування замість блокнота чи кулькової ручки. Згода. Носитимемо, лічитимемо, одержуватимемо інформацію. Але ж інформація може бути лише доти, поки будуть джерела для інформації. А коли машинам нічого буде лічити? Коли спалено буде останній кілограм вугілля на землі, коли видобудуть останню краплю нафти з свердловин, коли останній зелений листок, отруєний газами хімічних підприємств, упаде на землю і припиниться таємничий процес фотосинтезу на Землі? Ось над чим повинна думати сьогодні наука, справжня наука. І ми з тобою, Держикраю, не вчені, а техніки, Митько правду каже, і нам би менше треба виголошувати словес про всілякі мудрування, а вже сьогодні дбати за те, щоб людина працювала з радістю! Біла сорочка — це прекрасно, але ж і в білій сорочці людина отримує інфаркт відразу після сорока, а то й раніше! Не в самій сорочці справа, хоч сорочка, згоден з тобою, теж якийсь фактор. А в нас повинна бути ДОРО. Так, Митьку?

— Ти забув ще про одне,— нагадав я Льоні,— колись у нас багато про це було мови.

— Забув. Нагадай.

— Про вміння думати. Мислити. Кумекати. Ворушити мозком.

— Вміння мислити дає тільки математика,— сказав Держикрай,— це істина. Тому я вимагатиму, щоб у цеху... Галілей сказав: книга природи написана мовою математики, і зрозуміти її зможе лиш той, хто навчився розуміти цю мову. Тому, повторюю, я вимагатиму...

Але ми так і не довідалися цього разу, що ж він вимагатиме. Бо Шляхтич спокійно заперечив Держикраєві:

— На жаль, ти помиляєшся, Держикраю. Математики якраз зовсім не вміють думати. Математика лишає розум незаймано-цілинним. Але цього ніхто не знає, бо математиків не можна перевірити. Вони ж суворо дотримуються таємниць своєї касти і, затямивши потрібний набір формул, лякають їхньою недоступністю всіх невтаємничених. Жоден уряд ніколи не втручався в справи математичні. Завжди було досить охочих повчати письменників, художників, композиторів, архітекторам просто диктували, що і як споруджувати, але який король або імператор пробував перевірити розв'язання нелінійних рівнянь або піддавав сумніву систему одиниць Гаусса? Ніхто й ніколи. Стародавні математики були водночас і філософами, вони намагалися осмислити довколишній світ, але згодом переконалися, що цим тільки обтяжують свій розум.

Держикрай ніскільки не збентежився звинуваченнями на адресу математиків, яких він так високо хотів поставити над усіма іншими людьми. Він усміхався навіть з відвертим торжеством.

— Назвіть мені бодай одного художника чи письменника, який би на дозвіллі пробував цікавитися теорією Ейнштейна або хоч зробив би розрахунок звичайного шосейного містка! Зі свого боку, я можу перелічити вам сотні представників точних наук, які уславили себе не просто як дилетанти, а як талановиті, іноді геніальні творці в літературі, музиці, живопису, в театрі! Хочете прізвища? Ломоносов, Бородін...

— Не трать, куме, сили, яка солому ломить,— зупинив я Держикрая.

— І я ще матиму нагоду, коли хочете, довести вам усім навіть тут, що ми... Хай техніки, як висловлюєшся ти, Шляхтич... Але й техніки — представники наук точних... Ну, то от... Ми доведемо... Я подумаю над цим...

Що він міг ще показати, цей ходячий електронний мозок у білій сорочці, випраній і випрасуваній моєю мамою, всупереч усім моїм протестам?

Тоді ми не сприйняли всерйоз його похвальби. Зібралися мовби для того, щоб вирішити проблему нервових перевантажень Митька Череди, зійшли на проблеми глобальні, розійшлися, нічого не вирішивши, головне ж: ніхто не схитнувся в своїх переконаннях. Мені, власне, Держикрай подобався своєю несхитністю, я відкидав у ньому не це, навіть оту домашню дріб'язковість я пробачив би йому, вважаючи її несуттєвою, але допікала технократова зневага до робітничої жилки, його хвастощі своєю рознауковістю, і приємно було, коли Шляхтич безжально здирав з Держикрая всю шкаралущу так званої науковості й показував, що перед нами звичайнісінький технар, яких розплодилася сила-силенна і які часто, не знаючи броду, хапають облизня.

Зізі плакала. Ніколи не гадав, що моя легковажно-вертлява, вічно розсміяна сестричка може так плакати. Вона рюмсала примітивно й недостойно, ганьбила славне прізвище Черед, заливала слізьми всю нашу квартиру, ріки сліз розтікалися по всіх кімнатах, хоч бери й споруджуй каскад гідростанцій!

Питати батька чи маму про причину сестриних сліз годі було й пробувати,— така стурбованість написана була на їхніх обличчях, стурбованість і смуток, і все те, що виписується безжальною рукою природи на батьківських лицях, коли з їхніми дітьми щось не гаразд. Мовчазне зітхання, невиразний жест рукою, може, безмовні припросини прилучитися до загальної сімейної печалі і не турбувати тої, яка страждає найбільше.

Та я ще не розбирався в таких тонкощах, я перебрів через ріки сліз, знайшов Зізі на тому березі розпачу, струснув її за плечі, весело загукав:

— Ну, чого? Ну, що? Ну, навіщо? Ну, кинь! Ну, перестань!

Я вигукував, мов естрадний гастролер-халтурник, для повноти враження не вистачало ще тільки: "Ну, плюнь! Ну, розітри!"

Але дивно: Зізі мовби ждала, що я звернувся до неї з такими низькопробними вигуками, вона вхопилася за моє плече, вона ждала будь-кого, потопаючи серед своїх гарячих сльозових рік, їй треба було випливти, вибратися на тверде, зачепитися за надію.

— Він поїхав,— захлипала вона,— поїхав знову, а дорога ж сьогодні... а він божевільний... Ніхто не знає, що він божевільний... Всі думають, що він... а він...

— Та хто й куди поїхав і хто божевільний? — вирішив я допитатися, хоч приблизно вже уявляв, про кого йдеться і хто саме божевільний, бо вже хто-хто, а я, може, перший запримітив усю глибину ненормальності Держикрая.— Ну, хто? Держикрай, чи що?

— Він,— хлипала сестричка,— поїхав... йому треба, він каже: струснутися... а дорога...

Я спробував уявити, яка сьогодні дорога за містом. Для цього не треба було зайвий раз визирати у вікно, засльозене дощем, і згадувати калюжі на тротуарах, які я розбризкував, ідучи додому після роботи. Темрява, дощ, вузьке мокре шосе... Чорти ж понесли Держикрая саме сьогодні кудись там їхати, щоб струснутися. Там може так струснути, що й деталей не позбираєш... І оті стрижені хлопчики не зуміють згвинтити свого шефа... В таку погоду їхати на прогулянку — чистісіньке безглуздя... Та й що за прогулянка після виснажливого дня в цеху і тих напружених розмов, які Держикрай уперто й невтомно веде щодня з усіма нами, зі мною теж?

Загалом же кажучи, мені подобалося ставлення Держикрая до своєї машини. Висловитися можу як особа незацікавлена, бо рішуче відмовився навіть від того, щоб Держикрай возив мене на роботу або ж

брав із заводу коли-небудь. Маємо власні дві ноги, маємо громадський транспорт, а захочемо, то матимемо й транспорт особистий, для цього слід лиш змобілізувати матеріальні ресурси й діждатися черги, що, як показує практика, вдається зробити багатьом рядовим радянським трудівникам, до яких будь-якого дня може прилучитися й Дмитро Череда.

Та про Держикрая і його "Волгу". Він придбав машину, видимо, скориставшись з державних щедрот, які невпинно проливаються на вчених людей. Живучи серед техніки, маючи справу з розумними механізмами, обожнюючи свої компютери й автоматичні лінії, Держикрай, здавалося б, мав показувати взірці в догляді такого механізму, як автомобіль. Нічого схожого! Передовсім Держикрай, на відміну від усіх власників, не визнавав гаража. Бо гараж — це шістнадцять квадратових метрів житла, тобто однокімнатна квартира. Якщо ми випускатимемо на рік мільйон легкових автомобілів і для кожного треба будувати гараж, то вийде, що тільки для приватних машин треба спорудити мільйон однокімнатних квартир. Будівельні матеріали й робоча сила, які мали б піти для людей, підуть для машин. Безглуздя? Так. Нісенітниця? Безумовно. Тому Держикрай просто залишав машину коло тротуару навпроти "Ділового клубу", а коло заводу ставив її перед прохідною, де ставили в нас велосипеди й мотоцикли — і проблему вирішено. Далі. Він, здавалося, від дня придбання не мив своєї машини ні разу. Це була найзабрудненіша машина в Радянському Союзі. Аж дивно було, що з неї виходить чистий чоловік, у білосніжній сорочці. Коли занадто запопадливий який-небудь автоінспектор зупиняв Держикрая і вимагав помити машину, Держикрай просив того назвати, де найближчий пункт для миття машин; автоінспектор, ясна річ, якось не міг пригадати найближчого пункту, він не міг пригадати й найдальшого, на тому справа й закінчувалася. З технічного погляду машина Держикраєва підтримувалася в стані, близькому до ідеального. Все в ній завжди було вивірено, підтягнуто, двигун працював прекрасно, гальма брали мертво, в самій машині було чисто й затишно, якось по-особливому приємно. От тільки неприємно було, коли ти сідав у неї і Держикрай вивозив тебе на шосе і гнав на

божевільній, максимальній швидкості, і машина ревіла так, що здавалося, от зараз рознесе її на шмаття несамовита сила; але ще до того, поки розприскаєшся ти на дрібні бризки, неминуче зазнаєш зіткнень з усім тим безмежним світом безжально-твердих і загрозливих предметів, які всі чомусь позривалися із своїх місць і буквально в космічному темпі ошаліло мчать на знавіснілу "Волгу": придорожні стовпи й дерева, невдало поставлені на закрутах шосе сільські хати, колгоспні трактори, які перетягали через шосе причепи із силосом і гноєм, а потім, збожеволівши, полетіли боком, полетіли просто на вас. Про все те добро, що котилося по шосе в робочому порядкові, як то мовиться, тут і говорити не треба. Рейсові автобуси-експреси в чорному дизельному диму, гігантські рефрижератори в кольорах оптимістично-кладовищенської сріблястості, байдужі грузовики і всуціль залізні самоскиди, новенькі "Волги", які ще тільки приміряються, кого їм перегнати, п'ятишвидкісні "Москвичі", що їм ніякі закони не писані через їхні п'ять швидкостей, "Запорожці" із шкваркітливими, мов у мотоциклів, двигунами і мотоцикли, невловимо-непомітні, завжди підступні й невгадні в своїх маневрах, і, нарешті, машини старих марок, колишні машини, примарливі споруди на чотирьох колесах, примарливі й оманливі, бо завжди вважаєш, ніби воно просувається вперед, раз опинилося на шосе, але потім виявляється, що воно практично стоїть на місці, що його руху ти не встигаєш завважити, через що можеш врізатися йому в багажник, не маючи часу на гальмування. Отож усе те добро, що було на шосе, сипалося на нашу "Волгу"; я тільки щулився, втягав голову в плечі, я ждав зіткнень, ударів, хряску, тріску, дзвону, грому: "Бум! Бах! Трах! Гах!"

Як, і коли, і якою силою встигав Держикрай відвернути машину, проскочити, прослизнути, уникнути, прострибнути, пролетіти, врятуватися, вціліти, зберегтися,— це переходило межі людського розуму.

Після такого катання я виліз з машини, подякував Держикраєві за вельми приємно проведений час і сказав:

— Можеш вважати, що покатав мене двічі: вперше й востаннє. Нема дурних! Може, тебе готували в космонавти, а потім перекинули до нас на завод, але все ж таки наш степ — це не космос. Ти тут щось переплутав.

— Прекрасно,— хитнув головою Держикрай,

Зізі теж без видимої охоти сідала з ним у машину. Про старше покоління вже й не кажу. Тут витримав би хіба що Рацпроп, але у того в колгоспі настала гаряча пора, він ніяк не міг вибратися до нас, щоб подивитися на нового зятя, показати йому свою оцинковану машину і спробувати його "Волгу".

Тим часом Держикрай мало не щодня після роботи літав на своїй машині десь за місто, в далеку далеч, гнав у степи, мчав наосліп, без мети, аби швидше й далі, зникав іноді на півночі, бувало, що затримувався й до ранку. Але влітку, коли було сухо й тепло, Зізі непокоїлася менше, принаймні не виказувала свого неспокою. Та ось настала осінь, пішли дощі, шосе вкривалося тонко розмазаною плівкою багнюки, яку можна назвати "Смерть мотоцикліста", хоч, чесно кажучи, особливої різниці між мотоциклістами й автомобілістами в таку погоду не видно. Але Держикрая не лякала погода, він не зважав на багнюку, він не боявся осінньої темряви, ганяв і далі хтозна куди й чого по степових шосе, повертався з машиною, такою забризканою, ніби возив нею цукрові буряки. Хряпав дверцятами, накинувши нейлонову куртку, біг до будинку під дощем, а входив до квартири вже без куртки, в білій своїй сорочці, простоволосий, із загадковим блиском очей за скельцями окулярів, з вітром і подихом степів у всій міцній постаті. Як не любити тебе, Україно!.. Слова Луценка, музика Шамо...

Зізі зустрічала чоловіка, мама зустрічала зятя, батько виходив назустріч Держикраєві, щоб показати, що він не вечеряв, ждучи його повернення. Коли я в такі хвилини був удома, то на мотив жалібного маршу наспівував: "Ту-103" — хороший само-лет..." Зізі тупала ногою й кричала: "Цить!" А сьогодні заливала слізьми весь "Діловий клуб".

Я не належав до мстивих людей. Міг би пригадати всі оті урочисті зустрічання Держикрая після його божевільних гонів, міг би гнівно затаврувати їхню політику поблажливості й потакання, міг би... А результати? Хіба від цього сестра перестане плакати? Чи дорога стане не такою слизькою? Чи Держикрай з'явиться за дверима в своїй білій сорочці, із нейлоновою французькою курткою, зіжмаканою у коротких міцних пальцях?

Треба було обрати іншу тактику. Не плач — спечем калач. Я спробував утішати Зізі:

— Ну, повернеться. Чорти його не вхоплять. А вхоплять — то подавляться. Твоїм Держикраєм навіть чорти вдавляться. Ти ж знаєш. Він їздить, як бог. А може, він і не поїхав нікуди. Може, нарада якась на заводі. Або в інституті в Крижня. Вріже там якусь лекцію, щоб усі роти пороззявляли...

— Він поїхав, поїхав... я знаю... поїхав... пої...— залилася ще дужче Зізі.

Це вже мене вивело із себе.

— Поїхав-поїхав! — перекривив я Зізі.— То й що з того? А чому ти впевнена, що його понесло за місто на шосе? А може, він поїхав...

Тут я трохи подумав, намагаючись вигадати, куди б же поїхав Держикрай. Прокататися по проспекту Космонавтів? Це для нього п'ять хвилин — і готово! Засів у бібліотеці? Не сидів там, книжки йому давали додому, навіть такі, що тільки в єдиному примірнику. Куди там: доктор наук! Честь і хвала! Хіба рвонув у цирк?

— Слухай, а в цирк? Я бачив сьогодні афішу. Нова велика циркова вистава на два відділення за участю атракціону "Змішана група

хижаків". Уявляєш, яка краса: змішана група хижаків? Ти знаєш, що це таке?

— Відчепись із своєю змішаною групою! Він не любить цирку... Він би мене теж узяв. І в театр би взяв. І в кіно.

— Хижаки відпадають. Це точно. Тим більше — змішана група хижаків. Тут щось є невизначене, а Держикрай невизначеності не терпить. Він чоловік у всьому точний. О! А чому б він не мав поїхати до своєї матері? До баби Держикраїхи? Він їздив до неї коли-небудь?

— Один раз. Ми вдвох були...

— Один раз мало. Це він просто показував невістку. Чисто офіційний візит. А тепер поїхав як син. Без свідків. Єдиний син. Тобі це важко зрозуміти, бо вас у мами аж три, а я от трохи розумію. Бо син я один. Ну, а в Держикрая ще, так би мовити, комплекс півсироти. Батька немає. Га? Точно! Він поїхав до баби Держикраїхи!..

Сказано вже, що Зізі ждала, за що б зачепитися хоч краєм надії, їй був потрібен такий незграбний брехун, як я, вона радо вхопилася за мою вигадку, схлипування ще тривали, але сльози вже не лилися, ми опинилися на суходолі і тепер спокійно б мали зважити всі "за" й "проти".

Зізі хотіла, щоб її переконували й умовляли далі.

— Не може бути... Він поїхав не до матері... Я знаю... він поїхав...

— А я кажу: до матері!.. Куди ще мав у таку негоду!.. Ти не знаєш чоловічої душі, Зізі! В таку негоду чоловіків вабить...— Куди їх вабить в таку негоду, я ще не дуже твердо уявляв, але цього разу знав напевне. — Посидіти з матір'ю на самоті... А за вікном вітер і дощ, і степи

лежать... І революційне минуле... Козаки, шаблі... Уявляєш, Зізі!.. Ти ллєш сльози, а він використовує своє право побути з матір'ю на самоті...

— Він би вже приїхав... Тут недалеко... не вмовляй мене... я все знаю.

Але це вже було белькотіння, позбавлене будь-якого ентузіазму.

Як сказав би Держикраїв компютер: куй залізо, поки рак свисне.

— Я можу тобі дуже легко довести... Ось візьму збігаю до баби Держикраїхи і привезу твого технократа тепленького і в білій сорочці... Хочеш?..

— Ну, це ж далеко... Ні, його там нема... це все марне...

Слова за таких обставин втрачають будь-яку вартісність. Треба діяти. Я накинув куртку, натягнув кепку.

— Побіг... Півгодини — і ми вдома!

Коли опинився під холодним дощем, осягнув розміри дурниці, яку вчинив. Бо, по-перше, ні до якої баби Держикраїхи я не піду. Я в неї ніколи взагалі не був, коли не брати до уваги давніх візитів у її садок, але то були візити, сказати б, неофіційні, поза тим, групові, ми тоді налітали на садок баби Держикраїхи (чомусь вона завжди для нас уявлялася бабою, може, через свою загадкову самотність і замкненість), обпанахували її вишні, бо чомусь украдена ягода завжди смакує найбільше. Я жодного разу не впіймався в садку, так що солодких спогадів дитинства могло в мене й не з'явитися при зустрічі, але навіть не впійманий у ті далекі тепер роки, я совістився глянути бабі Держикраїсі в очі та ще з'явившись у неї в такий час із вістю тривожною, а може, й загрозливою.

Бо, і це вже можна вважати другим пунктом у мотивах, які спонукали мене визнати свій вчинок дурницею, не поїхав Держикрай до своєї матері, бо не такий він чоловік, щоб у темну сльотаву ніч, коли добрий господар і собаки з дому не вижене, прибитися до задощеного будиночка баби Держикраїхи тільки для того, щоб сказати: "Здрастуй, мамо, ну, як ти тут?" Баба Держикраїха, здається, ніколи в житті не виїздила за межі нашого міста, вона взагалі не знала, що то таке їздити, змінювати місце мешкання, пересуватися, метушитися. Сиділа в своєму будиночку, доглядала свій сад, дивилася на ріку, по якій вгору й униз пливли пароплави й баржі. Може, того руху їй цілком вистачало для погамування неспокою, який одвічно живе в кожній людині, може, призбирувала в собі неспокій навмисне, до часу не хотіла його витрачати намарно і передала згодом у спадок синові такі незмірні запаси, що Держикрая тепер не втримає ніяка сила.

Уявити собі, щоб Держикрай ні сіло ні впало прибився вночі до матері, примчав до неї на забризканій багнюкою машині?

Але й повертатися назад ні з чим я не міг. Принаймні мав виграти хоча б якийсь час, десь протинятися, поки Держикрай нагасається на залитих рідкою багнюкою степових шосе й прибуде до нашої Зізі струшений і перетрушений...

І вже коли я вискочив на вулицю, то мав на щось зважитися. На незвичайне і несподіване. Здивувати самого себе.

І я здивував.

Відчаївся піти до баби Держикраїхи.

А що? Не можу бути дипломатом? З англійським капіталістом розмови вів на рівні належному, як визнали згодом усі. Товариш Книш у самодіяльність запрошував, беручи до уваги мої здібності в розмовному жанрі. В заводський комітет комсомолу обрали завдяки вмінню

виступати на зборах і давати, коли що, кому там треба і що треба по зубах. А тут я не зможу?

І я прибрів темного вечора до баби Держикраїхи, і смакував її вишневим варенням, подібного до якого нема ніде в світі.

Молодий Держикрай не визнавав містики. Відьми не можуть існувати в гримкотінні заліза, нечисту силу розігнали дружинники, примітивні чудеса мають вигляд досить кустарний поруч із ракетами, компютерами й лазерами. Держикрай повернувся пізно вночі. Ми всі ждали його, чули, як хряпнули дверцята машини. Зізі хотіла бігти відчиняти двері, але я відсторонив її рукою, впустив Держикрая до квартири, сів навпроти нього й дивився, як він з апетитом вечеряє, порадив Зізі, щоб вона йшла собі спати, а сам розповів Держикраєві про свій нічний візит.

— Що ж,— пережовуючи міцними зубами шматок смаженого м'яса, мовив Держикрай.— Не треба було колошкати посеред ночі мою матір.

— А тобі не треба гасати вночі по шосе,— осудливо сказав я.— Аби ти жив сам, то хоч із греблі Дніпрогесу стрибай, а так — подумай про ближнього свого.

— Нічого страшного, коли чоловік їде. Однаково повернешся. Їдеш, щоб повернутися. Втікаєш, знаючи, що не втечеш. На жаль. На превеликий жаль, Митю. Закон кола. Ти не чув про такий закон, бо він ніким не сформульований. Практично його нема. Але він існує. В світі панує змінність. Гори розсипаються, ріки мандрують по рівнинах, кидаючись то в одне русло, то в інше, то ховаючись під землею, то зникаючи навіки, навіть у розташуванні зірок з часом настають зміни. Тоді що ж може вважатися запорукою тривання вічного? Час? Але він теж повинен мати форму. Простір? Для простору форма потрібна неодмінно. Рух? Але рух повинен мати напрямок, отже, оформлюватися. Яка форма відповідає умові універсального вічного тривання? Тільки і

єдино — коло. Взаємозв'язаність усього сущого й уявного, фігура безмежності й безконечності, яку ми з тобою можемо бачити хоча б на прикладі звичайнісінького яйця. З яйця, одного із втілень всезагального кола, народжується життя. Але як? Через подолання самого принципу кола. Щоб народитися, курча повинне проклюнути яйце, зруйнувати коло, вирватися з нього. Так само і людина намагається вирватися з кола свого існування, створеного нею самою, вирватися із своєї ситуації. Куди й навіщо? Це важко пояснити. Може, отак сівши в машину й прогнавши сто кілометрів по мокрому темному шосе. Ти мене розумієш?

— Не дуже,— щиро визнав я.— Мабуть, у тебе від швидкої їзди паморочиться в голові, паморочиться й у мене, словом, усе йде колами. Але дякую за довір'я. Приємно почути від тебе після всіх офіційних дурниць, якими ти мене відлякував од себе, щось цікаве, хоч навіть і божевільне, може.

— Люди, що знають те саме, вже не складають одне для одного цікавого товариства,— буркнув Держикрай.— Давай спати. Завтра я підвезу тебе. І не відмовляйся, раз ти бігав сьогодні, шукаючи мене, і ще й вимушений був послухати материну історію про голос часу.

Вранці я поїхав з Держикраєм у його машині. Порушував свої принципи, мовби передчуваючи, що розмова, яку Держикрай розпочав учора вночі, має тривати і що для такої розмови потрібна територія нейтральна: ні "Діловий клуб", ні цех.

Держикрай ввімкнув приймач, і в темряві ще непроспаним, хрипким голосом якийсь ненормальний наспівував безконечну пісеньку про "глаза напротив": "Ох, и свела судьба, ох, и свела судьба, ох, и свела судьба нас..."

— Ти чув про чотирикутник? — спитав мене Держикрай, дивлячись перед себе і кидаючи машину відразу в страшну швидкість просто з місця.

— Тільки в межах моєї обов'язкової освіти.

— Я серйозно.

— По-моєму, ти вчора щось казав про коло, а тепер — про чотирикутник.

— У нас є трохи часу, можемо проскочити за місто, розім'ятися. Вчора — то не те. То філософія. Абстрагування. Я маю на увазі цілком реальний чотирикутник. Наш заводський. Той, що колись був трикутником: дирекція — партком — завком. Тепер додався ще комітет комсомолу. Четвертий кут.

— Така геометрична фігура мені відома,— сказав я. А дивак по радіо виспівував: "Только не подводи, только не подводи, только не отводи глаз!" Чиї слова, чия музика — от би довідатися!

— Так от, є прекрасна пропозиція,— Держикрай крутнув руля, машина кудись полетіла в темряву, це вже було не коло, а та крива, що має на кінці "групу товаришів", однак за мить ми знову мчали по шосе, летіли по прямій,— є прекрасна пропозиція: тебе на один кут.

— Подавати кутовий? Так я ж не Лобановський.

Держикрай пустив повз вуха мій дотеп.

— На кут комсомольський. Рекомендувати тебе секретарем заводського комітету комсомолу.

— Рекомендувати можна. А коли не захочуть комсомольці обирати?

— Чому б не захотіли? Ти лауреат, тебе всі знають, ти взірець для всіх. Ідеальна ситуація.

— А коли я не хочу?

— Цього ніхто не зможе зрозуміти. Тобі виявляють прекрасне довір'я.

— Хто? Може, ти виявляєш? Але ти чоловік на заводі ще новий.

"Ох, и свела судьба, ох, и свела судьба..."

— Головне, коли виявляють довір'я.

— А коли я не відчуваю в собі такого таланту? Труби гнати — це відчуваю, а ораторствувати — ні. Не можу бути, як отой грек, що його імені я ніколи не зміг запам'ятати.

— Ти маєш на увазі того грека, що втік з поля битви під Херонеєю? Демосфен.

— Не знаю, хто там і за що бився.

— Тоді Демосфен сказав на своє виправдання, що втікач готовий знову піти в бій, але той, кому настав кінець, вже ніколи не підніметься проти ворога. В цьому щось є. Скажімо, якби ти не вилетів у свій час з танка і дослужив свій строк у армії, то ще не відомо, чи вийшов би з тебе талановитий трубник. Ситуація людині дається раз у житті. Іноді треба вміти скористатися з неї.

— Про танк ти довідався від Зізі, вживаючись у наші родинні історії, чи просто знайшов на шляхах поповнення своєї ерудиції?

"Ох, и свела судьба, ох, и свела судьба, ох, и свела судьба нас..."

— Не пам'ятаю точно. Але всі твої дані обробляв компютер. Я цікавлюся всіма працівниками цеху. Компютеру запрограмовуються дані про того чи іншого, він видає нам підсумкову інформацію.

— І що ж підсумував товариш компютер?

— Можу сказати. Картина не зовсім втішна.

"Только не подводи, только не подводи, только не отводи глаз..."

— Які ж недоліки виявлено в товариша Дмитра Череди?

— Загальний розвиток досить високий. Просто дивно навіть—такий високий. Але в точних знаннях, у знаннях спрямованих — тут нестача. Недостатня технічна освіченість.

— Немає дипломів. Але я вчуся не для дипломів. Я вчуся в принципі.

— Ну, от. Це якраз випливає з твого загального високого рівня. Але нам потрібен розвиток точно спрямований. Навчання взагалі, в принципі — це для людей несерйозних. А ми робимо діло. Ми, може, й занадто однобокі, але тут нічого не вдієш. Техніка вимагає такої однобічності. Вже згодом, вдосконалившись у своєму вмінні, ми намагаємося вирватися за межі своєї ситуації. Прорив з кола.

— Прокльовування яйця?

— Коли хочеш.

"Ох, и свела судьба..."

— Починаю розуміти, чому мене — на кутовий! У колі всі не вміщаються?

— Будемо відвертими. Нам з тобою тяжко. Ми родичі — це загострює ситуацію. Ти лауреат — ситуація загострюється ще більше.

— Із Шляхтичем теж загострюється?

— Теж.

— А Кривцун як? Що сказав компютер?

— У Кривцуна розвиток нижчий за середній рівень. У всьому. Кривцун може нам підійти. З нього легко сформується потрібний виконавець.

— Так я й знав. Кривцуни живуть вічно. В нас тут ще Токовий є. Ось би його тобі. Той теж вічний. Але, мабуть, Токового навіть компютер викине геть. Не стерпить. Ну, а зі мною тобі доведеться тяжко, Держикраю. Що ти мені зробиш? Всі вісімнадцять граф показників — цілковитий ажур. З планом — норма, випадків травматизму нема, наукова організація праці — на рівні... І так усіх вісімнадцять пунктів. До чого придерешся? До високого загального розвитку? Це не те. Висунути мене тобі не вдасться, бо я не хочу висуватися. Звільнити? А основи законодавства про працю? Переміщення на нижчу посаду — це один із видів покарання (стаття 56), яке накладається не більш як на три місяці. Для переведення на іншу роботу, згідно із статтею 13, потрібна згода працівника. Приводом для звільнення може бути невідповідність посаді (стаття 71), але це теж не підходить, бо коли чоловік, що став лауреатом за трубну справу, не підходить для трубної справи, то хто ж тоді підходить?

— Їдемо назад? — спитав Держикрай, хоч питати не було потреби, я був пасажир, окрім того, особа підлегла, ще й налякана компютером.

Я б схопив його за петельки. Та трусонув би так, що аж... Але спробуй ухопитися за петельки сучасної сорочки! Для цього треба мати якісь антипальці, чи що.

Роздерти собі сорочку на грудях? Старомодно й смішно.

"Только не подводи, только не подводи, только не отводи глаз..." Музика... Чия ж музика?.. Занадто низький загальний рівень.

— Ти не знаєш, чия це музика? — спитав я Держикрая.

— Музика? Де музика? А, оце? Не знаю... Не можу навіть уявити... По-моєму, це й не музика... Нам буде тяжко, Дмитре, разом... Біологічно-технічна несумісність, очевидно... Але доводиться... Сумісності майже не зустрічається... Суцільна несумісність. Я думав, нам удасться домовитись... Твоя помилка... Ти й досі вважаєш себе героєм... Але кожен герой рано чи пізно стає тягарем...

"Ох, и свела судьба, ох, и свела судьба, ох, и свела судьба нас..."

Клементина після того, що між нами відбулося, підходила тепер до мене зрідка лише і обережно, так ніби в мене відбувалася неконтрольована ядерна реакція. Можна б сказати, що вона мене боялася, коли б знаття, що таке кляте дівчисько взагалі здатне боятися будь-кого. Коли б вона знала моє непевне становище в Держикраєвих володіннях, то, може, була б сміливішою, попросту кажучи, нахабнішою, а може, навпаки: кинулася б у жалощі, яких я терпіти не можу так само, як і нахабства.

Вона підійшла до мене, подивилася, як вправно я маніпулюю кнопками на пульті, як виганяю сьомий піт з нетямкуватого Кривцуна, збагнула, що тут поговорити не вдасться, спитала тільки:

— Після роботи вільний?

— Я вільний взагалі, що ти повинна б знати. Вільний і розкутий. Ясно, дитинко?

— Не називай мене дитинкою! Я хочу з тобою поговорити після зміни.

Кривцун миттю наставив вуха.

— Не наставляй, не наставляй! — порадив йому я.— Цього разу розмова обійдеться без тебе. Прийміть наші співчуття.

Коли Клементина пішла, я спитав Кривцуна:

— Ось ти хвалишся, що знаєш усі права. Хвалишся ж?

— Знаю.

— Все?

— Що треба, те й знаю.

— А чув ти про таке право — право вилуплюватися з яйця?

— Що я тобі — курча?

— Всі ми, так чи інакше, курчата. Дехто ніколи не піднімається вище курячого рівня. Але ти цього знати не бажаєш. Так?

— А не баж-жаю, то що тобі! От і не баж-жаю!

Я міг би ще спитати його, чому він на книжки за рік тратить двадцять копійок, а на горілку — двадцять карбованців, але не спитав, бо відповідь була відома: "А я маю право!"

Тому, коли він після зміни спробував прилаштуватися до нас із Клементиною, я обережно попхнув його в спину й нагадав йому:

— Ти маєш право йти он по тому боці вулиці, а ми — по цьому.

Велика штука — мати права!

Клементина заповзялася завести мене до товариша Книша. Не відкладаючи, негайно, просто до Палацу культури, бо товариш Книш, виявляється, давно мене жде.

— Додому він хоча навідується? Їсти не перестав, мене ждучи? — посміявся я з Клементини, але пішов з нею до товариша Книша. Чому б і не піти й не збагатити своє життя бесідою з таким культурним чоловіком?

Товариш Книш справді на мене ждав, відразу розчинив свою "хельгу" й став наливати коньяк, од якого я міг би й відмовитися, коли б не володів даром пророцтва, але відмовлятися було безглуздо. Однаково ж я знав, що мова знову йтиме про сестричку товариша Книша, яка розсілася собі в кріслі й розглядала свої нігтики.

— Що? — поспитав я для годиться.— Знов сестричка? Потрібна моя протекція? Найвпливовіший чоловік у Радянському Союзі — Дмитро Череда. Куди її втулити? В геологічну партію, яка шукає нові розсипи алмазів? Але вона закохається в начальника.

— Ні,— перебив мене товариш Книш,— не про Клементину я хотів.

— Тоді що? Лишається вічна тема — самодіяльність. Давай домовимося. Хто ми й навіщо? Даємо метал чи займаємося самодіяльністю? Де твоє почуття гумору, товаришу Книш? Хіба можна зводити активну діяльність трудівника двадцятого століття до такої другорядної справи, як самодіяльність? Мені хочеться бути серйозним,

забачивши тебе. Може, вперше в житті нападає на мене серйозність, якої вимагав від мене колись доцент Крижень. Самодіяльність в нас із тобою не вийде.

— Та ні. Не в нас.

— А де ж тоді? І нащо тобі я?

— Тут, бачиш, таке діло... Клементина трохи знає... Ну, та ти, мабуть, ще більше... Ти ж зв'язаний...

— З чим зв'язаний?

— Бачиш... Я давно мрію поставити в нас... Ну, словом, власний спектакль... У моїй щоб постановці... режисура, розумієш?

— Режисура? — я нічого не розумів.

— Ах, це ж так просто! — підхопилася з крісла Клементина.— Брат хоче поставити якусь п'єсу... В нього режисерські здібності... Це його мрія...

— То хай ставить. Ніяких заперечень...

Книш знову заволодів розмовою.

— Тут таке діло... Поставити кожен зуміє... Але що і з ким ставити? Треба п'єсу, потрібні обдаровані люди... Взагалі...

— Знайди п'єсу, знайди обдарованих людей... Постав Корнійчука або Шекспіра — хіба тобі неоднаково? Знаєш, як тому Йосі принесли великий брильянт і попросили розколоти на три шматки? Йося взяв молоток. Трах! — і розколов. Його питають, як він не побоявся такий

коштовний камінь бити молотком. Всі відомі ювеліри відмовились. "Так то ж ювеліри,— каже Йося,— а я хіба на цьому вашому камені розуміюся? Захотіли, щоб я його розбив, то я і розбив!"

Помітивши, що мене заносить у несерйозність, товариш Книш прямо перейшов до діла.

— До тебе є просьба. Поговори з Держикраєм.

— Держикраєм? Про що ж? Я з ним переговорив уже про все на світі. Тепер про самодіяльність?

— Ні, про п'єсу. Про постановку... Я знаю, що вони хочуть поставити в нас...

— Та хто вони?

— Держикрай і ці його... стрижені хлопці... Твоя сестра теж там має грати...

— Зізі? Грати? Де? Що за чортівня?

— Ну, ти геть сліпий,— зневажливо знизала плечима Клементина.— Про п'єсу знає навіть Кривцун, а ти — нічого?.. Дивно. Чи, може, не хочеш казати...

— Ну, сказав,— щоб не бути останнім дурнем, вдав, ніби я справді щось знаю,— сказав, а далі? Що далі?

— Брат хотів би поставити цю п'єсу. Допомогти їм... Оформити все як слід... Ну, ти повинен розуміти...

— То хай поставить... Можеш поставити цю п'єсу, товаришу Книш. Може, за це тобі нарешті дадуть звання заслпрацкульту...

— Держикрай заявив, що хоче ставити сам,— сумно повідомив товариш Книш.

Держикрай і постановка якоїсь п'єси? Це звучало безглуздо! Але коли вже наш технократ щось утовкмачив у свою високовчену голову, то...

— Раз він хоче ставити, то він і поставить,— запевнив я товариша Книша.

— Але він також хоче грати головну роль у п'єсі,— злякано вигукнув товариш Книш.— Без досвіду бути постановником і виконавцем головної ролі — неприпустимо!

— Звідки тобі відомо, що в нього брак досвіду в таких справах? А може, він усю систему Станіславського, як таблицю множення,— два по два, п'ять по п'ять!

— Ну, поговорити з ним можна б спробувати,— без видимої впевненості висловив припущення товариш Книш,— переконати його, вмовити, розкрити очі...

— Розкрий.

— Ми просимо тебе, Митю,— залащилася до мене Клементина,— ти ж умієш говорити, як ніхто... З Держикраєм у вас дружба, він високої думки про тебе...

Дружба? Високої думки? Після всього, що ми один одному наговорили? "Все сметено могучим ураганом!" А ця лащиться, гадаючи, що я зачарований нею навіки. Міг би розповісти їй про ту дівчину, що

купувала квіти, про дівчину, яка тепер для мене назавжди лишиться тою, що купує квіти, дівчина-квітка, дівчина-приваба, але розповісти про неї не вдасться, бо що скажеш про видиво, хай яке б воно прекрасне!

— Сподіваюся,— урочисто проголосив я,— сподіваюся, товаришу Книш, що ви надасте сцену нашого Палацу культури для високохудожніх вправ високовченого товариша Держикрая, із свого боку записуюся першим в найактивніші глядачі! На цьому закінчую нашу радіопередачу!

— Я була про тебе вищої думки,— сказала на прощання Клементина.

— Дитинко,— прошепотів я дівчині на вухо,— ти знову переплутала адреси. Будь уважнішою! І тоді ти помітиш, що "все сметено могучим ураганом"...

Я опинився в двозначному становищі. З одного боку, виходило, що я знав про Держикраїв намір подивувати місто ще й художньою діяльністю своєї "команди", з другого ж — я мовби не мав права знати, бо мене ніхто із учасників не втаємничував. Коли ж узяти до уваги, що серед змовників був не тільки мій зять, а й моя рідна сестра, то ставав зрозумілий їхній намір обминути мене десятою дорогою. Причини? Дуже просто. Талант. В мені не помічав ніхто таланту — от мене й не турбували. Воно, щоправда, присутність таланту, щиро кажучи, й непомітна, зате помітна відсутність. Я не претендував на славу, не пхався б силоміць на сцену, щоб виповідати звідти вигадані кимось там слова. Є слова, які ще нікому не помогли. А ще: яка людина, такі в неї й слова. Держикраєві технократи належали до людей, які ще тим часом можуть не носити жодної назви, себто безіменних. Вони сприймалися нами, як один чоловік, всі стрижені, всі в білих сорочках, всі зоднаковілі, мовби випродукувані компютером. Що вони можуть показати на сцені? Ще й туди витягнуть якусь техніку? Спробують купувати наш вільний час подібно до того, як купується час робочий?

Клементина всіляко виявляла до мене зневагу. Вона переконана була, що я безнадійно закоханий у неї, аж раптом цей закоханий не захотів допомогти в такій дрібниці! Що вдієш! Дівчата після десятирічки ще не мають повного уявлення про вищі принципи. Хіба я міг пояснити Клементині про свої взаємини із Держикраєм; а не висловившись, як досить влучно зазначив колись наш заводський поет, людина відчуває себе, немов корова, яку не подоєно. Стосуючи свій закон відшкодування, я щоразу, як бачив Клементину, прочитував їй з дитячого віршика: "Де ж корова та ряба? В стайні коло жолоба!" Чим незрозуміліше й безглуздіше, тим дратівливіше. Надто для дівчат. На них це діє безвідмовно. Клементина зневажала мене глибше й глибше. Але навіть зневагу відсторонюють, коли дівчина дізнається про новину, яку негайно хотіла б повідомити якомога більшому числу громадян. Для таких випадків дівчат треба б підключати до мікрофона коли й не республіканського, то бодай міського радіо.

Клементина пішла зі мною додому після зміни, ворожнечі мовби й не було.

— Можу повідомити новину,— сказала, поцмокуючи від задоволення, мов од цукерки,— мій брат вже почав роботу над постановкою спектаклю.

— Прийміть мої співчуття.

— Ти не віриш у його здібності? — вмить образилася Клементина.— Але ти ж іще його не знаєш!

— Зате знаю інше. Людський матеріал, з яким йому доведеться мати справу. Там тільки одна жива людина — моя сестричка Зізі. Але хотів би я бачити режисера, який упорається з цією неконтрольованою істотою! Не думаю, що ним виявиться товариш Книш. Ну, та Зізі хоч внесе якийсь безлад у їхню нудотну компанію. Держикрай і його "команда" на сцені?

Я сміюсь на повні груди! Парад арифмометрів, електронні мозки в розгвинченому вигляді? Це буде комедія, сподіваюсь.

— Комедія. Навіть не комедія — фарс. Політичний фарс.

— Політичний? А з яким нахилом? Куди? В техніку, в кібернетику, в атомну енергію?

— П'єсу написав знаєш хто?

— Ну, хто ж. Шекспір би з радістю, але давно вмер. Хтось із живих класиків чи місцевий драматург, народжений суцільною автоматизацією і включений в нашу АСУ, як один із обов'язкових елементів?

— Митю, ти вмреш, коли дізнаєшся! П'єсу написав компютер!

— Хто-о?

— Ну, електронна машина. Вони їздили десь у Київ чи я не знаю куди, там є така експериментальна машина, яка пише музику, вірші. Спробували закласти в машину програму для політичного фарса і компютер видав п'єсу. Зветься "Пустиня". Брат казав, що дуже смішно.

— Сумнівів бути не може. Ще б пак не смішно! Коли в нас жінки ще тягають рейки і стоять коло механічних молотів у цехах, а тут конструюються, бач, компютери для складання віршів. Кому це так кортить мати поезію без серця?

— Це ж п'єса,— нагадала Клементина,— комедія. Там суцільний сміх. А хіба сміх — це не безсердечність? В ньому ніколи не було серця.

— Що ти хочеш сказати? Що в мене теж немає серця? Адже я завжди сміюся. Це ти хотіла сказати?

— А хоча б...

— Дитинко, але ж не я переплутував адреси!

— Скільки можна про це! Ти, Митьку, безсердечніший за всі компютери, складені докупи! Ти...

— Можеш не продовжувати,— взяв я дівчину за руку,— я читаю думки на відстані... Тепер ти закохалася в компютер... Про конкуренцію не можу навіть мріяти! Здаюсь...

Ми не досягли домовленості в кардинальних питаннях, які цікавлять обидві сторони, але це не завадило нам на правах старої дружби через три місяці сидіти поряд у залі заводського Палацу культури і бути свідками того, що відбувалося на сцені.

Для нашого міста це неабияка подія. Перше, що найбільше всіх сколотило: п'єсу написала машина. Що вона могла написати? І як? І чи могла взагалі? Чи, може, написали якісь меткі хлопці і за добру платню згодилися видати себе за компютер? Все може бути. І кожен потай мав намір з перших слів, вимовлених зі сцени, розкрити обман, встановити точно, чи справді це машинна робота, чи тут працював людський мозок. Друге, що хвилювало всіх не менше, ніж загадковий автор комедії, це те, що ставили її інтелектуали нашого нового цеху, що в комедії головну роль грав сам Держикрай, чоловік учений, доктор наук, серйозний і строгий. Доктор наук — у комедії? Це теж виходило за межі узвичаєнь. Третє, що вразило всіх, може, найбільше: на комедію доводилося купувати квитки! Жодного запрошення, навіть для директора заводу й для секретаря парткому не було запрошень, кожен мав платити за вхід, госпрозрахунок торжествував і царював, палац буквально тріщав од люду, сиділи й стояли попід стінами, ніколи ще такого тут не бачено. А купували ж люди, висловлюючись мовою компютера, невбитого кота в мішку.

У нас із Климентиною на двох була програмка, Клементина вже все там знала напам'ять, я читав уперше.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Шейх

Старий, товстий, з борідкою. Одягнений у довгу білу галабею, поверх галабеї — біла сорочка, галстук. На голові — чалма.

(Шейха грав Держикрай. Це було ясно, заради цього писалася п'єса).

Археолог

Жінка, переодягнена чоловіком. Джинси, сорочка з погончиками, широкий пояс із польовою лопаткою в чохлі.

(Ніколи не міг я подумати, що наша Зізі може мати щось спільне із археологією. Але в програмці стояло: З. Череда).

Богошукач

Чоловік, переодягнений жінкою. Цю роль грає жінка.

Мільйонер

Контрабандист

Його прикмети: автоматична гвинтівка, транзистор, розбійницькі вуса.

Дервіш

Полковники:

перший,

другий,

третій з аксельбантом.

Всі полковники одягнені в шорти й формені сорочки з короткими рукавами. Ботинки на товстій підошві. Коркові тропічні шоломи.

У четвертого полковника, окрім погонів із зірками,— плетений шнур аксельбанта.

Молоде подружжя:

чоловік,

жінка.

Ті, що слухають нафту:

1-й сліпий,

2-й сліпий.

Сини пустині, носії, слуги, жінки тощо, залежно від потреби. Діється в пустині в наш час.

— А чому постановник Г. Книш не скористався музикою? — запитав я Клементину, щоб наповнити її серце відчуттям гордощів од родинних зв'язків із самим постановником спектаклю Г. Книшем.

— Мовчи. Починається!

Я вмовк. І взагалі вмовкаю, поки всі ми дивимося першу частину цього незвичайного спектаклю, що не має до нашого заводу ніякісінького відношення, але саме через те неймовірно цікавий усім нам, бо народився серед нас так само, як щодня народжуються кілометри небачених труб.

Отож "Пустиня". Фарс на три частини.

ЧАСТИНА ПЕРША

ШУКАЧІ

Ніч. Крик шакала. Здалеку чутно гуркіт моторів. Мотори гуркочуть із двох протилежних боків. Невидимі, підходять дві машини. Світло фар осяває пустельний краєвид. Ніде нічого. Тільки два потужні снопи світла з протилежних боків. Схрещуються снопи світла, відчайдушно сигналять обидві машини, моргають фарами, видно, водії засліпили один одного. Вмовкають мотори, зупинилися машини, мертве світло фар над пустинею. Від машин з протилежних боків водночас біжать двоє. Видно, хочуть з'ясувати стосунки. Розмахують, обурені, руками. Двоє — в світлі фар. Чудернацький одяг: ні чоловічий, ні жіночий, суміш американізму із європеїзмом. Важко встановити, хто перед нами: чи двоє молодих чоловіків, чи дві молоді жінки, чи жінка й чоловік.

Археолог (це жінка, але вона перевбралася в чоловіка, і зовні не розпізнаєш, хто вона). Ви жінка?

Богошукач (це юнак, але він відростив собі патли, зробив жіночу зачіску, має на собі джинси і якусь кофту,щосили вдає із себе жінку). Чорти його бери, це не має ніякого значення. Ви світите мені в очі!

Археолог. Хо! Ви чоловік?

Богошукач. Чорти його... Але... Пардон... Ви що — жінка?

Археолог. Ви світите мені в очі.

Богошукач. Це ви світите мені...

Археолог. У мене така професія. Щоб знайти в цій пустині бодай дрібничку, треба добре присвітити.

Богошукач. Сонце зробить це ліпше за ваші фари.

Археолог. До речі, ви світите також.

Богошукач. — Я хочу знайти в пустині бога, а боги мешкають тільки в освітленому просторі. В пітьмі, як відомо, плодяться сили дияволічні.

Археолог. То ми — колеги. Я теж шукаю богів, але мертвих. Я — археолог.

Богошукач. Мертві боги мене ніколи не приваблювали. Надаю перевагу живим.

Археолог. Ви їх бачили коли-небудь?

Богошукач. Чорти його... Пардон... Для цього сюди й... Як сказано, хто хоче знайти бога, хай іде в пустиню.

Археолог. Це мовиться в філософському розумінні. Ви що — ідеаліст?..

Богошукач. Якщо матеріалісти — це ті, що намагаються склеїти собі життя з черепків, знайдених у пустині, тоді я справді ідеаліст.

Археолог. Черепки — це вічність. Ніщо так не затримує в собі час, як археологічне череп'я.

Богошукач. У вас є віскі? Хоча, пардон, ви ж...

Археолог. Жінка? Але я в чоловічім одягу, то мушу... В мене є все...

Темні постаті виникають зненацька з трьох боків при останніх словах Археолога, мовчки налітають на двох мандрівників, коротка боротьба, приглушені крики; на Богошукача й Археолога якісь закутані в бурнуси люди накидають мішки, обплутують їх вірьовками, тягнуть у темряву. І тільки світло фар над пустинею, і ніде нічого. ...Світанок. Та сама пустиня. Але тепер бачимо віддаля пальму і під нею — Шейха, який спочиває на високому, досить химерному ложі. З лівого боку, в напрямку до Шейха, просувається дивна процесія. Дві постаті, закутані в мішки з верблюдячої вовни, обплутані вірьовками, кінці яких тримає в своїх руках Контрабандист, досить мальовничий голодранець із транзистором й автоматичною гвинтівкою, завішеними на плечі. Слуги тягнуть за кінці килима так, що Шейхове ложе опиняється на авансцені. Контрабандист підводить своїх бранців до Шейха, падає перед ним на коліна.

Контрабандист. О повелителю! (Смикає за вірьовку, щоб примусити впасти на коліна своїх бранців, але ті стоять).

Шейх (ляскає в долоні, до слуги, що надбігає). Одну каву для цього...

Контрабандист (приймаючи з рук слуги чашечку кави). Хай благословить твій аллах і мій Адонаї твою щедрість, о повелителю! (Сьорбає каву, вихлюпує гущу на килим, на якому стоїть Шейхове ложе).

Шейх. Той, хто випиває каву занадто швидко, не вартий кави.

Контрабандист. Я поспішаю зробити радість для твоїх очей.

Шейх. Твоя мова починає мені подобатися..

Контрабандист. Але обіцяй, о повелителю, достойно заплатити мені.

Шейх. Ти починаєш з кінця, мов той учень, що береться вперше за коран, останні сури якого коротші й зрозуміліші за решту.

Контрабандист. Тоді дивись! (Підбігає до своїх бранців, зриває з них мішки).

Шейх сідає на своєму ложі, довго мовчки дивиться на бранців.

Шейх (тицяє пальцем у Богошукача). Ти — жінка?

Богошукач. Ти не помилився.

Контрабандист (підказує). О повелителю...

Богошукач. Що?

Контрабандист. Треба додавати: о повелителю.

Богошукач (мовби вперше помітивши Контрабандиста, до

Шейха). Цей чоловік — злочинець. Я не вірю, щоб він міг

виконувати твої веління.

Шейх. Мені подобається твоя мова. Підійди ближче.

Богошукач підходить.

Ближче, ближче. Нахилися до мене. (Доторкується щоки Богошукача). О аллах! Тільки в райських гурій така ніжна шкіра! Що ти хочеш мені повідати?

Богошукач. Цей чоловік (показує на Контрабандиста) пограбував нас, відібравши в нас гроші, а тепер хоче видурити винагороду і від тебе.

Контрабандист. Вона бреше, о повелителю!

Шейх (ласкаво до Богошукача). Жінки ніколи не кажуть правди. Але, якщо брешеш ти, тобі відрубають голову, тобі й твоєму отому... Бо я не люблю, коли відрубують тільки одну голову... Я люблю, щоб було отак: так — так. (Показує рукою, мовби кладе поряд дві голови).

Богошукач. Ти любиш симетрію.

Шейх (радісно). Як ти сказала? Сим...

Богошукач. Це називається: симетрія. Коли в людині дві руки, дві ноги, все паристе...

Шейх (сміється). Хо-хо-хо! Ти мені подобаєшся більше й більше! Я вже люблю тебе так само, як сим...

Богошукач. Симетрію.

Шейх. Так, симетрію. Але ми повинні перевірити правдивість твоїх слів, бо ніхто не сміє... Чим ти доведеш, що цей чоловік (показує на Контрабандиста) пограбував вас?

Контрабандист. Вона все бреше!

Богошукач. Я можу перелічити тобі, скільки грошей і які купюри відібрав у нас цей чоловік. (Нахиляється над вухом Шейха).

Шейх (відхиляється). О, ти лоскочеш мене своїм незрівнянним волоссям! Хо-хо-хо, клянусь аллахом, схилися ще нижче й ближче! Я звик не вірити словам, хоч би вони були вимовлені навіть такими райськими устами. (Ляскає двічі в долоні, збігається озброєна сторожа. Шейх показує на Контрабандиста). Обшукати!

Контрабандист пробує вчинити опір, але марно. За хвилину його обшукано, все на ньому пошматовано, повивертано всі кишені, розв'язано всі торби, перед Шейхом лежить купа грошей.

Шейх. Долари! І все, як ти казала. (До слуги). Сховати!

Слуга задирає ріжок матраца, під яким бачимо цілі стоси банкнотів, тицяє туди гроші.

Археолог (вражено). Цей чоловік ще за життя готує скарб для майбутніх шукачів!

Шейх (до Богошукача). Твій товариш геть молодий. Його голос ще не набув чоловічої твердості.

Богошукач. Це юнак, з яким я зустрілася кілька годин тому в твоїй пустині.

Шейх. Го-го! Ти добре мовив: моя пустиня. Вона справді моя, і тут панує найвища справедливість. Ти побачиш, як я підтримую справедливість на цій землі. Зараз отому псу відрубають голову. (Ляскає тричі в долоні).

Біжить сторожа, двоє із слуг — з оголеними шаблями, якими вони з свистом розсікають повітря, мовби вже відтинають голови невидимих жертв.

Богошукач. Ти не зробиш цього.

Шейх. Клянусь аллахом. Але я люблю, щоб було: так — так. Я люблю цю твою сим...

Богошукач. Симетрію.

Шейх. Так, симетрію. І тому мені потрібно дві голови для стинання. Де взяти ще одну голову? (Пильно дивиться на Археолога, Археолог злякано задкує, блідне).

Богошукач (перехоплює Шейхів погляд). Ти не зробиш цього, о шейх!

Шейх. О повелителю, повинна ти сказати.

Археолог. В мене — охоронна грамота від ЮНЕСКО!

Шейх. А що таке ЮНЕСКО!

Археолог. У мене грамота!

Шейх. Все сказано в священному корані, а більше не може бути ніякого письма на світі! Це так само точно, як те, що тобі зараз відрубають голову.

Богошукач. Цей юнак приїхав сюди з великою метою.

Шейх. Якщо йому зрубають голову, щоб дотримати великого закону симетрії, то можна вважати його мету здійсненою.

Богошукач. Ти повинен відпустити його.

Шейх. І що ж він робитиме в пустині?

Богошукач. Він приїхав сюди шукати вчорашнього дня.

Шейх. Вчорашній день можуть шукати тільки старі люди, якщо ж вдаються до цього юнаки, то вони підозрілі вже в своїх намірах! Ми відрубаємо йому голову, але не першому, а другому.

Контрабандист (на череві підповзає до Шейха). О повелителю, останнє прохання.

Шейх (милостиво). Кажи.

Контрабандист. Ще одну каву, о повелителю!

Шейх. Світ тримається на чотирьох речах: доблесті хороброго, молитвах доброго, науці мудрого і правосудді великого. Я добрий і справедливий. Дати йому каву. Гарячу й запашну каву!

Слуга підносить Контрабандистові чашечку кави. Той підводиться на коліна, вдає, ніби сьорбає гарячий напій, потім коротким рухом зненацька вихлюпує каву в обличчя Шейхові.

Шейх. О-о-о, мої речі, моя борода! Пропала моя борода! Він заліпив мені всю бороду! О-о-о!

Загальна метушня. Слуги безпорадно юрмляться довкола Шейха. Контрабандист, скориставшись з цього, виповзає з небезпечної зони,

зривається на ноги, втікає в пустиню. Археолог, не довго думавши, й собі кидається втікати, і незабаром за сценою вже чутно гуркіт мотора його машини.

Шейх. О-о-о! Де гребінець? Моя борода! Негайно розчешіть мою бороду! Де гребінець, присланий мені в дарунок самим королем Саудії?

Слуги причепурюють Шейха, розчісують йому бороду, він знову гордо возсі дає на ложі, озирається довкола, не бачить ні Контрабандиста, ні Археолога, зупиняє погляд на Богошукачеві.

Шейх. Ті втекли, аллах їм суддя, але чому не втекла ти?

Богошукач. Мені стало шкода тебе, Шейху.

Шейх. О повелителю, ти повинна казати!

Богошукач (твердо). Мені подобається називати тебе Шейхом.

Шейх (майже плачливо). І чому ж це тобі стало мене шкода?

Богошукач. Коло тебе не видно жодної жінки.

Шейх. Може, ти вважаєш, що в мене мало багатства, щоб я зміг купити собі жінок стільки, скільки захочу? Гей, слуги! (Збігаються слуги). Покажіть-но цій чужинці мої багатства!

Слуги хапаються за ріжки матраца, піднімають його мало не із самим Шейхом.

Обережно, обережно! Якщо хтось із вас відірве мене бодай на мить від моїх грошей, я відірву йому голову, а заодно і голову тому, хто стоятиме правобіч від нього, щоб була сим...

Богошукач. Симетрія.

Шейх. Так, симетрія. Тепер ти бачиш, скільки в мене багатства?

Богошукач. Але однаково в тебе немає жодної жінки.

Шейх (ляскає в долоні). Слуги! Де мої жінки?

Мов з-під землі, з'являються досить вдало роздягнені жінки, ведуть мовчазний танок довкола ложа. Жінки зникають.

Шейх. Нема нічого солодшого за жінку, але ніщо так не набридає, як жінка. Мені набридли всі жінки, і я прогнав їх геть!

Богошукач. Але мене ти не проженеш, Шейху.

Шейх. Це ж чому?

Богошукач. Бо я жінка — незвичайна.

Шейх. Хто бачив одну жінку, той бачив усіх.

Богошукач. І все ж ти залишиш мене коло себе.

Шейх. А що ти тут робитимеш?

Богошукач. Тут безліч роботи!

Шейх. Для прикладу?

Богошукач (сміється). Вичісувати з твоєї бороди кавову гущу.

Шейх. О-о-о! Така ганьба вперше в моєму житті! І хто нагадає мені ще раз...

Богошукач. Гаразд, не буду... Але можу бути тобі лікарем. Я знаюся на цьому, а тобі вже потрібен лікар.

Шейх. Лікар? Хо-хо-хо! Тільки в жіночій голові може вміститися така безглузда думка. Дайте кави цій жінці!

Слуги приносять каву для Богошукача.

Я розповім тобі притчу про лікаря, щоб ти знала людей пустині, яких ти не знаєш, бо ці люди ведуть свій рід від самого пророка. Так от, колись один грецький князь послав пророкові в дарунок три речі, які він вважав неоціненними, а саме: прекрасні коралові чотки, красуню рабиню і вмілого лікаря, додавши до цього належне послання. Пророк відповів так: "Хвала богові, який надихає обранців своїх. Ми щиросердо дякуємо тобі за дружнє ставлення до нашої священної особи. Твої чотки ми приймаємо з належною подякою, красунею рабинею ми цілком задоволені й вміщуємо її з пошаною в гарем. Що ж до лікаря, то відсилаємо його назад, бо милістю божою і завдяки нашому способу життя його наука для нас некорислива: адже ми їмо лиш для того, щоб вдовольнити голод, п'ємо лиш тоді, коли хочемо погамувати спрагу, і спимо лиш тоді, коли сон знемагає нас. Якби ви всі, хто живе під закритим небом, чинили так само, професори найпогибельнішої з наук незабаром би лишилися без хліба. Привіт тобі".

Богошукач. Коли ти не потребуєш лікаря, то як можеш обходитися без мудреця?

Шейх. Мудрість дає мені аллах.

Богошукач. Хіба може одна голова вмістити всю мудрість землі?

Шейх. Я покажу тобі ще одну голову. (Дзвонить у бубонець).

Дервіш (з'являється). І сказали нещасливі обранцям: "Постривайте, хоч візьмемо від світла вашого". Відповіли ті: "Поверніться і шукайте собі світло". Але тут жінка, і уста мої замикаються, щоб не осквернитися.

Шейх. Ця жінка хоче почути нашу мудрість.

Дервіш. Жінці належить ніч, чоловікові — все.

Шейх. Вона хоче лишитися коло мене. Ця жінка.

Дервіш. Не можуть порозумітися ті, хто мислить неоднаково.

Богошукач. Але можуть порозумітися ті, хто мислить.

Шейх. Вона говорить, здається, розумні речі.

Дервіш. Бог вирішив, щоб ти був шейх, а я дервіш, коли хочеш, можеш ти бути дервішем, а я шейхом. Але жоден з нас не може бути жінкою так само, як жінка ніколи, не зможе стати на місце будь-кого з нас.

Шейх (до Богошукача). Ти чуєш?

Богошукач. Ну, так. (Підходить ближче до Шейха, лоскоче йому бороду).

Шейх (спершу відхитується, потім заплющує очі, плямкає від задоволення губами). Так, так, отак і ще отак! Почухай мені в бороді, глибше, глибше! Ух! Ух! А тепер полоскочи мені п'яти! Отам! Отам! О аллах! Святий отче, ти ще тут? Іди собі геть. Геть, кажу!

Дервіш іде.

Шейх. Тепер я бачу, до чого ти надаєшся.

Богошукач. Тобі жарко, ти б зняв чалму. Навіщо вона?

Шейх. Голова в правовірного пов'язана чалмою, щоб не розліталися думки. Думка в чоловіка повинна зосереджуватися на богові. Вдень і вночі.

Богошукач. Ти здивуєшся, коли почуєш, що я прибула до пустині, щоб знайти тут бога.

Шейх. Лоскочи дужче, ох! Я не терплю, коли жінка починає розбалакувати, ще гірше, коли вона ще й думає при цьому!

Богошукач. Гаразд, я мовчатиму. Може, в мовчанці бог приходить до людини швидше.

Шейх. Отак, отак... Мені хочеться жінки з білим волоссям.

Богошукач. Вона зветься блондинкою.

Шейх. Блондинкою! Тільки в садах аллаха лунають такі слова. Мені подобаються твої слова.

Богошукач. Я можу показати тобі блондинку.

Шейх. О, звідки вона в тебе?

Богошукач. Коли хочеш...

Шейх. Чи я хочу! Негайно!

Богошукач. Тоді почекай хвилину. (Зникає. Виходить з другого боку сцени в парику блондинки). Дивись. Як?

Шейх. Тебе послав сам шайтан! Я звелю зрубати цю голову й засушу її, щоб мати коло себе вдень і вночі це біле волосся.

Богошукач (грайливо). Ти можеш мати це волосся й так... Удень і... вночі...

Шейх. О аллах! Підійди до мене ближче.

Богошукач підходить.

Нагнися! (Гладить щоку Богошукачеві). Вся ніжність світу в цій шкірі! А це волосся! Воно прекрасніше за всю зелень землі! Я повинен відрубати цю голову! Справжній чоловік щодня повинен щось убивати. Хоч муху.

Богошукач. Поглянь на мене: хіба я схожа на муху?

Шейх. О, ні! Ти не муха! Може, тому й важко мені втриматися, щоб...

Богошукач. А ти спробуй стримати себе. Хоча б інколи. Тоді бог прийде до тебе.

Шейх. Аллах завжди коло мене.

Богошукач. Коли ти гніваєшся, він зникає.

Шейх. Тільки боягузи не мають гніву в своєму серці!

Богошукач. А хіба ти не боїшся за своє багатство?

Шейх. Моє багатство завжди зі мною, чом би мав за нього боятися?

Богошукач (вдивляється вдалину). Там ідуть якісь двоє людей. Як дивно вони йдуть. Мовби пророки або сліпі.

Шейх (регоче). Ти вгадала тільки наполовину: вони не пророки, але сліпі! Це я звелів колись виколоти їм очі, бо ці два брати були занадто незалежні й непоштиві щодо мене. Я знищив їх з їхньою незалежністю. В пустині давно вже знищено все, лишився тільки твій ближній, що може бути або ж твоїм підданим, або ворогом. Якщо хочеш вберегти власну голову — зрубай чужу, зітни голову своєму ворогові. Або ж перетвори його на свого підданого. Я зробив цих двох своїми рабами. Втративши зір, вони вигострили свій слух. Тепер вони слухають нафту.

Богошукач. Слухають нафту? Як це?

Шейх. Сини вашого племені десь в глибині під пісками знайшли чорну нафту, яка горить в моторах і каганцях. Щоби вивезти нафту з пустині, вони проклали в пісках товсту трубу, по якій нафта тече до моря, де її забирають ваші кораблі. Залежно від того, скільки нафти протече за день через мою пустиню, мені платять ту або іншу суму доларів. Ти бачиш ці долари тут, підо мною.

Богошукач. Але що роблять оті сліпі?

Шейх. Вони слухають нафту. Скільки її протікає за день. Щоб

мене ніхто не зміг ошукати. Богошукач. Для цього є лічильники. Механізми. Шейх. Я не вірю вашим лічильникам. Богошукач. А віриш колишнім своїм ворогам? Шейх. Подоланий ворог — вже не ворог. Ти переконаєшся зараз сама.

Сліпі підходять ближче, йдуть, заточуючись, перечіпаючись, підтримуючи один одного, ще здалеку витягують руки до Шейха.

1— й сліпий. О повелителю!

2— й сліпий. Вона тече швидше!

Шейх. Як то?

1— й сліпий. Вчора протекло більше на чотири піскові міри.

2— й сліпий. А сьогодні вже на цілих сім мір!

Шейх. І ви мовчали?

1— й сліпий. Ми не наважувалися...

Шейх. Я зроблю вас сміливішими, звелівши відшмагати воловими жилами по п'ятах!

2— й сліпий. Ми не наважувалися повірити самим собі, отож, щоб переконатися...

Шейх. Я втратив через вас страшенну силу доларів! З моєї пустині витікає її чорна кров, а ви! Я звелю вицідити кров із вас самих. Краплина за краплиною...

1— й сліпий. Ми сліпі, а тому — покірливі.

2— й сліпий. Але пам'ятай, Шейху, що ми — твої вуха. Зни щиш нас — оглухнеш.

Шейх. Погрожувати!

2-й сліпий. Нагадуємо.

Шейх. Геть! І доповідати мені тричі на день!

Сліпі повільно виходять.

Богошукач. Ти надто жорстокий до людей, які бережуть твоє багатство.

Шейх. Якщо станеш добрим, вони кинуться тобі на горло і вмить розправляться з тобою! Пограбують! Всі мене грабують, о аллах!

Богошукач. Всі, та не я.

Шейх. Так, так, так. Ти — дарунок самого неба. Сказав пророк: "З вашого світу мені полюбилися жінки й пахощі". Ти зможеш відродити мій втрачений смак до жінок.

Богошукач. Ти згадав про пахощі?

Шейх. Пахощі? Де пахощі? (Нюхливо поводить носом).

Богошукач. Маю для тебе дарунок, Шейху. (Зникає, незабаром з'являється з величезним флаконом, до якого дочеплено ще більший пульверизатор). Підставляй бороду! (Натискує на гумову грушу).

Шейх (блаженно). О-о-о, всі пахощі світу! О-о-о, ще, ще! Як називаються твої пахощі?

Богошукач. Одеколон.

Шейх. О-де-ко... Ще, ще, ще! Повтори, як зветься.

Богошукач. Одеколон.

Шейх. О-де-ко-лон! О-де-ко-лон!..

Під цей вигук сцена повертається, пальма з Шейхом, Богошукачем, слугами віддаляється від нас і тепер лиш бовваніє на виднокрузі, а на першому плані коло великої американської машини, ховаючись у її затінку,— двійко молодят.

Чоловік. Нарешті, моя люба, ти маєш те, що хотіла.

Жінка. А що я хотіла?

Чоловік. Самотності. Самотність у пустині.

Жінка. І це називається нашим медовим місяцем?

Чоловік. Ти мріяла провести його подалі від людей. (Цілує її).

Жінка. Бо жінка може бути впевнена в своєму чоловікові тільки тоді, коли його ніхто в неї не зможе відбити.

Чоловік. Але ж я тебе кохаю скрізь — і в пустині, і не в пустині!

Жінка. В пустині кохання міцніше. Бо тут більше нікого кохати.

Чоловік. Невже ти мені не віриш?

Жінка. Чоловікам тепер вірити не можна. Чоловікам вірять тільки ненормальні. Сподіваюся, ти не вважаєш мене за ідіотку?

Чоловік. Я? Не знаю.

Жінка. Тобто як не знаєш? Та що це таке? Ти не знаєш — ідіотка я чи ні?

Чоловік. Я не про те. Не знаю, чи можна вірити чоловікам, чи ні.

Жінка. Не можна і не слід. Поцілуй мене...

Чоловік. З охотою.

Жінка. Боже, нарешті ми самі.

Чоловік. Так. Хоча, по щирості, мені якось моторошно в цій пустині.

Жінка. Зате я почуваю себе царицею. І кожна жінка на моєму місці...

Чиясь тінь падає їй на обличчя.

Археолог. Даруйте, але...

Жінка (скрикує). Ой!

Чоловік (обертається, бачить Археолога, до жінки). Але ж, моя люба, тепер право на ревнощі, здається, переходить до мене. В цій пустині — чоловік! Юнак. (Розпалюючись). То це ти й затягла мене на край світа, домовившись про побачення з коханцем?

Археолог (дедалі більше дивуючись). Даруйте, але... Мені б не хотілося ставати причиною непорозуміння...

Жінка. Я— я...

Чоловік (кричить). Тільки ідіот може довірятися жінці! Вона обкрутить вас у безлюдній пустині!

Археолог. Але ж послухайте, нарешті. Я — жінка. Просто незручність професії... Самотність... Штовхає до... Камуфляж, так би мовити.

Жінка (зіскакує). Ага! Цим усе мало скінчитися!

Чоловік (спантеличено до Археолога) Ви — жінка? Але що? Я хотів спитати...

Жінка (розтелесовано). Він ще хоче питати! Придурюється, буцім нічого не знає...

Археолог. Прошу вас... Заклинаю!.. Зупиніться!.. Між нами — нічого спільного... Я археолог... Мені потрібні уламки, черепки...

Жінка. Черепки! Я так і знала! Розбити чуже життя — і збирати черепки! Але я не дозволю! Нікому. Ви! (Насувається на Археолога).

Археолог відступає.

Я гнатиму вас через усю пустиню!

Чоловік (пробує стримати жінку). Це ж смішно. Це ж смішно... Моя люба...

Жінка. Я очищу цю пустиню від!.. Я знищу тут усе!.. Я-.

Археолог, задкуючи, втікає в пустиню. Жінка знесилено опускається на пісок.

Чоловік (стурбовано). Моя люба...

Жінка. Я така нещасна! (Плаче).

Чоловік. Дозволь, я тебе поцілую.

Жінка. Води...

Чоловік. Ти моя єдина!

Жінка. Пити...

Чоловік. Для тебе...

Жінка. Він хоче замучити мене... Щоб я вмерла від спраги... Води!

Чоловік злякано біжить до машини, торохтить там каністрами.

Жінка. Я вмираю від спраги...

Чоловік (появляється з двома каністрами). Річ у тім... річ у тім, моя люба...

Жінка. Нарешті, я діждусь від вас ковтка води...

Чоловік. Річ у тім (підносить каністри догори, поторохкує ними)... Вони порожні... Абсолютно... Бодай краплину!

Жінка. Яке мені діло? Візьміть інші!

Чоловік. Інші — теж.

Жінка. Що — теж? (Сідає).

Чоловік. Порожні...

Жінка. А де ж вода? (Схоплюється).

Чоловік. Не знаю.

Жінка. Ви не знаєте? (Йде до нього, як перед цим на Археолога). Зате знаю я!.. Тут змова... Мене заманили в цю пастку... Щоб... Але я не дозволю! Чуєте! Негайно — по воду!

Чоловік. Але ж...

Жінка. І якщо... Я вам влаштую тут таке... Ви не впізнаєте цієї пустині! Ніхто не впізнає! Геть! Одна нога там — друга тут!

Сцена повільно повертається. Чоловік з каністрами йде в глибину пустині. А звідти в цей час у напрямку машини повзе Контрабандист із своїми людьми. Чоловік з каністрами йде просто на них. Між людьми Контрабандиста зляканий шепіт:

— Він іде на нас!

— Він божевільний!

— Щоб заробити, доводиться мати справу навіть з божевільними!

Чоловік (здалеку). Міняю... міняю...

Люди— Контрабандистові:

— Він щось кричить...

— Ні, то він співає!..

— Може, молиться!..

— Ні, співає.

Контрабандист. У нього гучний голос, і то добре, що ваше недолуге шепотіння перекриває цей голос, а не крик осла, якого ви більш достойні.

Чоловік (ближче). Міняю! Міняю жінку на воду! Міняю жінку на воду!

Один з помічників Контрабандиста: "Він божевільний!.."

Контрабандист. Стережися, щоб язик не відтяв тобі голову. (Затискує в руці каменюку, повзе назустріч чоловікові).

Чоловік (нічого не помічаючи). Міняю жінку на воду! Міняю... (Спотикається об камінь у Контрабандист овій руці, насилу втримується на ногах). Ой, що це?

Контрабандист. Це? Той камінь, що звалився в мене з серця при звістці про твоє щасливе прибуття в пустиню, о чужинцю!

Чоловік. А вони? Що вони роблять?

Контрабандист. Моляться. Дякують Адонаї за зустріч з тобою...

Чоловік. Але ви всі... Зброя... Навіщо зброя в пустині? Тут потрібна тільки вода... Я переконався... Міняю... Міняю жінку на воду!

Контрабандист. Адонаї великий, хай він пошле тобі милосердя. Але чому ти хочеш поміняти жінку на воду?

Чоловік. Бо без жінки жити можна, а без води — ні.

Контрабандист. Істинно. Ще ж скажу тобі: ліпше йти в пустиню із своєю водою, аніж з власною жінкою.

Чоловік (автоматично), Міняю жінку на воду...

Контрабандист (до своїх). Дайте йому бурдюк води.

Чоловікові кладуть до ніг бурдюк води.

Чоловік (ставить свої каністри, обмацує бурдюк, знов бере каністри, поторохкує ними). Міняю жінку на воду...

Контрабандист. Ти схожий на верблюда, який реве, аж поки йому дадуть поклажу. Навіщо кричиш, коли тобі дають воду?

Чоловік. Мені треба два бурдюки... Міняю...

Контрабандист. Серце в чоловіка вмирає, як поле засіяне, коли його заллє надмір води. Нащо тобі два бурдюки?

Чоловік. Я порядний чоловік. Один бурдюк для мене, другий— для неї. (Показує туди, де лишилася його дружина).

Контрабандист. Навіть для мене дивно звучить твоя мова про порядність. Беріть його так, без води!..

На чоловіка накидаються, в'яжуть його.

Я подарую їх обох Шейхові — і тоді повелитель простить мені! Тягніть сюди також жінку! Що шукають у пустині всі ці дурні? Може, вони шукають своїх загублених богів? Але ж тут завжди панував тільки наш Адонаї. А ми тут — із часів стад Авраамових.

Жінка. Води!

Чоловік. Пити!

Контрабандист. Жалюгідні душі! Вони шукають води в пустині! В найсухішій з пустинь! Покажіть їм, яка вона суха! Вилийте решткі води їм під ноги, і хай жодна краплина не попаде їм на язик! Лийте, клянусь Адонаї!

Його люди ллють з бурдюків воду.

Контрабандист. Лийте до решти! Ха-ха-ха!

У перерві Клементина хотіла потягти мене за сцену. Їй кортіло вхопити в обійми свого братика, що після такої грандіозної постановки вже, практично кажучи, мав у кишені звання заслпрацкульту, бо хіба ж не було аплодисментів у залі вже після першої частини і хіба директор заводу не сказав, так що почули всі в перших рядах: "Оце державний підхід".

— Ти хочеш обійняти братика, а я? — поспитав я Клементину.— Ти хочеш, щоб я вітав свою сестричку Зізі з театральним успіхом? Але ж вона ще нічого не показала на сцені. Підождемо третьої частини. В п'єсах все призбирується в кінці. Що ж до Держикрая, то я хотів би дати йому змогу вичесати з бороди кавову гущу. Це, мабуть, страшенно марудна справа. Сподіваюсь, він гратиме й у наступних частинах? Чи там його роль заступається роллю Контрабандиста?

Клементина не стала слухати моїх просторікувань. Вона побігла за куліси, а я на знак протесту вирішив не виходити із залу й просидів цілу перерву на своєму місці, і до мене, на щастя, ніхто не звертався: давали можливість пережити до кінця гру моїх родичів. Я теж, таким чином, ставав театральною знаменитістю, знаменитістю рикошетом, але однаково.

Клементина мало не запізнилася до початку другої частини. Прибігла задихана й безмірно щаслива. Ждала моїх розпитувань, але я мовчав. Тоді вона не витерпіла:

— Ти повинен... в наступну перерву ти повинен побачити їх... Вони такі схвильовані... Навіть Держикрай... Ти не повіриш...

— У тебе хвороба, дитинко,— сказав я не без зловтіхи,— ти з космічною швидкістю закохуєшся в інтелектуалів... Ти закохуєшся не в чоловіка, а в розум, знаючи, що все на світі старіє, тільки розум завжди лишається молодий... Ти просто молодець, Клементино! Тебе можна застосувати в народному господарстві для визначення розумового рівня молодих чоловіків...

— Замовкни! — гнівно прошепотіла вона.— Мовчи, бо починається...

Прекрасна штука мистецтво! Ним іноді можна вчасно заткнути рота навіть такому балакучому хлопцеві, як Митько Череда. За інших обставин Клементині довелося б вислухати ще кілька неприємних відкриттів, а так я справді вимушений був замовкнути й разом з усіма стежити за тим, що відбувається на сцені.

ЧАСТИНА ДРУГА

МІЛЬЙОНЕРИ

На передньому плані — Шейх на ложі. Він спочиває по обіді. З пустині повзе Контрабандист. На двох довгих вірьовках за ним ідуть його бранці — Чоловік і Жінка. Контрабандистові поплічники півколом оточують цей химерний похід. Контрабандист одною рукою спирається на землю, в другій тримає ввімкнутий транзистор, з якого виривається джазова музика, в паузах між музикою Контрабандист плачливо вискімлює:

— О повелителю! Змилуйся! Припадаю до ніг твоїх!

Шейх (прокидається, дивиться на Контрабандиста, погладжує бороду). Підійди-но ближче, ти, виплодку шакала з мавпою! Нарешті!

Наразі я помщуся всмак. Жодна з квіток не пахне так розкішно, як помста... Ну ж бо ближче! І клянусь аллахом!

Контрабандист. Змилуйся, о повелителю! Я веду тобі в дарунок цих бранців... Жінку й чоловіка... Дозволь...

Шейх. Чому так багато сторонніх людей у моїй пустині? В пустині волею аллаха живемо ми, і вона зовсім не є пустинею. Немає незаповнених місць під сонцем, хвала аллаху. І щастя не в тому, щоб швендяти по землі, шукаючи того чи того, а в тому, щоб кожен сидів на відведеному богом місці. Чого треба тут цим рознощикам нещасть, чвар і кривди? Я звелю повідтинати їм голови разом з твоєю смердючою головою, сину гієни й крокодила!

Контрабандист. Змилуйся, о повелителю! Поглянь на цю жінку! Серед твоїх жінок це буде найдухмяніша троянда...

Шейх. Га? Що? Жінка? Яка жінка? О, ще одна жінка з білим волоссям! О аллах! Я залишу цю білоголову, а тому чужинцеві велю зітнути голову водночас із твоєю, Контрабандисте, для симетрії, хо-хо-хо! (Ляскає в долоні).

Вбігають озброєні слуги.

Контрабандист. О повелителю! Зачекай, бо, крім подарунка, я приніс тобі ще й новину!

Шейх. Все в волі аллаха, нема нічого нового під місяцем.

Контрабандист. Тричі підскочиш ти на своєму дорогоцінному ложі, о повелителю, і п'ять разів вознесеш молитву своєму аллахові, почувши мою вість...

Шейх (стримуючи порухом руки своїх слуг). Я не терплю трьох речей: крику осла, музики нечестивих і базікання зрадника. Викинь геть оту кляту скриньку!

Контрабандист кидає вбік транзистор.

Шейх. А тепер я хочу (показує на жінку). Підведіть її до мене!

Контрабандист смикає за вірьовку, тягне Жінку до Шейха.

Розв'язати! Жінку повинен зв'язувати тільки обов'язок перед чоловіком. Підійди ближче, не бійся. Я добрий. Я найдобріший. І ніхто так не любить білявих жінок, як я. Блондинок. Ти будеш Блондинка Друга. В мене вже є Блондинка Перша. Вона шукала в пустині бога. Знайшла мене. Я для неї бог. А що шукала ти?

Жінка мовчить.

Не бійся. Я добрий. Підійди ближче. Я хочу доторкнутись до твоїх щік.

Слуги підштовхують Жінку впритул до Шейха. Шейх підводиться на ложі, простягає до Жінки руки, тоді вона так само мовчки, з дикою злістю впивається гострими нігтями йому в обличчя.

Шейх (кричить). О-о-о! Вона зідерла з мене всю шкіру! Заберіть цю пантеру! О-о-о!

Слуги відривають Жінку від Шейха.

Відрубайте голови їм усім! Усім! О-о-о! Постривайте! Не треба лити їхню кров в нашій пустині! Це зла кров, і з неї зродяться злі квіти в

наших пісках! Женіть їх геть! З пустині! Туди, звідки вони прийшли! Геть! Геть!

Чоловіка й Жінку виштовхують.

Чоловік (обертається до Шейха, хрипить). Води-и!

Шейх. Яке нахабство. Він ще вимагає води! Женіть їх геть! Нема для них тут нічого! (До Контрабандиста). Це ти водиш їх в нашу пустиню, смердючий сину шакала!

Контрабандист. Я приніс тобі новину, о повелителю! А тих захопив по дорозі...

Шейх. Ти приніс мені новину. Ти приніс мені... Що ж за новину ти приніс мені? Кажи швидше, бо твоя голова буде зараз відтята, а ще ніколи, клянусь пророком, не було мови від зрубаної голови!

Контрабандист. В пустиню прийшов мільйонер!

Шейх. Хто?

Контрабандист. Мільйонер.

Шейх. А що це таке?

Контрабандист. Не знаю.

Шейх. Як смієш осквернять мій слух тим, чого не відаєш і сам?

Контрабандист. Мені сказали слухачі нафти.

Шейх. Моє терпіння безмежне, якщо я й досі слухаю твої недолугі балачки. То що ж іще з'явилося в нашій пустині?

Контрабандист. Мільйонер.

Шейх. І ти не знаєш, що це таке?

Контрабандист. Я міг би пояснити тобі, але ти не збагнеш. Це починається, може, від Йосифа і його братів...

Шейх. Де мій мудрець?

Входить Дервіш.

Дервіш. Ти повинен учити закон божий удень і вночі. А чи можеш знайти бодай хвилину, щоб вона не була ні днем, ні ніччю?

Шейх. Ти пізнав усю мудрість цього світу і тому я питаю тебе...

Дервіш. Тяжко чоловікові, якщо мірою йому — небо і земля...

Шейх. Не перебивай, коли говорю я!.. Питаю тебе...

Дервіш. О правовірні, не цікавтеся речами, які б вас могли вкинути в клопіт або відчай, якби вам відверто було сказано...

Шейх (пінячись від злості). Ти, старий ошуканцю, вічний неробо, велемовний дурню, тебе питаю, і ти, нарешті, вислухай і дай відповідь — що таке мільйонер?

Дервіш. В ім'я бога милосердного і всемогутнього...

Шейх. Що таке мільйонер?

Дервіш. Тяжко невіруючим...

Контрабандист підводить голову, вдоволено всміхається.

Шейх. Де моя улюблена блондинка? Де наймудріша із жінок? (Ляскає в долоні, дзвонить в бубонець).

Богошукач (з'являється). Ти кликав мене, Шейху?

Шейх. О повелителю,— ти повинна казати!

Богошукач (не слухаючи). Тобі нудно без мене?

Шейх. Якщо й ти не даси відповіді на моє запитання, то...

Богошукач. Нема таких запитань, на які не можна було б дати відповідь.

Шейх. Що таке мільйонер?

Напружене очікування відповіді.

Богошукач. У тебе знов нерозчісана борода. Тобі це не личить, Шейху.

Шейх. Облиш мою бороду, клянусь бородою пророка! Що таке мільйонер, кажи мені і то кажи негайно.

Богошукач. Мільйонер — це чоловік, який має мільйон доларів.

Шейх. Мільйон доларів! А багато це чи мало?

Богошукач. Ну... Може, стільки, як у тебе тут. (Показує на ложе). Може, більше... Може, трохи менше...

Шейх. Отож і я — мільйонер?

Богошукач. Про це знає весь світ.

Шейх. А коли до одного мільйона та ще один?..

Богошукач. Два завжди ліпше, ніж один.

Шейх. Навіть два вороги ліпше, ніж один друг, бо чим більше в чоловіка ворогів, тим він цінніший, хо-хо! Отож ти кажеш, що мільйонер — це чоловік, який носить із собою мільйон?

Богошукач. Він його має...

Шейх. А раз прийшов у пустиню і має мільйон, то... (до Контрабандиста). Мільйонера вбити — мільйон принести мені! І тоді, може, я змилуюсь над тобою!

Контрабандист. Я цілуватиму землю довкола тебе, о повелителю! (Швидко відповзає, зникає разом із своїми людьми).

Богошукач (стривожено). Що ти сказав? Кого вбити?

Шейх. В мою пустиню забрів мільйонер. Що маю робити, о я нещасний!? Я повинен убити його і забрати собі мільйон.

Богошукач. Але це ж злочин! Ти не уявляєш наслідків цього вчинку!

Дервіш. Воістину чоловік великий насильник, а насильники найдалі від істини!

Шейх. Ти ще тут, жалюгідний базіко! Геть! Прибрати!

Слуги виштовхують Дервіша, аж він губить своє причандалля. Йому кидають його услід.

Богошукач. Мені страшно.

Шейх. Страшно? Зі мною не треба нічого боятися.

Богошукач. Мені страшно за тебе.

Шейх. За мене? Але хіба не я — повелитель цієї пустині?

Богошукач. Так, але...

Шейх. І хіба не я звелів щойно вбити мільйонера і принести мені мільйон?

Богошукач. Я боюся за твій мільйон.

Шейх. За мій мільйон?

Богошукач. За той, що під тобою.

Шейх (обмацує своє ложе, шарудить доларами). Він таки піді мною, і жодна сила не відірве мене від нього!

Богошукач. Але ж ти звелів знищити мільйонера і, забравши його мільйон, принести тобі.

Шейх. Так. Тисячу разів так.

Богошукач. А коли хтось звелить зробити те саме з тобою?

Шейх. Ти говориш заплутано, а хто говорить заплутано, той не мовить нічого.

Богошукач. Я боюся, що так само тебе можуть відірвати від твого мільйона.

Шейх. Го-го! Хто б то спробував!

Богошукач. У пустині з'являється дедалі більше нових і невідомих тобі людей. В цьому — загроза.

Шейх. Хіба можна загрожувати горі, під якою лежить коштовний камінь? Бо й хто підніме гору?

Богошукач. Є хитрощі, підступність. Ти спатимеш або ж будеш знетямлений — і тоді...

Шейх. Я важчий і твердіший за гору...

Богошукач. Люди пересовують з місця на місце навіть гори, коли виникає потреба... Я боюся за тебе, Шейху...

Шейх. Ще ніхто ніколи не насмілювався казати мені таких слів, здається мені, в твоїй мові є істина.

Богошукач. Тому я хотіла б прикріпити тебе до твоїх мільйонів.

Шейх. Прикріпити?

Богошукач. Так.

Шейх. Як же?

Богошукач. Ось так. (Показує Шейхові великого іржавого цвяха, потім бере камінь). Ось так...

Шейх. Якби Дервіш знався на цих речах, я покликав би його, щоб він розтлумачив мені твій намір, але цей базіка нездатен до такого... Тож поясню сама...

Богошукач. Я візьму край твоєї галабеї, візьму ось цей цвях і приб'ю той край галабеї до пальми... Не тебе, а тільки край твого одягу.

Шейх. Не дайте в руки нечестивих навіть краю свого одягу, о правовірні! Чи не здається тобі, що ти вже досить випробувала моє терпіння?

Богошукач (не відповідаючи). І тоді ніхто не зможе відірвати тебе від твоїх мільйонів.

Шейх (задумується). В твоїх словах криється спокуса... Але чому я сам... Чому й досі я не міг?.. Це ж так просто... Покажи-но, як ти це зробиш?

Богошукач прибиває край галабеї до стовбура пальми, відкидає далеко від себе камінь. Шейх пробує смикнутися, цвях міцно тримає його.

Шейх. О-о! Нарешті я зможу спати спокійно! Підійди до мене, моя улюблена блондинко! Почухай мені бороду. Так, так, отак... А тепер — п'яти... О-о-о! (Засинає).

Слуги тягнуть в глибину пустині його ложе разом із пальмою, все зникає. По пустині просувається дивна процесія. Попереду чотири здоровані, жуючи гумку, несуть визолочену, прозору лектику, в якій урочисто возсідає поважна особа, видно, саме той мільйонер, про якого йшла мова. Позаду за носіями плентає нужденний обідранець,

миршавий чоловік, в подертих джинсах, у стоптаних кедах, неголений, простоволосий. Він часто перечіпається на рівному, ловить сторчаки. Носії з усмішками позирають іноді на нього, підбадьорюють його вигуками: "Хелло!".

З двох боків скрадаються люди Контрабандиста і сам Контрабандист. Контрабандист махає рукою, бандити стріляють з автоматичних гвинтівок, черги куль зрешічують прозорі ноші, імпозантна постать хилиться, видно, смертельно вражена кулями; носії зриваються до бігу, а той обідранець так само спокійно собі простує пустелею, мовби він глухий і не чує пострілів. Слуги тягнуть ложе Шейха назустріч носіям, і ось уже, оточені людьми Контрабандиста, важко відсапуючи, ті кидають ноші мало не до ніг Шейха.

Шейх (прокидаючись). О-о-о!

1— й носій. Я біг, мов бегемот.

2— й носій. А куди?

3— й носій. До оцього курдюка із жиром?

4— й носій. По-моєму, тут цілий баран, а не курдюк!

Шейх (кричить). В моїй пустині барани й осли народжуються у власній подобі. То тільки в вашій землі, о нечестиві, вони з'являються на світ у подобі людській (До Контрабандиста, який надбігає, кланяючись). Чому ці осли в людській подобі не вбиті і тепер тривожать мій сон?

Контрабандист. Вони несли мільйонера, о повелителю.

Шейх. То й що?

Контрабандист. Ти звелів убити самого мільйонера.

Шейх. І що ж, ти вбив його?

Контрабандист. Так.

Шейх. А мільйон?

Контрабандист. Він там (Показує на ноші).

Шейх. Швиденько дістань його і давай сюди!

Носії тим часом розминаються, роблять фізичні вправи, посміюються з Контрабандиста, який притьмом кидається до нош.

Контрабандист (з неприхованим жахом). О, горе нам!

Шейх. Чом кричиш, сину шакала!

Контрабандист. О лихо!

Шейх. Ти вмовкнеш нарешті!

Контрабандист. Темні сили!

Шейх. Во ім'я аллаха, ти можеш...

Контрабандист. Чари, чари!

Тим часом з боку пустині знудьговано наближається мальовничий обідранець, помічає розпач Контрабандиста, нетерплячку Шейха, спокійно питає:

Обідранець. Що ви там шукаєте, містери?

Шейх. Я міг би звеліти заткнути тобі пельку, щоб ти не тривожив мого слуху, але великодушність моя не має меж. Тож знай, нечестивий, ми шукаємо мільйон, який належить мені, як належить мені все в цій пустині.

Обідранець. Ти Шейх?

Шейх. Я повелитель пустині і, клянусь аллахом, не відвертай моєї уваги. (До Контрабандиста). Довго мені ще ждати?

Контрабандист (зриває з ляльки, яка була в ношах, різнобарвне шмаття, викидає його). Тут нічого немає, о повелителю!

Шейх. Як то немає? А мільйонер?

Контрабандист. Чари, чари! Нема нічого!

Шейх. Я знаю...

Обідранець. Перш ніж ти звелиш, Шейху, поглянь на мене.

Шейх. Чому б мав стомлювати свої очі таким видовиськом?

Обідранець. Бо мільйонер, якого ти шукаєш,— це я.

Шейх. Ти — мільйонер?

Мільйонер. Так. А що тут дивного? Адже ти — теж мільйонер?

Шейх. Клянусь аллахом.

Мільйонер. А поглянь на себе.

Шейх (знетямлено). Ти — мільйонер?

Мільйонер. Я вже сказав.

Шейх (до Контрабандиста). Тоді чому ж цього чоловіка ще й досі не вбито?

Контрабандист наставляє гвинтівку на Мільйонера, але один із носіїв легко відтручує Контрабандиста вбік.

Мільйонер (вказуючи на носія). Чемпіон світу з бокса. (Так само вказуючи на інших своїх носіїв). Чемпіон світу з боротьби. Чемпіон світу із штанги. Чемпіон світу з десятиборства. А ось цей (показує на нового слугу, який несе портативний холодильник) — олімпійський чемпіон із стрільби. Чи цього не досить, щоб ти переконався, Шейху, як важко зі мною змагатися? Але припустімо, що ти зміг би мене вбити. Навіщо?

Шейх. Щоб забрати твій мільйон.

Мільйонер. Але як би ти це зробив?

Шейх. Бо мільйонер — це чоловік, який носить мільйон із собою.

Мільйонер. Тоді дивись. (Вивертає кишені). Мій мільйон — це акції, вклади в промисловість, у банківські операції, найголовніше ж — ідеї.

Шейх. Ідеї? А що це таке? Стривай, я покличу свого мудреця. Або ні. Ще ліпше я покличу... (Ляскає в долоні). Моя улюблена блондинка! Де вона?

Богошукач (входить, бачить Мільйонера, радісно). Хелло!

Мільйонер (недбало). Хелло, Боб! Хав ду ю?

Богошукач, він же Боб. О'кей, шеф.

Шейх (вередливо). Підійди до мене, моя кохана блондинко. Я хочу, щоб ти побризкала мене...

Боб. Відчепись. Набрид.

Шейх. Що-о-о! Люди!

Вбігають слуги, але носії відтручують їх назад.

Мільйонер (до Шейха). Не треба нервувати. Боб — теж у мене на службі.

Шейх. Який Боб! Це моя кохана блондинка! Я купив її у Контрабандиста.

Мільйонер. Просто мені спало на думку найняти Боба й попросити приїхати сюди. Боб — найкращий спеціаліст по грабуванню банків. Він обчистив у Америці сімнадцять банків. Це була ідеальна робота! Контрабандист уже давно в мене на службі. Я обіцяв зробити йому одну маленьку... гм... назвемо це: чемність...

Шейх. Блондинко, побризкай мене отим о-де-ко-ло-ном. Вони мене обдурюють!

Боб. Нічого дивного. Людина — це тварина, яку обдурюють. (Скидає перуку блондинки).

Шейх. Дервіш! Де мій Дервіш? Рятунку!

Вбігає Дервіш, трясе бубонцями, вигукує щось, підтанцьовує, знеможений сідає на краєчок килима.

Дервіш. Одну каву, повелителю.

Шейх. Дайте кави цьому чоловікові, який набитий словами, як мішок верблюдячою вовною. А мені — холодної чистої води, бо я заллюся від злості. (До Дервіша). Чи ти можеш знайти слова, щоб пояснити, як жінка перетворюється на чоловіка і як наймудрішого в пустині обдурюють, мов сліпу коняку?

Боб (до носіїв). Чи нема в кого віскі?

Йому наливають в нейлоновий стаканчик з рекламою "Довгого Джона".

Фу, спекотно! (випиває кілька стаканчиків). Шейх. О аллах!

Дервіш. Хто вірує в бога і судний день, той не приятелює з недругами аллаха і їхніми посланцями. Хай то будуть батьки їхні, чи брати, а чи родичі.

Шейх (пінячись од люті, до Контрабандиста). Це все ти, смердючий сину шакала??! Нарешті я доберуся до тебе! Твоя голова буде...

Контрабандист із своїми людьми мерщій утікає.

А-а-а! Ніхто не втече від мене! Всіх... всім... і вам (до слуг), і тобі (до Дервіша)... всім вам...

Дервіш. Подолай гнів у собі, повелителю. Справедливість одної години варта більше, ніж молитва цілого року. Будь справедливим...

Шейх. Женіть його геть! Геть!

Слуги виштовхують Дервіша. Тим часом Мільйонер вигідно розташовується під пальмою. Слуга, який приніс холодильник, одягає світлий смокінг, гумові рукавички, обв'язується стерильною марлевою пов'язкою, дістає з холодильника напої й закуски для Мільйонера, той починає їсти, старанно пережовуючи їжу.

Мільйонер (до Шейха). Я знаю, що твій закон забороняє спиртне, тому не пропоную тобі віскі, хоча цей напій прекрасно дезинфікує всі нутрощі. Ти мені подобаєшся. В тебе такий темперамент. Я люблю людей з темпераментом. Тепер бачу, що не помилився, посилаючи до тебе Боба. Це була одна з моїх ідей. Підіслати до тебе мого чоловіка, замаскувавши його так, щоб ніхто не здогадався. Ти спитаєш навіщо? Просто так. Каприз. Жарт. В мене безліч ідей, і я розкидаюся ними щедро й охоче. Але до твоєї пустині я приїхав не для того, щоб розкидатися своїми ідеями. І не для того, щоб вкладати тут свої капітали. Навіщо? Це надто пусте місце.

Шейх (пиховито). У дурного чоловіка вся пустиня — пустиня. Розумний діє інакше. Переганяє купу людей, що їх має в руках, то туди, то сюди — і створюється видимість, що пустиня зникає.

Мільйонер. Але ж тут пусто! Поглянь довкола.

Шейх. Поки люди добігають з одного місця до іншого, то їх нема ні там, ні там. Пустиня ще більшає в очах у невтаємничених. А чоловік повинен бути на властивому місці.

Мільйонер. Ти маєш на увазі себе. Так?

Шейх. Я — тут, водночас повсюди.

Мільйонер. Я розумію тебе, бо й самого мене пустиня привабила своєю нещоденністю. Відкрию тобі таємницю. В твоїй пустині — стерильно чисте повітря. В ньому немає жодної бактерії. А я боюся бактерій.

Шейх. Бактерії? А що це таке?

Мільйонер. Це... Я не можу пояснити... Боб, може, ти...

Боб (іде від носіїв, з якими він хиляв перед тим віскі. Наближається до Шейха, лоскоче йому між ребрами). У-у-у, шейхусику!

Шейх. Геть, геть, нечестивий! Я звелю відрубати тобі голову!

Боб. А для симетрії? Може, відрубаємо й тобі?

Шейх. Геть!

Боб. А бактерії, мікробчики? Це такі маленькі, рябенькі, плямисті, мов гієночки... І вони кубляться у тебе в бороді, шейхусику, а потім, чорти його бери, влітають тобі в рот, проскакують у твої кишки, і ти вмираєш в страшних корчах...

Шейх. Це тільки у вас, хто живе під закритим небом... В моїй пустині немає нічого...

Мільйонер. Тому я й приїхав сюди, щоб трохи погостювати в тебе, Шейху.

Шейх. Якщо ти гість, то я вітаю тебе, хай збудеться воля аллаха над тобою... Але навіщо ж ти напускав перед тим свої... ідеї?

Мільйонер. Бачиш... У кожного є намір чогось там... У тебе, скажімо, надто багато нафти тече під пісками... В мене — надмір ідей, які теж... ну, течуть...

Шейх. Нафта тече швидше за твої ідеї.

Мільйонер. Але так само, як ти одержуєш плату за нафту, я маю зиск від своїх ідей. Я обмінюю їх на гроші. Хоча це й невигідно. Бо гроші, скажімо, можна вкрасти, ідеї ж украсти ніхто не зможе.

Шейх. Тоді чому ж ти міняєш свої ідеї на гроші?

Мільйонер. Каприз. Просто мені мої ідеї набридають час від часу. Отак, як набридла тобі нафта і ти вирішив міняти її на долари. До речі, ти міг би поміняти її набагато вигідніше.

Шейх. Як же, о нечестивий?

Мільйонер. За ідеї. Невловимі й невагомі. Я перекладаю ідеї із своєї голови у твою — ніхто не побачить їх, ніхто не вкраде, не треба тобі тривожитися й остерігатися. В мене є кілька ідей, які варті всієї твоєї нафти.

Шейх. Хіба можна зрівняти якісь твої ідеї з нафтою? Вона витікає з нашої землі, мов кров із жил чоловікових. А сказано, що коли одне витікає, то повинно інше заповнювати його місце. Гроші заповнюють місце нафти. Ось вони піді мною, я можу помацати їх рукою. А що твої ідеї? Дим, марево, ніщо?

Мільйонер. Давай говорити інакше. Ти — мільйонер. Я — мільйонер. Так?

Шейх. Так.

Мільйонер. Що таке мільйонер? Це чоловік, який має мільйон доларів. Так?

Шейх. Так. Хоч ти більше схожий на голодранця, якому хочеться подати милостиню, як того вимагає аллах.

Мільйонер. Ти теж не дуже схожий на мільйонера, як-то звикли вважати в нашому світі.

Шейх. Але в мене зате є мільйон і я можу його показати!

Мільйонер. З тобою важко домовлятися... Ну, гаразд... Боб!

Боб. Хелло, шеф!

Мільйонер. У тебе все готово? Боб. О'кей!

Мільйонер. Починайте!

Боб (підбігає до Шейха, лоскоче йому бороду, лоскоче попід ребрами). Шейхусику, чорти його бери!

Шейх. Геть!

Боб. Дай я переверну тебе, бо ти вже весь просмердівся, як старий баран.

Шейх. Я велю...

Боб. Гей, хлоп'ята, підніміть-но мого шейхусика, чорти його бери!

Один з носіїв підбігає, легко підносить на руках Шейха, той вирива ється, чеберяє ногами, вимахує руками.

Боб. Раз-два!

Решта носіїв хапається за ріжки килима, тягне ложе Шейха в пустиню,

Шейх. Мільйон! Мій мільйон!

Носій ставить Шейха на землю, той рветься гнатися за своїм ложем, але тут виявляється, що його припнуто до пальми отим дурним гвіздком, про який уже давно забуто. Шейх смикається, кричить, тупоче ногами — марна справа.

Мільйонер. Тепер ми нарешті можемо поговорити, як рівні. Сідай.

Шейх сідає.

Випий віскі і тобі полегшає.

Шейх п'є, кривиться, спльовує.

Отже, я мільйонер, ти — мільйонер... Так?

Шейх мовчить.

Умовні мільйонери. Бо ні я, ні ти не можемо показати один одному своїх мільйонів. У мене він десь вкладений у справу, твій — тече під тобою у вигляді нафти. Той, що лежав під тобою у вигляді доларів, украдено, і вже ніяка сила його тобі не поверне. Боб знається на цих речах. Тож давай говорити, як мільйонер з мільйонером. Я даю тобі ідеї, ти віддаєш мені нафту...

З пустині надбігають сліпі, галасують здаля:

— Вона потекла ще швидше!

— Вона тече вже із страшною швидкістю!

Шейх. Заткніть трубу! І не пускайте жодної краплі! За кожну краплю нафти я виціджу з вас по краплі крові!

Сліпі зникають.

Мільйонер. Мені подобається твоя рішучість. З таким чоловіком приємно мати справу. Ми легко домовимося.

Шейх (кричить). Геть! Слуги! Женіть його звідси. Всіх женіть! Кров моєї пустині?

Слуги виштовхують Мільйонера, Шейх теж зривається бігти, але, забувши

про припону, падає.

Прокляття!

Лежить самотній. Повертаються слуги. Тепер це вже не покірливі виконавці чужої волі, а бедуїни, горді сини пустині, всі вони з гвинтівками, до них виходить Дервіш. Він ще в своєму ковпаку, але теж змінює його на бурнус, теж бере гвинтівку, стоїть над Шейхом.

Дервіш. Чотири категорії людей є на світі. Чоловік, який знає і знає, що знає,— то мудрець, слухайте його повсякчас. Чоловік, який знає, але не відає, що знає,— то сонний, розбудіть його. Чоловік, який не знає і знає, що не знає — той питає доброї ради, отож навчіть його. І, нарешті, чоловік, який не знає і не знає, що не знає,— то дурень, полиште його наодинці з його дурощами!

Лишають Шейха, йдуть у пустиню, і ось уже проходять на обрії постаті бедуїнів з гвинтівками в руках. А з другого боку чутно гудіння мотора, і з'являється Археолог.

Археолог. У цій землі немає жодного черепка, жодного уламка минулого, нічого, нічого. Тільки блохи, кліщі, піщані мухи, фінікові оси, скорпіони, змії, легіони жуків і гігантські павуки. Боже, ці павуки мене доконають! Павуки завбільшки з блюдце, з дамський капелюшок, вони женуться за мною через усю пустиню, вони бігають швидше за мою машину, о жах! (Біжить, натикається на Шейха). Що я бачу? Шейх? Але куди все поділося?

Шейх. Чим є людське існування? Таборищем під наметами. Коли воїни полишають намети — зостається лиш пустка пустині.

Археолог. Але все безслідно зникло. Куди? Як? Чому?

Шейх. Не слід питати аллаха, що він чинить.

Археолог. Я не вірю. Невже ти той самий Шейх?.. Але тоді чому ж ти так спокійно реагуєш?.. Все втратити — і...

Шейх. Нащо скарги, коли нас розділяє призначення долі?

Археолог (пожвавлюючись). Але... Тоді мають бути... Коли щось руйнується, зникає, занепадає, археологові — пожива... Тут мають бути черепки й уламки.

Вибігає.

Шейх. В ім'я аллаха всемогутнього й милосердного. (Молиться).

Другу перерву я знову хотів просидіти, виказуючи свою вперту нехіть до спілкування з представниками артистично-технічного світу в особі товариша Держикрая чи навіть моєї сестрички Зізі. Але ж слід було взяти до уваги присутність Клементини. Вона хотіла виказати бодай якусь владу наді мною, бо яка ж би дівчина не запрагла цього.

— Ти не хочеш іти за куліси? — сказала Клементина.— Але згодься, що сидіти тут — теж безглуздя. Ходімо до фойє. Ти міг би пригостити мене цукерками. Показати, який ти кавалер.

— А ти що? Не біжиш обійматися з артистичним світом?

— Ні, я піду з тобою.

Я піддався. Ми вийшли в фойє, де товпилося кілька сот чоловік, де було махання руками, дискутування на теми міжнародні й мистецькі. Наш Палац культури нагадував вельми порядний, майже столичний театр, лунали слова про систему Станіславського, про сатиру, про філософію, та про що тільки там не лунали слова!

Ми пішли з Клементиною ще далі й добралися до буфету. Буфет, як виявилося, досяг уже рівня світових стандартів, можливо, й перевершив їх за розміром черги. Як типова жертва світових стандартів, я вимушений був прилаштуватися в кінці черги, заздрісним оком накидаючи на тих небагатьох метких і щасливих, які вже вхопили належне й сиділи тепер за кругленькими столиками з гігієнічним покриттям, вільно й незалежно обмінюючись думками про те, що діялося перед цим на сцені.

— Ви чули, як він сказав про заздрощі? — долинуло від найближчого до мене столика.— Вони вічні. Але я вам скажу, що демократія породжує заздрощі в кількостях просто необмежених. Чому? Тому, що рівноправ'я. А коли права рівні, то це означає, що вони взагалі не помітні. Як повітря.

— Ага. Поки воно не забруднене.

— Я фігурально.

— Спробуйте подихати своїм фігуральним повітрям. Вам озончику хочеться. А хто вам може дати озончик? Тільки демократія.

— До речі, ви помітили, яка в Контрабандиста незвичайна комбінаторика? Це неймовірний генотип.

— А я гадаю, що це тип соціальний, а не генетичний.

— Ну, ніхто не відкидає... Однак...

— Нам ще рано говорити про цивілізацію дозвілля,— чувся від іншого столика дуже знайомий голос. Я нашорошив вуха. Щось штовхало мене до того столика, якась сила вскочила мені в ноги й спроваджувала туди, до знайомого голосу, і коли б не Клементина поряд, то я рвонув би миттю, без роздумів, без вагань і прогайок.

Я вже впізнав голос. Він належав доцентові Крижневі. Доцент Крижень сидів за столиком, з'їдав свою чотиристаграмову порцію морозива і просторікував:

— У стародавніх єгиптян для всіх, включаючи й рабів, на рік налічувалося до двохсот свят. В середині четвертого століття римський календар нараховував 175 святкових днів. У тринадцятому столітті в Франції в більшості професій категорично було заборонено працювати вночі, в неділі й суботи. За підрахунками Гарольда Віленського, річне дозвілля сучасного англійського кваліфікованого робітника досягнуло всього лиш рівня ремісника тринадцятого віку.

— А хто такий Гарольд Віленський? — спитала дівчина, яка сиділа за одним столиком з доцентом Крижнем, але сиділа спиною до мене, так що я не міг бачити її обличчя.

Зате міг бачити, як доцент Крижень недбало махнув рукою, не надаючи уваги запитанню, захоплений доведенням своєї думки до кінця, і вів далі:

— Соціологи запекло сперечаються, деградує чи прогресує сьогодні на Заході культура дозвілля широких народних мас. В масовій культурі дедалі менше серйозних тем, люди використовують дозвілля як засіб втечі від життя, людина менше творить, ніж споживає, видовища витіснили героїв, і вже чується стривожено-налякане: "Невже колись настануть часи, коли знову потрібні будуть герої?"

Я вже не слухав. Невідома сила вступила в усе моє тіло, дух, що тіло рве до бою. Доцент Крижень просторікував, не помічаючи мене, та і яке йому було до мене діло; мені, власне, теж не було діла до вельмишановного доцента, та однаково вже я не міг тепер стояти за лимонадом і цукерками, я знудьговано озирнувся, шукаючи зачіпки, вигадуючи привід. Клементина стояла коло мене довірливо й покірно, вона трохи запізнилася із своєю покірливістю, це б більше знадобилося в часи, коли я вже готовий був закохатися в неї. Тепер настав час помсти, я вичував цей час, він гув у мені дзвонами поквапу, майже забута вже (вичитана колись на афіші) змішана група хижаків телесувалася в мені, тільки тепер я збагнув, що то таке — змішана група хижаків. Я легенько смикнув Клементину за руку, вивернувся з черги, потягнув дівчину за собою.

— Ганебно стояти за якимось лимонадом, коли можеш засвідчити повагу своєму улюбленому наставнику!

Я вів Клементину поміж столиками, несвідомо вибираючи путь так, щоб побачити обличчя дівчини, яка сиділа навпроти доцента Крижня.

Доцентове обличчя ми знали ліпше, ніж таблицю множення, ніхто б з нас не квапився слухати його повчання чи розмірковування, бо вони набридали, хоч інколи могли бути й цікавими. Для мене чомусь над усе важила ота невідома дівчина, яка спитала про Гарольда Віленського, я ніколи не чув про якогось Гарольда Віленського, може, й доцент Крижень не знав, хто він такий, можливо, й дівчина спитала так, аби лиш спитати або ж нагадати про свою присутність. Нагадала, виходило, передовсім для мене, бо мене підкинуло й закружляло поміж столиків — тепер уже не лишалося сумнівів — тільки для того, щоб глянути в обличчя незнайомої. Клементина була моєю несвідомою обороною, але й зброєю водночас. Вона йшла за мною охоче, без опору, до неї віталися, їй дарували усмішки,— гарна дівчина скрізь гарна дівчина, хоч сама, хоч з таким бовдуром, як Митько Череда. Я ж, сказати по щирості, навіть забув про Клементину. Щось висіло в мене на руці, якийсь тягар, щось я пропускав поперед себе у вузькі проходи поміж столиками, але очі мої ще здаля приковувалися до столика доцента Крижня, вони не завважували широкої доцентової спини, його розкішної, набитої високоцінними думками й істинами в останній інстанції голови, мої очі спрямовані були на неї. Бо то була вона! Та сама дівчина, яку я зустрів колись коло квітів і загубив, здавалося, назавжди. Щось біло-ніжне, губи створені для поцілунків, хоч я не знався ще на цьому як слід, очі в незглибимості своїй схожі на мої колишні Сірі, обличчя заспокійливо-бентежне, рухи поривчасті. Описувати її неможливо. Це й не Сірі очі, не Аля, не Клементина, це щось зовсім інше, несхоже, коротше — вона не така, як усі! Сказано вичерпно-прекрасно! В дусі висловлювань Дмитра Череди. Одне слово — "все сметено могучим ураганом!"

Ось тут я не втримався від грандіозного хамства. Ще не доходячи, до столика, за яким сиділа вона, я зупинився, згадав, що коло мене й досі Клементина, і ляпнув:

— Ти, здається, рвалася за куліси?

— А ти, здається, хотів бачити доцента Крижня?

— Я нагадую тобі про куліси.

— Я була там у першім антракті.

— А може б, ти глянула, чи не присвоїли вже Г. Книшу звання заслпрацкульту?

— Ми прочитаємо про це в газеті. Недовго й ждатимеш. А заодно присвоять тобі звання заслуженого грубіяна республіки.

— Не ображайся, дитинко. Мені справді здалося, що тебе нестримно тягне за сцену...

Клементина закусила губу й висмикнула свою руку з моєї. Вона пішла від мене танцівливою своєю ходою. Чоловіки проводжали, мабуть, її поглядами, але я не мав на те часу; змішана група хижаків вискочила з мене, обаранила столик доцента Крижня, і серед тих змішаних хижаків опинився власною персоною також я.

— А-а,— зрадів доцент,— Митько? Ну, як спектакль? Ти бачив що-небудь подібне? Ми тут якраз... про зникомість героїзму в житті... А ти ж приклад героїзму... наочний і переконливий...

Я вперто дивився на дівчину, і їй це не сподобалося, Не треба особливого геройства, щоб витріщатися на незнайому дівчину, та ще й на таку, що знає собі ціну. Вона не приховувала невдоволення. Сковзнула по мені зневажливим поглядом, аж усе моє маслаччя проторохтіло сумно-безнадійно, байдуже сказала:

— У вас гарний значок. Яка промартіль їх виробляє?

— Це медаль,— шанобливо пояснив доцент Крижень.

— Медаль? — вона вдавала дурну чи справді не відзначалася меткістю розуму.

— Медаль лауреата. Наш Митько — лауреат. Ти повинна знати. Дмитро Череда.

— Вперше чую.

Ні, вона не була дурна! Це з тих, що вбивають словами навіки.

— Ну, це...— намагався виручити мене доцент Крижень.— Премія групова. Він — учасник колективу...

— Дмитро Череда? — перепитала дівчина,

— Дмитро Череда.

— Череда? Ніколи не чула.

Ніколи в житті не почувався я так погано. Каліко, не здавайся!

— А ви марно так,— несподівано від оборони перейшов я до наступу. — Ми з вами знайомі.

— Знайомі? Неможливо.

— Восени я зустрів вас на базарі. З матір'ю. Ви купували квіти. Три троянди. Дві червоні, одна біла.

— Три троянди? Одна біла, дві червоні? І ви мене зустріли?

— Зустрів.

— Але ж я не зустріла вас,— наголошуючи на "я", промовила вона з обурливо-вбивчою інтонацією.

— Нічого дивно. Серед усіх різновидів людської пам'яті дівоча відзначається особливою куцістю.

— Зате дівчата вміють міцно забувати.

— Каюсь. Я цього не навчився.

Це їй, здається, сподобалося. Вона всміхнулася. Вперше всміхнулася, і всі сонця світу зійшли наді мною!

Але тут задзвеніли дзвони нетерпіння вже не в мені, а десь у просторі, й не були то урочисті дзвони, що звістують нове, а примітивна сигналізація товариша Книша, яка, вступаючи в свої права, гнала глядачів до залу, де мала розпочинатися третя, остання частина саморобного нашого спектаклю.

Дівчина підхопилася, за нею доцент Крижень, я ще стояв під сонцями усміху і під дзвенінням радості, але вчасно спам'ятався, побіг за незнайомою, випередив доцента, який прикривав свою супутницю широкою спиною, сказав майже благально:

— Ви знов утікаєте. Хоч би знати ваше ім'я...

Вона йшла мовчки, не озираючись, і видавалося мені, що сміється з мене навіть спиною.

— Де ви сидите? — спитав я доцента Крижня.— Ви — разом?

— А-а... там,— недбало махнув рукою доцент, не відповідаючи на моє друге запитання. Він умів сидіти поряд із вродливими дівчатами,

йому завжди щастило, цьому доцентові, от тільки не клеїлося в нього чомусь потім, це я знав і був упевнений, що й цього разу в доцента Крижня не склеїться нічого.

— Хто вона? — не відставав я.— Як її звати? Звідки вона?

Моя настирливість ставала грубощами вже відвертими. Але що вдієш, коли в тобі оселилася змішана група хижаків?

— Ну, моя студентка,— промовив доцент Крижень.— Одна з моїх студенток... Ти не встигнеш зайняти своє місце, Череда... Згодом, згодом... Ми ще побачимось...

Клементина не повернулася на своє місце. Додивлялася спектакль з-за куліс. Торжествувала перемогу й пожинала плоди з товаришем Книшем і водночас виказувала свою зневагу до мене, платила мені за нечемність коло столиків. Зійшовся лев з биком в лісах, і приязнь їхня меж не знала. Та жадібний шакал-злодюга навік ту дружбу загубив... Мені не хотілося додивлятися до кінця спектаклю, мене вже не цікавило, що станеться з Держикраєм-Шейхом і що скаже моя сестричка Зізі в ролі Археолога, шукача слідів вічності, бо я сам хотів творити ту вічність і вона була десь тут, у залі, тільки я не знав її мені, не знав про неї нічого, тільки почув її голос та побачив її коло доцента Крижня. Мала втіха!

Але хочеш чи ні, десь щось завжди відбувається незалежно від твоїх бажань; у широкому світі події, на жаль, не вельми охоче підпорядковані здоровому глузду. Загалом кажучи, сили миру й демократії непереможні, але іноді ці сили можуть забути про існування Дмитра Череди, про його переживання, не зауважити його юнацького захоплення, бо...

Отож забудьмо на якийсь час про Дмитра Чередy й зосередьмо свою увагу на подіях, що відбуваються на сцені заводського Палацу культури.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ПОЛКОВНИКИ

Темрява, шалена стрілянина, крики, знов стрілянина. Висвітлюється вузька смуга посеред сцени. Цією світляною смугою йдуть Богошукач-Боб і два носії Мільйонера. Один з носіїв тримає дерев'яну табличку, другий — молоток.

Боб. Тут. Давай. (Бере табличку). Давай і ти. (Бере молоток, починає прибивати табличку до пакільчика). Так буде ліпше. Щоб нам не закидали інспірації до агресії.

1-й носій. А коли дійде до Об'єднаних Націй?

2-й носій. Там є така штука: Рада Безпеки. Накладає на тебе вето — і тобі каюк!

Боб. Це коли агресія. Але ніхто й досі не знає, що таке агресія. Не можуть домовитися, що воно таке. Вчені мудрагелі заявляють, що визначити поняття агресії взагалі неможливо, бо будь-яка дефініція була б некорисна та навіть небезпечна і з неї передовсім скористався б нападник, застосовуючи якийсь із методів, не передбачених у визначенні агресії. Отак, як ми. Був Шейх — стало два. Пустиня розділилася, мов амеба. Трах-бах — й можете скаржитися в ООН. (Відходить від таблички.)

Тепер видно, що на табличці — написи кількома мовами: "Стій! Кордон". Написано по-англійськи, по-арабськи.

Боб (потирає руки). Наш шеф геніально придумав, чорти його бери! З одного шейха — зробити два! Хай тепер гризуться між собою! А коли вони перегризуть один одному горлянки, то потече не кров, а нафта. Го-го!

Вибігають усі троє.

Стає світло, і тепер видно, що по один бік таблички сидить під пальмою Шейх, а по другий — під такою самою пальмою, тільки на Шейховім килимі — Контрабандист, одягнений так само, як і Шейх.

Шейх (придивляється до свого візаві). О сину шакала, хай буде прокляте місце, де ти возсідаєш!

Контрабандист. Легше, легше. Тепер я такий самий володар, як і ти. Раджу тобі прикусити язика, коли не хочеш, щоб мої воїни... (Гукає). Воїни!

Вискакують люди Контрабандиста, всі вони в якійсь химерній уніформі, намагаються вдавати із себе солдатів.

Контрабандист. Бачив? Вони вб'ють тебе, як тільки я кивну пальцем. А коли вбивство вчинене людьми у військовій формі й за наказом, то це не злочин ні перед богом, ні перед законом. Таке вбивство приносить славу й вигоди. Тоді я заволодію також твоєю територією. Бо хіба це не мої землі? Хіба Яків не пас тут стада свої?

Шейх (з люттю). О смердючий пес! Всі твої предки були такими самими розбійниками, як ти.

Контрабандист. Марно лаєшся, Шейху. Ти безсилий, самотній, голодний. В тебе немає навіть баранячого реберця, щоб обсмоктати його зі смаком. (Ляскає в долоні). Їсти!

Слуги несуть йому на дерев'яній таці смаженого барана. Контрабандист зі смаком починає їсти.

Контрабандист. За кожний шматок, який чоловік кладе собі в рот, він отримує божественну нагороду від Адонаї.

Шейх. У-у-у!

Контрабандист. Як сказав ваш пришелепуватий пророк: "Хто сорок днів не їсть м'яса, в того псується характер". У тебе геть зіпсувався характер, Шейху. Але я добрий. Я можу помінятися з тобою. Ти тільки відступи мені ту смужку пустині, де пролягають труби, що по них тече нафта,— і матимеш знов усе, чого забажаєш. Тобі дасть Мільйонер.

Шейх. Перш ніж ти із своїми нечестивими встигнеш пообідати наді мною, я поснідаю над вашими трупами!

Мільйонер (з'являється в супроводі всього свого почту). Ну, як? Домовилися? Він дав згоду?

Контрабандист. Він... він...

Мільйонер. Що?

Контрабандист. Лається й погрожує... І... і мені страшно...

Мільйонер. То виходить, ти нічого не досяг? А тим часом сидиш і жереш найжирнішого барана з моїх припасів? Відібрати в нього ту кістку!

Боб вихоплює з рук Контрабандиста баранячу кістку, один з носіїв забирає тацю.

Терпінню моєму настав край. Ви всі тут уперті, як осли. Але я маю на вас добрий засіб. Я напущу на вас моїх полковників. Вони не лишать від вас з вашою пустинею жодного уламка. Я вам покажу. (До Боба). Посилайте за полковниками!

Боб. О'кей, шеф!

Всі виходять. Шейх і Контрабандист ревно моляться, кожен своєму богові, перелякано скрикують. Десь далеко один за одним повільно проходять горді сини пустині на чолі з Дервішем, потім Дервіш з'являється поблизу шейхів.

Дервіш. Аллах сказав: "Ваш пророк не прокляне вас так, щоб ви не могли безповоротно загинути".

На передньому плані — пустиня. Далі бовваніють два шейхи, кожен під пальмою. На сцену чотири полковники випихають якусь металеву споруду, що нагадує трохи бомбу, але мовби наполовину відкриту, з безліччю гвинтиків і гайочок, з блискучими частинами, громіздку й тяжку. Полковники силкуються витягти бомбу насередину, якраз туди, де стоїть табличка, яка визначає кордон.

1— й полковник. Тягни.

2— й полковник. Підтягуй.

3— й полковник. Тягни.

Полковник з аксельбантом. Але ж тут спека!

1— й полковник. Тягни.

2— й полковник. Підтягуй.

3— й полковник. Тягни.

Полковник с аксельбантом. Може, досить? Хай отак?

1— й полковник. Стій.

2— й полковник. Стій.

3— й полковник. Стій.

Полковник з аксельбантом. Спочинемо? (Витирає хусткою обличчя)

1-й полковник. Загвинчуй.

2— й полковник. Відгвинчуй.

3— й полковник. Загвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Але, панове полковники, прошу пам'ятати: точність і обережність!

1— й полковник. Загвинчуй.

2— й полковник. Відгвинчуй.

Археолог (входить). Який кошмар! Замість сподіваного матеріалу для науки — знов якась техніка і ці люди... Полковники... Вони однакові, як блохи. (Підходить ближче). Послухайте...

1— й полковник. Загвинчуй.

2— й полковник. Відгвинчуй.

Археолог. Панове, що це таке?

3— й полковник. Загвинчуй.

Археолог. Хто-небудь може мені пояснити?

1— й полковник. Загвинчуй.

Археолог. Зрозумійте, в яку землю ви попали...

2— й полковник. Відгвинчуй.

Археолог. Десь тут жила цариця Савська.

3— й полковник. Загвинчуй.

Археолог. Цариця Савська, яка випробовувала загадками самого царя Соломона.

1— й полковник. Загвинчуй.

Археолог. У "Книзі царів" сказано: "І подарувала вона цареві сто й двадцять талантів золота й велике множество пахощів і благородного каміння".

2— й полковник. Відгвинчуй.

Археолог. І от зникло все безслідно.

3— й полковник. Загвинчуй.

Археолог. І скрізь пустиня. І там, де був Вавілон з його баштами і де стояла казкова Ніневія...

1— й полковник. Загвинчуй.

Археолог. Пишні храми, квітучі оазиси, велетенські міста — де воно?

2— й полковник. Відгвинчуй.

Археолог (нарешті помічає полковника з аксельбантом, до нього). Послухайте!..

Полковник з аксельбантом. Я б вам не радив...

Археолог. Але ж прошу вас...

Полковник з аксельбантом. Давайте трохи відійдемо.

Вся їхня розмова йде під акомпанемент вигуків "загвинчуй", "відгвинчуй".

Полковник з аксельбантом. Якщо я не помиляюся... Містер — мадам? .

Археолог. Незручності професії... Самотність... беззахисність...

Полковник з аксельбантом. В наш час чоловік ще беззахисніший, аніж жінка.

Археолог. Ну, все ж таки...

Полковник з аксельбантом. Так, так... І навіть коли він не самотній... Навіть мільйони чоловіків у наш час, коли хочете,—цілковито безсилі проти... (Вдоволено сміється). Проти отакої штучки...

Археолог. Що це?

Полковник з аксельбантом. Мадам, на жаль, я не можу розголошувати військових таємниць, хоч як це мені прикро...

Археолог. Я не наполягаю... Я й так... Вдячна вам... Я вперше в цій пустині зустрічаю цивілізованого чоловіка... Бо навіть ваші товариші... Вони якісь похмуро-однакові.

Полковник з аксельбантом. Вони — полковники.

Археолог. А чому вони всі — полковники?

Полковник з аксельбантом. Бо це єдиний спосіб задовольнити ненаситну амбіцію кожного з нас. Нижчого чином ми знищимо, вищого — скинемо, щоб посісти його місце. А так—ми всі рівні. Всі полковники. Опріч того, майте на увазі, що полковники — основний фермент сучасного суспільства, його дріжджі, його атомний заряд. Вони стоять над офіцерами, і це дає їм необхідну владу, але водночас їхні амбіції вражені тим фактом, що генерали стоять ще вище. Тому полковники — це вічна прихована сила, готова щомиті вибухнути. Поки існують на світі полковники, ніхто не матиме спокійного життя.

Археолог. Але вони так дивно говорять... Всі однаково...

Полковник з аксельбантом. Бо вони — полковники.

Археолог. Але ж ви...

Полковник з аксельбантом. Я — теж полковник, але не за переконанням, а за фахом. Я технік. Професор. У даному випадку — консультант. Технічний керівник. Бачите... Це, звичайно, таємниця, але ви — дама... Ми готуємо тут такий собі невеличкий вибух... Щоб полякати цих бедуїнів, шейхів і я знаю кого ще... І от ми...

Археолог (зраділо). Вибух?

Полковник з аксельбантом (здивовано). Так... Але не бачу підстав...

Археолог. Це ж прекрасно!

Полковник з аксельбантом. Боюсь, що ні...

Археолог. Але ж ви не знаєте...

Полковник з аксельбантом. На жаль, знаю дуже точно... Можу наперед розповісти вам, скільки буде вбито, скільки обпечено, які будуть руїни...

Археолог. Руїни! (Вчіпляється йому в плече). Ніщо так не допомагає археологам, як великі руйнування. Ви навіть уявити не можете... І чим більша й несподіваніша катастрофа — пожежа, повідь, вибух,— тим більше потім матеріалу, уламків, черепків... Ви були в Помпеях? Людина бігла, і її спалило на бігу... Так вона тепер і лежить у позі бігуна...

Полковник з аксельбантом (відсуваючись від Археолога). Гм... Бачте, я взявся за справу не зовсім моральну, але ви... У вас... Ми — полковники, але прошу зауважити, що полковники — це завжди діти бідняків... Коли ми й згоджуємося, то... ми виконуємо наказ... Але ви... Ждати... Потирати руки... Уламки... Черепки. Мріяти про вибухи. Ви — не жінка...

Археолог. Ви мене ображаєте...

Полковник з аксельбантом. І не чоловік...

Археолог (сміється). Може, ви маєте рацію. Я шукач вічності. Людина не може без вічності. А що таке вічність? Тільки наша наука доторкується до неї іноді.

Полковник з аксельбантом. Я б не радив вам залишатися тут довше. Тут небезпечно...

Археолог. Вибух створює матеріал для археології, але ж археологів він знищує також. Ліпше я подивлюся на все це збоку. Привіт, панове полковники!

1— й полковник. Загвинчуй.

2— й полковник. Відгвинчуй.

3— й полковник. Загвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Будьте обережними. Обережність і точність, мої колеги!

Поворот сцени. Знову на першому плані — два шейхи, що ведуть тепер, так би мовити, паралельне співіснування.

Контрабандист (злякано щулячись). Шейху!

Шейх повертається до нього спиною.

Повелителю! О повелителю! Мені страшно!

Шейх. Собака! Смердючий шакал! Осквернитель пустині!

Контрабандист. О повелителю! Змилуйся! Прости мене!

Шейх (знущається). Ти ж виплямкував своїми жирними губами про те, що ти — володар?

Контрабандист. Який з мене володар? Я звик грабувати, красти, продавати, обдурювати — ото й усього. Бути ж володарем — занадто важкий тягар для такого нещасного, як я.

Шейх. Клянусь аллахом, ти видаєш себе за нещасного, насправді ж ти — заздрісний, як шакал, що в нього відібрали кістку. А що найгірше в людині? Все в ній тимчасове: страх, злість, навіть найбільша любов — усе минає. Заздрощі — ніколи! Ти позаздрив моєму високому становищу й зазіхнув на нього. І от тепер ти маєш. Га-га-га!

Контрабандист. Хіба я володар? Я — самозванець. У мене в руках немає найголовнішого. Нема закону. А ти, о повелителю, ти сидиш на законі.

Шейх (підскакує, дивиться, на чому він сидить, нічого не побачивши). Так, ти не помилився, клянуся бородою пророка! Закон у моїх руках. Я повеліваю пустинею і всіма вашими душами. Я можу все! Можу...

Контрабандист. Але цей нечестивий... Цей Мільйонер...

Шейх. Не нагадуй мені про цього пса!

Контрабандист. Я вчинив тяжку провину перед тобою, о повелителю, але ти повинен змилуватися наді мною...

Шейх. Найбільшою милістю буде, коли я звелю відрубати тобі голову.

Контрабандист. Аллах запечатав тобі серце, о повелителю!

Шейх. Не оскверняй божого імені своїм смердючим ротом!
Контрабандист. А що заповідав аллах? Він заповідав милосердя.

Шейх. Але перед тим він заповідав священну війну проти всіх нечестивих, зрадників і відступників.

Контрабандист (знущально). То чому ж ти сидиш тут і не починаєш війни?

Шейх (гороїжиться). Я послав своїх воїнів! Я зібрав усіх синів пустині і сказав їм: "Борітеся на шляху господнім!" А ще сказав я їм словами пророка: "Убивайте невірних, хоч би де їх знайшли, хапайте, тісніть їх, нападайте на них з-за будь-якого прикриття!"

Контрабандист (знущається далі). Чому ж сам не повів своїх воїнів?

Шейх (бундючно). Я звелів — і цього досить.

Контрабандист. А чи міг би ти хоч ворухнутися?

Шейх. Тільки ти, нещасний, закляк від страху і, мабуть-таки, не зможеш поворухнутися. Я ж вільний як вітер! Дивись! (Прогулюється довкола пальми).

Контрабандист. Може, ти б кинувся на мене, щоб відплатити за зраду?

Шейх. Я не оскверню своїх рук об падло!

Контрабандист. А може, ти б кинувся навздогін за своїми красунями, які втекли від тебе так само, як твої слуги й Дервіш?

Шейх. Я залишаюся на богом відведенім місці. Закони не терплять метушні. Бо хіба ж аллах не перебуває завжди на небі? І хіба пророк, прийшовши в нашу пустиню, не лишився в ній аж до того часу, поки вознісся на небо на чарівному коні? А чи бачив ти, о невірний, щоб рухалося коли-небудь небо? Або щоб наша пустиня раптом знялася й побігла кудись, як дурна коза або гуляща дівка?

Контрабандист (падає обличчям на пісок). О прости, повелителю, уста мої мовлять, самі не відаючи що! Звели мені щось зробити для тебе, щоб знов повернулася твоя милість і щоб зник твій справедливий гнів!

Шейх (показує на табличку з написами про кордон). Що це таке?

Контрабандист. Це... це...

Шейх. Вирви і викинь!

Контрабандист. Але ж... Там написано... Це поставлено... Ці люди...

Шейх. Знищ!

Контрабандист (лякливо підходить до таблички, береться за неї, силкується). Але ж вона так міцно сидить...

Шейх. Потрощи її!

Контрабандист. Заради твоїх милостей, о повелителю! (Ламає табличку, жбурляє її далеко від себе).

Шейх (вдоволено). Отак... А тепер поламай свою пальму і підтягни сюди ложе. Бо то моє ложе, і тільки я маю право на нього...

Контрабандист (метушиться). Я миттю! (Ламає пальму, тягне за край килима). Але ж, повелителю, вони випорожнили все... Тепер ложе нагадує стару кобилу, в якій уже немає плоду. Вони вичистили звідси все багатство...

Шейх. Хай моє багатство впаде їм на голови! І хай згубить їх і їхніх поплічників. А ми ж милістю аллаха знов зберемо великий скарб...

Контрабандист. А вони знов прийдуть і знов відберуть або вкрадуть...

Шейх. І знов погинуть від мого багатства, і збудеться воля аллаха. Бо сказано в дев'ятій сурі корану: "І тим, хто збирає срібло й золото і не тратить їх на шляху господнім, возвісти про тяжке покарання".

Контрабандист. Але ж, повелителю! Чому досі ти тільки збирав багатство і не тратив його?

Шейх. А чи знаєш ти, темний чоловіче, про те, що Талха бен Убейдаллах, один із десяти праведників, яким пророк обіцяв рай, лишив по собі сто шкіряних міхів по три кентаря золота в кожнім? А курейшит ал-Цубейр бен ал-Аввам назбирав аж сто шістдесят таких мішків і за це пророк називав його своїм хаварі — апостолом — і теж обіцяв рай? Все треба збирати до слушного часу. А слушність години визначає сам аллах!

Контрабандист. Твоя мудрість, о повелителю, не знає меж. Чи дозволиш мені, многогрішному, наблизитися, щоб поцілувати слід твоєї ноги?

Шейх. Підійди, але не заблизько, щоб я не чув смороду, який від тебе лине.

Контрабандист (повзе до Шейха). Змилуйся наді мною!

Шейх. Стій! Сказав пророк: "Коли господь дарує чоловікові добробут, то він любить, щоб на ньому були видимі його сліди". Хто дозволив тобі привласнювати все те, що належить тільки мені, Шейхові?

Контрабандист. Але ж я позбувся всього. Я відрікся від усього!

Шейх. А це? (Показує на одяг Контрабандиста). Негайно скинь!

Контрабандист скидає із себе чорний смокінг, галстук, нейлонову сорочку, залишається в самій галабеї.

Контрабандист. Ти звалив мені камінь із серця, о повелителю! Дозволь я віддячу тобі тим самим?

Шейх. Що ж ти можеш зробити своїм куцим розумом?

Контрабандист. Я звільню тебе. (Підбігає до пальми, пробує вирвати гвіздка, яким прибита Шейхова галабея. Гвіздок не піддається). О демони! Я не можу вирвати цей гвіздок, забитий нечестивою жінкою. Може, відрізати край твоєї галабеї, повелителю?

Шейх. Ти хочеш оганьбити мене, порізавши мій одяг?

Контрабандист. Ну, тоді... тоді... може, зрубати пальму?

Шейх. І ти хочеш, щоб я тягав за собою пальму по пустині, як баран тягає жирний курдюк, поганцю!

Контрабандист (розгублено). Ну, може... може, тоді скинь цю галабею і...

Шейх. Ага, ти хочеш пустити мене по пустині голим, собако! (Замахується на Контрабандиста, той відскакує).

Контрабандист. Але ж я так хочу тобі чимось допомогти, о повелителю! Чим заслужити твою милість?

Шейх. Ти хочеш заслужити мою милість?

Контрабандист. Скажи, що маю зробити для цього?

Шейх. Після того, як запаскудив мою бороду!

Контрабандист. Змилуйся! (Повзає коло ніг у Шейха).

Шейх. І не вбив Мільйонера.

Контрабандист. Я хотів його вбити.

Шейх. А потім нахабно спробував зрівнятися зі мною, хоч

жоден із живих не сміє про це навіть подумати.

Контрабандист. Це найтяжча моя провина.

Шейх. І забрав моїх жон.

Контрабандист. Вони віддали їх мені, але я не взяв жодної з твоїх жон. Бо й що мав би з ними робити? Я звик блукати по пустині, і в мандрах моїх мені потрібні коні або верблюди. А жінка — не верблюд: на ній не поїдеш верхи і не повезеш поклажі. Нащо вона мені?

Шейх. Ти вкрав мій одеколон, собака.

Контрабандист. О-де-ко... А що це, повелителю?

Шейх. Посудина, в якій зібрано всі пахощі землі. Ти вкрав її!

Контрабандист (сідає, намагається думати). О повелителю, я починаю здогадуватися, про що ти мовив. Коли дозволиш...

Шейх. Миттю!

Контрабандист вибігає, тягне флакон з пульверизатором.

Контрабандист. Оце?

Шейх. Клянусь аллахом!

Контрабандист. Куди його?

Шейх. Побризкай мені бороду.

Контрабандист (безпорадно). Але як?

Шейх. Знайди спосіб, коли хочеш добитися моїх милостей!

Контрабандист (вовтузиться з пульверизатором, стріляє собі межи очі). Ой!..

Шейх (кричить). Не вибризкуй на свою смердючу пику! Бризкай сюди!

Контрабандист повертає пульверизатор на бороду Шейхові.

Контрабандист. Так?

Шейх. Так, отак, отак! Досить! Постав це отут.

Контрабандист. Слухаю, о повелителю!

Шейх. А тепер забирайся геть!

Контрабандист. Ти проганяєш мене, о повелителю?

Шейх. Набрид.

Контрабандист. Не проганяй мене, бо мені страшно.

Шейх (вдоволено). Ти боягузливий, як шакал. Геть з-перед моїх очей!

Контрабандист (пошепки). Мільйонер спровадив до твоєї пустині полковників.

Шейх. Я не боюся нікого.

Контрабандист. І ці полковники притягли з собою щось велике й блискуче...

Шейх. Вдень над пустинею сяє сонце, а вночі виблискує місяць, і ніщо не пересилить їх, бо безконечна милість аллаха!

Контрабандист. Мільйонер погрожує, що коли ми...

Шейх. Ти знов ставиш себе врівень зі мною, собако!

Контрабандист. Прости, повелителю!.. Він сказав, що полковники цією блискучою штукою знищать усе живуще й неживуще й саму пустиню, коли...

Шейх. Все в волі аллаха...

Контрабандист. Але ж Мільйонер — невірний! Він не зважає на волю твого аллаха!

Шейх. Га? Що? Не зважає?

Контрабандист. Так. Не зважає.

Шейх. Тоді що ж робити? Де мої слуги?

Контрабандист. А хіба не ти послав їх боротися проти Мільйонера?

Шейх. Чи я послав їх? Може... Так, так... Я сказав їм... Я послав їх...

Контрабандист. Але, якщо вони переможуть Мільйонера, то...

Шейх. То що?

Контрабандист. То чи повернуться вони до тебе?

Шейх. Чи повернуться? А так, чи повернуться вони? Мене прибито до цієї пальми... Я прикутий обов'язком... Я не можу зрушити з місця... На мені тягар... О-о-о! (Затуляє обличчя руками).

Контрабандист. Але, якби переміг Мільйонера ти, тоді...

Шейх (жваво). Тоді?

Контрабандист. Тоді твої слуги і непокірний Дервіш знов стали б покірливими рабами твоїми, о повелителю!

Шейх. І вони стануть покірливими! Як оті сліпі!

Контрабандист. Але й сліпі подалися до Дервіша!

Далеко-далеко в пустині проходять в поспіхові постаті озброєних бедуїнів.

Шейх. Що я маю робити? Що я маю робити? Ворог — завжди ворог. Нікому не можна вірити. Навіть тим, хто вдає покірливих.

Контрабандист. Коли ти знов повернеш на мене свої милості...

Шейх. Я поверну тобі свої милості.

Контрабандист. Тоді я прокрадуся до полковників.

Шейх. Так.

Контрабандист. І спробую принести тобі від них найблискучішу річ.

Шейх. Ага. Ти спробуєш. (Кричить). Чому це ти спробуєш, боягузе? Ти повинен мені її принести! Інакше... Інакше я звелю...

Контрабандист. Я принесу. Я вкраду в них те, що найдужче блищить!

Шейх. Тоді я прощу тебе, зраднику.

Контрабандист. Я заслужу твоє прощення.

Шейх. А тепер побризкай мені ще раз бороду й забирайся! І не барися, бо клянусь бородою пророка!..

Контрабандист бризкає Шейха одеколоном, той солодко мружиться, лягає на спину, засинає під пальмою. Контрабандист зникає.

Археолог (з'являється, помічає Шейха). Єдина складна річ у пустині — людське тіло. Погляньте, скільки тут надмірностей, заокруглень, виямків, непропорційності. Око щораз натикається на недоладності. Треба б спростити людину, щоб вона вписалася в лагідний крайобраз пустині. Але як? Навіть вмерши, людина дискредитує одноманітність пустині своїми кістками. (Штовхає ногою Шейха).

Шейх (вмить прокидаючись, хапає Археолога за ногу). А, попався, невірний! Я покажу тобі мої кістки!

Археолог (злякано). Пусти!

Шейх (тримаючи ногу). Не пущу! Ти поперебивав усі мої кістки!

Археолог. Твої кістки сховані в товщині жиру, мов у відгодованого барана.

Шейх. Ти порівнюєш мене з бараном, нечестивцю!

Археолог (смикається). Пусти.

Шейх. Я покажу тобі кістки! Відгадай загадку — тоді пущу. Хто має кістки зверху, а м'ясо всередині?

Археолог. Не знаю, Пусти!

Шейх. Ага, не знаєш? Го-го-го! Це слимак. І ти повзатимеш переді мною по-слимачому, благаючи мене. (Сідає, не випускаючи ноги Археолога). А, я вже бачив тебе... Ти був тут того дня... Ти втік тоді, але тепер...

Археолог. Пусти, мені боляче... Я — жінка.

Шейх (вражено). Ти —жінка?! Ці невірні зведуть мене з розуму! То вони підсилають мені чоловіка в жіночій подобі, то з'являється жінка, яка має вигляд чоловіка. Що ти робиш у моїй пустині?

Археолог. Відпусти мою ногу, тоді скажу...

Шейх. Не личить чоловікові триматися за жіночу ногу. (Відпускає Археолога). Але якщо ти не скажеш правди...

Археолог (відходячи на кілька кроків). Я стежу за часом, який усе нищить.

Шейх. Час, який нищить?

Археолог. Так... Тебе він знищить також...

Шейх. Мене? Знищить? Але перш, ніж ти наді мною пообідаєш, я поснідаю над тобою! Слуги! Де мої слуги? Слуги! (Розпачливо бігає довкола пальми).

Археолог іде від нього. Шейх не помічає цього. Далі бігає довкола пальми. Сцена теж відкручується, несучи Шейха з його пальмою кудись у безвість, а на передньому плані — знов полковники із своєю бомбою.

1— й полковник. Загвинчуй.

2— й полковник. Відгвинчуй.

3— й полковник. Загвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Прошу мати на увазі...

1— й полковник. Загвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Настає найвідповідальніший момент...

2— й полковник. Відгвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Ми повинні втриматися на грані вибуху...

3— й полковник. Загвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Балансування на грані вибуху. Ми тільки лякаємо. Це демонстрація сили. Не більше. Запам'ятайте.

1— й полковник. Загвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Загроза вибуху страшніша за самий вибух. Бо її можна розтягти на будь-який час. На роки, десятиріччя, цілі епохи... Епоха загрози... Це звучить жахливіше за всі громи термоядерних вибухів!

2— й полковник. Відгвинчуй,

У цей час швидко повзе до пустині Контрабандист, заповзає з протилежного боку, прилаштовується за бомбою, стромляє руки між механізми.

Полковник з аксельбантом. Тому на нас лежить особлива місія...

1— й полковник Загвинчуй!

2— й полковник. Відгвинчуй.

Контрабандист (і собі). Відгвинчуй! (Швидко відгвин чує блискучу деталь).

Полковник з аксельбантом. Ця відповідальність... (прислухається). Мені вчулося...

3— й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист. Відгвинчуй!

Полковник з аксельбантом (придивляється). Здається, в мене починаються марення.

1— й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист (бадьоро). Відгвинчуй!

2— й полковник (трохи розгублено). Відгвинчуй!

Полковник з аксельбантом. Мені здалося, що тут зайва пара рук. Це вже міраж... Я читав про ці явища в пустині. Треба випити віскі, чи що. (П'є з баклаги, знов придивляється).

3— й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист (ще бадьоріше). Відгвинчуй!

Полковник з аксельбантом. Так можна збожеволіти! (Лічить руки полковників). Одна пара, дві, три... чотири... Де взялася четверта пара рук? Може, це мої руки? Але ж ось вони! Я не загвинчую і не відгвинчую...

1— й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист. Відгвинчуй!

2— й полковник (ще більше розгублено). Відгвинчуй!

3— й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист. Відгвинчуй!

Полковник з аксельбантом. І цей голос. Не наш голос. З акцентом. Чому один з вас говорить з акцентом? У чому річ? І де взялася зайва пара рук? (Знов лічить). Раз, два, три... мої — чотири... А це п'ята пара... Чому п'ята?.. Адже нас четверо...

1— й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист потихеньку витягає велику блискучу деталь, швидко відповзає геть.

2— й полковник (трохи почекавши, впевнено). Відгвинчуй!

Полковник з аксельбантом (сьорбнувши з баклаги). Здається, помогло. Я вже нічого не чую. І руки. Одна, дві, три... Прекрасно!.. Ця пустиня не для білого чоловіка... Ми всі повинні бути тут особливо... (Раптом помічає щось у бомбі, підбігає ближче, вдивляється, просовує руки між механізми, кричить). Все загинуло! Зараз буде вибух! Втікаймо! (Вмикає сирену тривоги, втікає).

Полковники ще залишаються коло бомби.

1— й полковник (піднесено). Загвинчуй.

2— й полковник (радісно). Відгвинчуй!

3— й полковник (торжествуюче). Загвинчуй!

Наростає віддалене гриміння, сцена повертається, коло пальми — Шейх і Контрабандист.

Контрабандист (подає Шейхові великий блискучий предмет). Я вкрав! Ти маєш, о повелителю!

Шейх (високо піднімає деталь). Я покажу їм усім!

Контрабандист. Ти каймогутніший, о повелителю!

Шейх (підтанцьовуючи). Я постинаю голови всім, всім... і тобі теж...

Контрабандист. Милості! (Падає на коліна).

Шейх. Я насолоджуватимуся помстою повільно й довго! (Танцює з блискучою деталлю в руках).

Контрабандист. Це ж я поміг тобі, повелителю!..

Гриміння ближче й чутніше. Здалеку біжать по пустині, пробігають, перестрашені, повз пальму Мільйонер, Боб, носії, чоловік і жінка, полковник з аксельбантом.

Полковник з аксельбантом. Зараз... Все загине... Буде вибух... Вибух!..

Контрабандист (вмить збагнувши все, зривається на ноги, підскакує до Шейха). Маєш! Я теж утікаю! А ти насолоджуйся помстою! Чи, може, й ти втечеш? Чому не біжиш? Га-га-га! А хіба біжить куди-небудь небо? І хіба бігає туди й сюди пустиня! Го-го-го! (Вибігає).

Грім уже нависає над Шейхом.

Шейх (перелякано). Куди ж ви! Стривайте! Клянусь ал...

Страхітливий вибух. Вогонь. Полум'я. Темрява. Все зникає, і так триває довго-довго.

Потім поволі морок розсівається, перед очима лежить гола пустиня, тільки на тім місці, де була пальма з Шейхом, щось виблискує. З'являється Археологу білім протиатомнім балахоні, повільно йде пустинею, помічає блискучий предмет, бере його в руки, розглядає. Це знеформлена деталь, яку приніс Контрабандист Шейхові.

Археолог. Нічого. Єдиний уламок минулого. (Дивиться на обрій, де раптом виникають рухливі тіні озброєних бедуїнів). Невже? Вони знов тут? (Протирає очі). Помилки не може бути! Пустиня знов наповнюється людьми. Вона не може залишатися пустою. Тепер я розумію, чому Вавілон виник посеред пустині. Пустиня не може бути пустою. Вона сповнюється, щоб знову спустошитися. І в цьому — вічність.

Зникає Археолог, і тільки на обрії нечутно пропливають постаті озброєних бедуїнів.

Про аплодисменти можна й не говорити. Вони були бурхливі. Які ж ще можуть бути аплодисменти! Більшість глядачів кинулися в передні ряди, впритул до сцени, щоб ближче побачити виконавців спектаклю і показати самих себе виконавцям. Так би мовити, єдність мовчазної більшості з балакучою меншістю. Я вирішив приєднатися до третього світу, до світу хитрих, які, скориставшись з бурхливих аплодисментів і тяжіння більшості до променів слави, енергійно пробиралися в протилежний бік, тобто до виходу. Мене приваблював і не самий вихід із залу, вабило мене те місце, на якому сиділа знайомо-незнайома дівчина, приведена сюди доцентом Крижнем. Спектакль я додивлявся у пів-ока, більше поглядаючи в бік доцента Крижня й спостерігаючи за його поведінкою відносно його сусідки. Щиро кажучи, мене стривожило, як вони обоє, дівчина й доцент, відмовчалися на моє настирливе запитання про ім'я незнайомої. Чи вже так міцно поєднані ці двоє, що не бажають, щоб у їхній світ проникав ще й третій хтось, чи, може, доцент Крижень, нарешті, покінчив із своїм затяжним парубкуванням і вирішив одружитися або й одружився, обравши для цього найвродливішу дівчину нашого міста, в чому я тепер не мав ніякого сумніву! І яка вже

тут п'єса, які пустинні проблеми, коли тебе роздирають сумніви й невідомість?

Найгірше: я відчував розгубленість і безпорядність, я не знав, що маю діяти, я не міг навіть вдатися до улюбленого свого засобу, посміявшись трохи з погляду вічності із самого себе, і з доцента Крижня, і взагалі з тої ситуації, яка сьогодні створилася так несподівано завдяки спектаклю. Збирати людей докупи завжди небезпечно. Бо люди часто не просто зустрічаються, а зіштовхуються. Ось я зіштовхнувся з тою дівчиною, про яку чи й думав чи й не думав, про яку мовби й забув назавжди. І тепер не бачив виходу. Пропала моя насмішкуватість; зникла кудись іронія — всі трагедії на сцені видавалися штучними й несуттєвими поруч з моєю власною трагедією. Іронічний чоловік, виходить, з льоту закохався, і ось тут виявилася неспроможність іронії, цілковита її недостатність, чи що. Бо починалося справжнє. І треба було відкинути все, забути все, бо перед тобою — тільки справжнє у всьому його привабливому лякові.

А тим часом у залі вибухнули бурхливі аплодисменти. І почалося велике переміщення мас. І в тому переміщенні активну участь узяв доцент Крижень. Видно, оті слова про вічність, які виголосила в кінці спектаклю Зізі, коли й не належали доценту

Крижню, то принаймні потрапили в п'єсу не без його участі. Може, й ціла п'єса сконструйована була не компютером, а технократами, керованими доцентом Крижнем з висот його гуманітарної освіченості! Хоч як так воно було, хоч якими намірами керувався доцент Крижень, пропихаючись у перші ряди,— мене це вже обходило дуже мало, бо я спостеріг, що супутниця доцентова лишалася на своєму місці, вона не бігла вперед, не бігла й до виходу, вона й не аплодувала, вона стояла собі зовсім спокійно, зовні спокійно, так само, як і я. Тільки в мене в серці починалося шаленство, серце клекотало і здригалося, мов голе маля посеред снігів, та це теж не важило, поки не стало помітним для когось. І, ховаючи своє здригання за байдужим усміхом, я потовпився

помалу до дівчини і лякався тільки, щоб вона не стала пробиратися до дверей, бо гнатися за нею було б недостойно навіть у моєму становищі.

Але вона не втікала, вона чи й зауважила, як я протовплююсь уперто до неї, вона трохи здивувалася, коли побачила мене поблизу, може, ще сподівалася, що я випадково опинився коло неї, та я не дав їй довго розкошувати такою думкою, підійшов до дівчини майже впритул і відразу заговорив до неї.

— Ви не аплодуєте, як і я?

— Як бачите.

— Гарні дівчата звикли, щоб аплодували їм, а не вони...

— Ви хочете сказати, що я — гарна? Не треба. Я сама про це знаю.

— Кепські мої справи, коли так. Хтось уже мене випередив. Але я хотів сказати інше. Нас обох єднає те, що ми не аплодуємо.

— Тут можуть бути різні причини, так що про єдність чи й варто...

З таких балачок, я це відчув умить, не видобудеш жодного грама корисних копалин для спорудження сяйливих чертогів щастя. Треба було кидати дипломатію і переходити на відвертість, поки не повернувся доцент Крижень.

— У нас з вами порушено принцип рівноправ'я,— сказав я похмуро,— ви про мене знаєте майже все, я про вас — нічого. Це нікуди не годиться. Повинен довести до вашого відома, що не маю наміру більше вас втрачати, тобто губити, як загубив торік восени. Отже, як вас звуть, де ви, і хто ви, і як вас знайти?

— Чи не забагато на один раз? — усміхнулася дівчина, і знову та усмішка вбила в мені все, вбила мене всього, щоб народити радісно-оновленим.

— Ну, гаразд. Ім'я!

— Це вам нічого не дасть. Мене звуть Валерія. Могло бути інше ім'я. Що з того?

— Дякую. Безмежно дякую. Тепер кажіть: ви можете втекти звідси, поки доцент Крижень демонструє нерозривне єднання людей науки й техніки з людьми мистецтва?

— А що скаже доцент Крижень? І що скаже та дівчина, з якою ви сьогодні прийшли на спектакль?

— Ви її помітили? Це Клементина. У нас мирне співіснування. Вона сестра товариша Книша, який сьогодні виступає в ролі постановника спектаклю. А моя сестричка Зізі грає в п'єсі Археолога. А зять Держикрай — Шейха.

— Я чула про це від доцента Крижня.

— Тоді втікаймо?

— Не люблю втікати.

— У мене таке враження, що ви нічого не любите.

— Можливо.

— Тоді що ж?

— Я не люблю самовпевнених людей. Ви — занадто самовпевнений.

— Стривожений. Розумієте? Боюся знову вас загубити. У мене якось все йде наперекіс. Я вже, коли хочете, просто в паніці... Коли б ви мене спитали, куди втікати, я б і не відповів. Куди? Просто так. Кудись... Може, в кіно? Але пізно... Іншим разом? Але чи ви захочете?.. І що дивитися? Тоді що ж лишається? "Давай пожмем друг другу руки"? Як сказав один професор про потиск рук: "Безглуздо й непристойно іронізувати з приводу цієї зашифрованості любовного переживання, цього прагнення людей знайти зовнішній аналог возвишеності, трепетності, людяності". Можете ви дати свою руку?

— Ось.

Я провис між двома опорами високовольтної передачі. Падіння на землю було ганебно-болючим. Тепер між нами стояв доцент Крижень і говорив щось про силу мистецтва, про значення серйозності, яка веде до універсалізму в людині, про потребу спілкування між людьми техніки й людьми світу мистецтва. Ніколи не видавався мені доцент таким занудливим.

— Ви теж підете? — долинув до мене голос Валерії.

— Піду? Куди?

— Товариська вечеря,— пояснив Крижень.— З нагоди успішного спектаклю. Дирекція заводу...

— У мене зіпсувався апетит,— сказав я.

Але тут на мене наскочила Клементина. Де й узялася.

— Ти повинен там бути! — гаряче зашепотіла вона.— Брат сказав... І взагалі... Зрозумій.

— Апетит,— сказав я,— коли його нема, то нема... А коли в тебе він є, то об'єднуйтеся з доцентом і ось Валерією і...

— Я теж не піду,— несподівано заявила Валерія.

— Але ж, Валеріє,— надув губи Крижень,— це неможливо... Це просто...

— Візьміть Клементину, доценте,— попросив я,— на вас дивиться все прогресивне людство. А людство регресивне втече додому... Щасливо!

Я потиснув руки всім трьом: обом дівчатам і доцентові. Та коли вже вийшов до вестибюля, на всяк випадок трохи почекав: а що, коли Валерія справді покине доцента? Пристрасть туманно надіється видобути вигоду з будь-якого відхилення від звичайної поведінки, їй потрібне сум'яття в світі, тільки тоді вона має поживу для підтримання свого вічного вогню. Примушуйте бігти свої неслухняні ноги, але примушуйте також стояти свої готові до бігу ноги!

Валерія вийшла за мною. Чергова поразка доцента Крижня. Сподіватимемося, що не остання. Що ж до мене, то це перше серйозне, справжнє, глибоке, остаточне... Триста слів для відтінків пристрастей і півтори тисячі слів для опису краси налічується в нашій мові, але всі ті слова в мені вмерли. Я мовчки дивився на Валерію, в моїх очах, мабуть, читалася собача покірливість, може, вдячність, може, рабська відданість.

— Домовимось так,— розправилася з усіма моїми почуттями Валерія, — виходимо з приміщення і відразу розходимося кожне в свій бік.

— А коли виявиться, що нам по дорозі?

— Тоді я піду перша, а ви підождете півгодини.

— Погодитися на такі нестерпні умови можна лише тоді, коли ви скажете, де я вас знайду.

— Ніде.

— А де ви хоч працюєте?

— Лаборанткою.

— Але де?

— Лаборанткою.

Не закохуйтесь ні в лаборанток, ні в проектанток: вони мають справи з речами, а не з людьми, і яке їм діло до шаленства чийогось серця!

Валерія пішла від мене, нічого більше не сказавши, рішуче заборонила вистежувати її. Ось коли я по-справжньому відчув, що. "все сметено могучим ураганом", і в цілковитому відчаї побрів на товариську вечерю, давану дирекцією на честь Держикраєвої "команди".

Ніхто мене там не ждав, ніхто не завважив. Клементина відвернулася, демонструючи зневагу, зрадів тільки доцент Крижень, по-панібратськи обійняв мене одною рукою, в другій тримаючи келих із чимось міцним, став бурмотіти мені на вухо:

— Це прекрасно, що ти вернувся... То неймовірно капризна особа... Капризна й несерйозна...

— Чхав я на вашу серйозність,— сказав я добродушно доцентові, випиваючи добрячу чарку.— Ви коли-небудь чули звук часу? Коли час починає відмірюватися тільки для вас, десь у вас всередині вміщується

невидимий годинник і вицокує: "Тік-так, цок-цок". Ви чули про таке, доценте Крижню?..

— Це фонтоми — не більше...

— Де ви її знайшли?.

— Кого? — не зрозумів доцент, спантеличений перескоком моїх думок.— Про що ти?

— Валерію де знайшли? Звідки?

— Ти про неї? Вона лаборантка з нашого інституту... Вчиться на вечірньому... Але ти цікавився фантомами...

— Фантоми-фантомаси... Все до лампуцьки!.. Я зараз іду обійматися з Держикраєм... Братання! Ви приєднуєтесь?

— Держикрай — мій найперший друг,— пробурмотів доцент,— Держикрай — це...

Скажемо просто й без претензій: друг, товариш і брат. Всі мені стали друзі, товариші й брати: і Держикрай, і товариш Книш, і доцент Крижень, надто ж доцент Крижень, добрий, безкорисливий, трохи занудливий, зрештою, наш доцент, який не тільки вчив нас, а ще й добирав для нас гарних дівчат, щоразу вважаючи, що обирає для самого себе. Але ніколи не впадав у відчай. Вічна бадьорість духу. "Если к другому уходит невеста, то неизвестно, кому повезло". Він легко згоджувався, щоб Валерія теж пішла... "Я від діда втік, я від баби втік, і від тебе втечу... По засіку метений і на яйцях спечений..." Не втечеш!

Назавтра після прем'єри, яка полишила в моєму житті слід незгладимий з причин, досить детально викладених вище, я після зміни біжу на колишню Глиняну гірку, а не на проспект Космонавтів, щоб

проводжати додому Клементину або чекати, поки вона йтиме на репетицію балету, і зголошуватися в її добровільні охоронці. Ні, я кваплюся на площу Космонавтів, бо саме на площі Космонавтів стоїть будівля педагогічного інституту, нового інституту, недавно відкритого в нашому місті; а в тому інституті, в одній з його лабораторій, чаклує коло приладів біло-ніжне створіння, зване Валерією. Валерія-кавалерія... Щось легковажне вчувається мені чи то в цьому імені, чи то ще в чомусь. Може, мій вчинок — суцільна легквіажність? Я прибігаю на площу Космонавтів, забувши про все на світі, піддавшись шаленству серця, незважаючи на втому після зміни, незважаючи на дощ, який чеше сьогодні зранку, справжній весняний, буйний, щедрий дощ. Я прибігаю на площу Космонавтів засапаний, змокрілий від дощу і від поспіху. Площа величезна, будівлі тут стоять далеко одна від одної, сховатися ніде, нема навіть стовпа, щоб підперти його й постояти, чекаючи. А дощ періщить із щедрою зловтіхою, мовби хоче нагадати мені, що вже стояв колись я на цій самій площі, під таким самим, тільки й того, що осіннім дощем, та ще не сам стояв, а з Євгеном. Тоді ми так само ждали коло інституту, ждали, що вийдуть з нього дві дівчини — рожева й голуба, ждали й не діждалися. А якою ж буде сьогодні Валерія? Якої барви на ній плащ, якого кольору парасолька? І чи вийде?

Я мокну під дощем уперто, самовіддано й запекло, готовий стояти тут хоч до ранку, і нарешті достоюсь, поки з дверей інституту починають вибігати по одному, по двоє й табунцями дівчата й хлопці, статечніше трохи виходять викладачі, зовсім статечно — літні доценти. Я присуваюся ближче до виходу, щоб не прогавити Валерії, я намагаюсь зазирати під парасольки, пропускаю повз себе із сотню представників усіх поколінь і всіх можливих цензів освіченості — від середньої до вищої і до найвищої. Все це біжить повз мене, сміється, вимахує руками, вищить від холодних патьоків води поза шию, все це вистрибує і вигецує, але Валерії нема та й нема...

Я вирішую заступити ще на одну зміну чекання, мені однаково, хоч стоятиму тут до самого ранку, мені, як пролетаріату, нічого втрачати,

крім кайданів незалежності. Нарешті я відчув усю неминучість закоханості, то чому ж би мав тепер відступати?

Біжить з-за високих важких дверей зграбна постать у білому плащику, я ще не розрізняю, хто б то мав бути, але вже точно знаю: вона. І Валерія теж, хоч і не сподівалася ніколи, що стовбичитиму тут я власною персоною, відразу впізнає мене ще здалеку і, не вітаючись, так ніби ми щойно бачилися, по-вчорашньому суворо заявляє:

— Домовляємося відразу: я йду в один бік, ви — в другий. Те, що ви мене знайшли, не означає нічого. Взагалі ніщо...

Я не даю Валерії докінчити.

— Ви не врахували одної обставини. Нас жде моя мама, і вона буде страшенно розчарована, коли...

— Ваша мама? Не розумію. Це що?

— А нічого. Я запрошую вас до себе додому. В дружню родину Черед. Домашні попереджені. Вас ждуть. Ви ж не можете розчарувати представників старшого покоління робітничої династії Черед, відмовившись...

Валерія сміється...

— Вчора я подумала, що ви трохи нахабний, і приписала це вашому лауреатству. Сьогодні ви вражаєте мене своєю наївністю. Ну, розумію ще чоловіка, який ждав би дівчину, щоб запросити її в кіно.

— Дешевий прийом.

— На лекцію про любов і дружбу.

— Це вже щось. Особливо коли лектор — з товариства "Знання". У них це здорово виходить. У кожного портфель набитий лекціями про що хочеш. Але я запрошую вас додому.

Ми вже йшли через площу, ми не розскакувалися в різні боки, як учора, сили миру й демократії святкували першу, хай незначну ще, але вже перемогу.

— Ви смішний, Дмитре. Нічого не знаєте про мене. А коли я одружена?

— Ваш чоловік нам не стане на заваді. Він сьогодні зайнятий перебиванням ніг доцентові Крижню, з яким ви вчора ходили на спектакль. Один нуль на мою користь?

— А коли я просто не захочу? Ви не чули від мене нічого про мою особу і не можете...

— Ви теж від мене чули небагато,— нагадав я Валерії,— можу, щоправда, повідомити, що я люблю ходити швидко. Та ще коли дощ...

— Ось уже й протиріччя. Вам хочеться втікати від дощу, а мені якраз не хочеться. Можу відкрити секрет: я захоплююсь підводним плаванням. Як ви ставитесь до підводного плавання?

— Надаю перевагу надводному.

— Вам забороняє ваша мама?

— Коли вибирати, то вона б воліла мене бачити над водою, аніж під водою.

— І ви, мабуть, не любите джазу?

— Валеріє,— попросив я,— не треба про джаз. Ви будь-що хочете знайти в мені якусь неповноцінність. За таких умов неможливий великий діалог між Сходом і Заходом.

— А хто в нас Схід, хто Захід?

— Схід — ви, я можу стати Заходом для самого себе, коли... Давайте домовимося так... Для першого разу... Ми йдемо до нас... Знаєте, де "Діловий клуб"?

— А що це таке?

— Ну, "Діловий клуб" знають усі...

— Ви надзвичайно самовпевнений. Вчора вам стало дивно, що я не чула про існування Дмитра Череди, сьогодні ви не можете уявити собі, що хтось не знає про якийсь "Діловий клуб".

— Пробачте... Я просто якось... "Діловий клуб" — так звуть будинок, де живу я з батьками. Він збудований ще до нашої ери, тобто до війни, і його тут справді всі знають... Ну, ви не знаєте... Але я, наприклад, не уявляв, що ви аквалангістка, і взагалі до вчорашнього дня не знав, де ви і хто... Але сьогодні для моєї мами була б прекрасна несподіванка... Я б сказав їй: "Мамо, це та дівчина, що я зустрів її торік восени, коли ми з тобою купували індика".

— Індик — це просто винятково! — засміялася Валерія.— Мені доведеться пристати на ваше запрошення, інакше... Інакше ви забудете індика і тоді... Тоді з чим же будете мене порівнювати?

— Ну, коли порівнювати, то я б порівнював вас... Шкодую, що наш заводський поет на вищих літературних курсах... Я б попросив допомогти. В нього здорово виходить. Ти не цариця, ти не княгиня, ти і

не жриця, ти й не богиня. Бо, мовляв, що нам цариці, що нам княгині, що нам ті жриці, що нам богині? Радянські дівчата найвродливіші в світі!

— Це так пише ваш заводський поет? У вас навіть свій поет є? Вперше чую.

— Тепер я вірю, що ви справді аквалангістка.

— З чого це видно?

— У вас вигляд людини, яка щойно виринула з води. Ви про все вперше чуєте. Наївність на рівні дитячого садка.

— Вас виховували в дитячому садку?

— Не зазнав щастя. Мене виховували мої три сестрички. Всі вони старші за мене, і всі жінки, я ж — продовжував прізвища Череда. Одну з них ви повинні знати. Вона одружена з Держикраєм.

— А хто такий Держикрай?

— Уперше чуєте?

— Уперше чую.

— Вчора він грав Шейха. Отой дурень у чалмі, що пролежав цілий вечір під пальмою. Ви його помітили? Але він не тільки шейх. За сумісництвом Держикрай — ще й начальник нашого нового цеху. Сподіваюсь, про новий прокатний цех ви чули? Про нього пишуть усі газети і радіо щодня говорить: "Наш цех — дітище останньої п'ятирічки".

— Вперше чую,— засміялася Валерія.

І мені вже почала подобатися ця наша гра, бо поки ми отак розбалакували, ми не стояли на місці, ми все ж таки кудись просувалися, і не кудись, а, треба визнати це відразу,— в напрямку "Ділового клубу", аж поки опинилися перед будинком.

— Тепер ми повинні зайти,— заявив я Валерії,— і не кажіть мені, будь ласка, що ви не чули про "Діловий клуб". Ось він перед вами, он світяться вікна третього поверху, там ви спробуєте фірмове блюдо моєї мами, яким ошелешений був навіть англійський капіталіст, що його довелося нам приймати, але вас ми приймемо ще на вищому рівні...

— І ми ділитимемося спогадами про індика, купленого вами минулої осені?

— А також про ваші три троянди. Дві червоні, одна біла.

— У вас непогана пам'ять. Але іноді пам'ять надмірно обтяжує людину. Скажімо, ви тримаєте в голові безліч непотрібних, зайвих речей, і від цього ваша голова стає важкою, і це заважає нам жити. Тримати в голові з минулої осені якусь дівчину — це протиприродно. Це відхилення від норми.

— Ви хочете сказати, що я трохи ненормальний? Тримав у голові дівчину й індика...

— Хочу вас заздалегідь попередити, що я — цілком нормальна дівчина. І коли навіть піду до вас додому, то це ще ні про що не свідчитиме... Торік на базарі я вас не помітила і не жила спогадами про вас — це перше, що ви повинні знати. Друге — це те, що в мене маса знайомих хлопців. З Москви, Ленінграда...

— І з столиць союзних республік,— підказав я.

— Слухайте, з вами просто неможливо говорити серйозно! — вибухнула Валерія.

— Ви спробуйте, яку ікру готує моя мама, а потім ми з вами дамо телеграми масі ваших знайомих хлопців, з яких вони довідаються про ваші переживання...

— Гаразд. Я піду їсти прославлену вами ікру. Але не шкодуйте...

— Нічого, нічого. Після атомного вибуху руками не махають, як сказав би Держикраїв компютер.

Нам пощастило. Дощ загнав додому всіх членів родини, навіть Держикрай не рвонув сьогодні в шалену свою прогулянку по шосе, він лежав у кріслі й читав "Час быка" Єфремова, підкреслюючи окремі й цілі абзаци, спершу не звернув уваги ні на мене, ні на Валерію, яку я мерщій запросив до своєї кімнати, але потім Держикрая, видно, щось шпигнуло під бік або спрацювала його високорозвинена сигнальна система, він відклав книжку, потинявся по квартирі, створюючи скрізь робочий шум, і зазирнув до нас:

— Дозволите?

— Можна,— сказав я.— Поклич також Зізі. Мама дасть ікру і ми їстимемо просто тут. Вино з моїх запасів.

— У мене є марочний коньяк,— розщедрився Держикрай.— Дозвольте?

Я був великодушний, мов той король, що помилував убивцю, заявивши при тому, що не може врятувати його від кари розгніваних громадян, які чекають на убивцю під вікнами палацу, щоб розтерзати.

— Знайомся,— сказав я Держикраєві.— Це Валерія.

— Держикрай,— сказав він, обмінюючись з Валерією потиском рук і трохи довше, ніж належало в таких випадках, тримаючи дівчину під прицілом своїх чорних окулярів.

— Це ви грали Шейха? — спитала Валерія зацікавлено.

— Шейх — несуттєво,— строго відповів Держикрай.— Але коли вас цікавить... Ми не надаємо особливого значення... Однак за тиждень хочемо повторити спектакль... Запрошую вас подивитися...

— Дякую. Прийду,— несподівано згодилася Валерія.

— Прекрасно,— нарешті відвернув од неї свою крутолобу голову Держикрай.— А тепер питимемо коньяк.

— Не забудь покликати Зізі,— нагадав я зятеві, трохи дратуючись з його поведінки, а ще більше — з безглуздого вчинку Валерії.

— Ти що — справді хочеш іти на спектакль? — спитав я дівчину, коли Держикрай пішов за своїм марочним коньяком.

— А чом би й ні?

— Але ж ти дивилася з доцентом Крижнем?

— Тепер хочу подивитися з кимсь іншим.

— З ким же — цікаво знати?

— Наприклад, з Дмитром Чередою.

— Коли так, то в мене з душі скотилася ціла каменоломня. Я стаю поклонником театрального мистецтва.

— Але за тиждень може статися багато змін,— лукаво глянула на мене Валерія. — Тиждень — це сім днів. Я можу зустріти сім цікавих хлопців, кожен з яких може запросити мене або ж на цей спектакль, або ще на цікавішу річ...

Я хотів заявити їй рішуче і категорично, що другого Дмитра Череди на світі немає, але вчасно втримався від заяви, яка видалася б для Валерії смішно-невмотивованою, та й Держикрай, завдяки своєму вмінню точно розраховувати час, нагодився з коньяком саме тоді, коли з мене от-от мала вискочити змішана група хижаків, і я міг припуститися вчинків, наслідків яких ніхто б не взявся передбачити.

Зізі принесла все, що належалося до столу, бо ні мама, ні, тим більше, наш батько не стали порушувати усамотненості молодшого покоління, ми засіли вчотирьох. Валерія з цікавістю поглядала то на Зізі, то на Держикрая, на мене вона й не дивилася мовби, зате я не міг одвести від дівчини погляду, а Держикрай, забувши про свою напиндюченість, і собі змагався зі мною, вицілюючи Валерію своїми окулярами. Несподівано він став таким балакучим, яким ніхто з нас його й не бачив ніколи: мабуть, подіяв на технократа коньяк, бо ж технократи в принципі заперечують вживання алкоголю, за що алкоголь мав би їм належно мститися.

— Держикраю,— зауважила Зізі,— ти сьогодні розчулений. Це тобі не личить. Ти ж знаєш, що я не люблю цього.

— Я розчулений,— звертаючись до Валерії, сказав Держикрай,— точно — розчулений. Може, через те, що не поїхав сьогодні машиною. Бачите, я щодня ганяю машиною по шосе, десь кілометрів за сто або й далі, залежно від настрою. Це дає необхідну твердість. Бо мужчина повинен мати в собі твердість. Мужчини змушені приймати рішення. Щодня, щогодини, щомиті приймати рішення. Встигати не запізнюватися. Вчасно приймати рішення. Для цього — твердість.

— Є ще закон відшкодувань,— втрутився я,— він рятує людину від усіх нещасть. Людяний закон. Я сам його відкрив і сам застосовую...

— Але сьогодні я розчулений,— не слухав мене Держикрай, — сьогодні мене потягло на поезію, коли хочете. Може, дощ... Може, ще щось... Не знаю. Коли кохаєш, треба поїхати, покинь дружину, покинь дитину, друга покинь і подругу також, покинь коханку, покинь кохання, коли кохаєш, треба поїхати.

— Уявіть собі: я не люблю віршів,— засміялася Валерія,— а ви, Зізі, любите?

— Зізі любить Держикрая, а Держикрай любить Зізі,— сказав я,— але щоб Держикрай читав вірші, то такого ще ніхто в нас і не чув. Це йому, видно, склав компютер.

— Гаразд,— стріпнувся Держикрай,— киньмо поезію. Пропоную невеличку проїздку! Найвищі переживання при дотриманні всіх правил руху і гарантуванні безпеки!

— А що? — вигукнула Валерія.— Я не проти!

— Держикраю, ти п'яний,— нагадала Зізі, але нагадала якось нерішуче, так, ніби вона ладна була згодитися навіть на божевільну їзду в машині, аби тільки вирвати Держикрая з незвичної для нього розчуленості. Але звідки вона знала, що він і в машині не читатиме віршів? Забуде про дорогу, про небезпеку й вичитуватиме складені позбавленим серця компютером слова, які на мене, наприклад, не впливають ніяк, але невідомо ще, як подіють на таку некеровану дівчину, як Валерія, або й на саму Зізі.

— По-моєму, єдиний вихід,— запропонував я,— це щоб ти, Зізі, вкрала в Держикрая ключі від машини. І чим швидше це ти зробиш, тим буде ліпше. Застосуй закон попереднього подолання обставин.

— Неможливо,— Держикрай дістав з кишені брелок з ключиками, закрутив ними перед моїми очима,— коли рішення прийнято, ніхто не може стати на заваді. Ми всі їдемо. Це сказав я. Заперечення? Попереджаю, що найменші заперечення розцінюватимуться, як боягузтво. Заперечень немає. Їдьмо!

І ми їхали. Нічого безглуздішого в моєму житті не було. Навіть коли я летів з башти танка, то й тоді керувався все-таки якимись благородними мотивами: хотів довести всім свою цілковиту готовність обороняти Вітчизну за будь-яких обставин. Не довів там — виправдався на заводі, але завжди мав наміри чисті й чесні. А щоб отак летіти по нічному, задощеному шосе, грати в лотерею із життям? Ви можете виграти п'ять тисяч, але можете й не виграти. Трипроцентна позика. Все ж таки три проценти шансів. А тут ми не мали й трьох сотих процента. Шалена гонитва без мети, без кінця й краю, дике ревіння двигуна, свист і гудіння вітру. Розсваволена машина полишала позад себе дерева, стовпи, зустрічні машини, мокрі поля, села, людей, хмари, темряву, зорі, дощ і стихії, міста, може, й держави, материки, це вже була й не машина, а мовби цілий світ, який летить кудись, мчить, рветься, божеволіє від запаморочливого руху.

— Хоч з великою долею умовності,— прокричав з темряви Держикрай,— але в цій гонитві ми моделюємо ціле людство!

Він, здавалося, вже прихитрився поставити машину на задні колеса, вона вже от-от мала здійнятися в повітря, летіти в космос і в безвість. Коли це мала бути модель світу, то мені б хотілося гукнути: "Затримайте цей світ, я хочу висісти!"

У мені говорив не боягуз, не обережність протестувала проти такого безумства — то подавав голос здоровий глузд, якому я вірив досі й хотів би вірити й надалі, не піддаючись приступам шаленства, як Держикрай. Мене дивувало, чому мовчать наші жінки. Зізі сиділа попереду поряд з Держикраєм, я тільки здогадувався, що то вона там сидить. Але хіба ж

то справді була Зізі? Принишкле, підкорене волею Держикрая створіння — моя вічно розвихорена, непокірлива сестричка? Не може бути!

А Валерія? Вона сиділа коло мене, я ждав, що злякано тулитиметься мені до плеча, шукатиме захисту й підтримки (бо я ж усе-таки мужчина, чорти його бери!), скрикуватиме в темряві, хапатиметься за мою руку, кричатиме, щоб зупинили машину, що вона відмовляється їхати далі. Де там! Вона сиділа, відкинувшись на спинку сидіння, я міг би заприсягтися, що вона заплющила очі, але заплющила не від страху, а від насолоди, мені здавалося, що бачу в неї на устах усміх, і той усміх викликаний теж насолодою, задоволенням від швидкості, від несамовитої гонитви посеред мокрих полів, під темними хмарами і далекими зорями.

Тоді я на знак протесту проти безглуздої швидкості, з якою ми кудись летіли, розпочав обережно-повільну мандрівку в пошуках руки моєї сусідки. Я пройшовся пальцями по тій частині сидіння, що була між нами з Валерією, не знайшов там її долоні, тоді вирядив свою руку в непевну темряву і довго й уперто просувався туди, де вичував руку Валерії. Я був такий несміливий у своєму пошукові, що, мабуть, так і не досягнув би свого, аби машину не занесло на одному з численних віражів і нас не зсунуло докупи. Тут наші руки зустрілися самі, під дією сил зовнішніх, вийшло так, ніби свої бажання я тепер мав нагоду приховати, але й знехтувати випадком було б гріх, тому я міцно вхопив Валерію за руку, стиснув її, і дівчина відповіла мені потиском чи то порозуміння, чи взаємності, чи просто солідарності, яка мала неодмінно існувати серед екіпажу чортячої машини, що нахабно загарбала не тільки наші тіла, а й наші душі.

Коли б я відзначався хоч трохи більшою розчуленістю, то, мабуть, поцілував би руку Валерії, але несвідомий страх утримав мене від такого кроку, наслідки якого важко було передбачити. Поза тим треба взяти до уваги, що машину щомиті жбурляло в усі боки з такою силою, що невідомо, чи зміг би я поцілити руку Валерії.

Та й самого потиску рук мені було досить, задля цього варто було отак промчати сотню кілометрів у задощеній темряві, заради цього можна було рискувати, вести смертельну гру з долею, з випадком, з невідомістю. Легенький стиск пальців і відповідь на нього! Найпрекрасніший шифр у людському спілкуванні.

Не треба ніколи святкувати перемогу передчасно. Ліпше хлипати, вдавати нещасного, розмазувати по обличчю сльози й грязюку, аніж злетіти на одну-єдину мить в рожевій хмарині уявного щастя, а потім боляче вдаритися об тверду землю розчарування.

Той потиск рук у темряві не означав нічого. Бо коли ми підвезли Валерію до будинку, адресу якого вона сказала Держикраєві, і я хотів був провести дівчину, вона безцеремонно попхнула на мене дверцята машини і досить твердо сказала:

— Доберусь сама. Дякую за прогулянку!

Та я на досвіді Клементини вже знав, як дівчата помиляються адресою, помилилася адресою також Валерія. Тобто не на того напала. Я все ж таки виліз із машини слідом за Валерією, притримав її за руку, спитав, намагаючись погамувати в собі змішану групу хижаків, яка дерлася назовні з потужністю в сто левиних сил:

— А де я вас знайду?

— Навіщо?

— Ну, хоча б для того, щоб провести до Палацу культури ще на одну прем'єру?

— Можете прийти туди в неділю. Водити мене не треба. Я не сліпа.

— Домовились,— Сказав я.— Дотримуймося в усьому принципу добровільності. Таким чином ми з вами ввіллємось в лави людей доброї волі. Мир — дружба! Доброї ночі!

Вона не встигла мені відповісти, бо я вскочив у машину, а Держикрай рвонув з місця, адже треба було нам ще спати, щоб уранці бути в цеху, де кінчалися всі розваги, шаленства й захоплення і панувало тільки одне: велика, або, як сказав би Держикрай, прекрасна робота!

Закутий у костюм, сконструйований мені колись Іром Леоновичем, я витанцьовував перед Палацом культури, маючи в кожній руці по квитку, і думав про доцільність постанов, які б регулювали не саме тільки господарче й політичне життя, а й питання любові. Тоді б такий громадянин, як Митько Череда, не ставав посміховиськом, не вистрибував би отут на сходах і не вигадував би розкішних брехень, щоб виправдати своє стовбичення перед дверима, а діждався б відповідної постанови, в якій було б записано, що віднині дівчина Валерія повинна любити хлопця Митька, який досягнув віку найінтенсивнішого розвитку м'язів і голосових зв'язок і що рішення це не підлягає ніяким обговоренням і апеляціям.

Але написати таку постанову щодо Валерії — це однаково, що зупинити обертання Землі. Катастрофічність наслідків передбачити неможливо. Як неможливо передбачити, що готує тобі ця химерна дівчина, якого вибрику ти від неї діждешся сьогодні, коли діждешся її тут взагалі.

У мене виявилося страшенно багато знайомих, просто неприпустимо багато. І кожен вважав за свій обов'язок зупинитися й починати розпитування, чого тут стою, кого жду, словом, кожен всіляко намагався обмежити мою особисту свободу. А я не мав сили для протестів, я усміхався чемно й стримано і брехав натхненно, ніби жду цілу свою родину, може, навіть Віолончеліста, славетного нашого зятя жду, бо й він приїхав, щоб подивитися Держикраїв спектакль, а заодно

підписати з нашим заводом договір про творчу співдружність: адже Віолончеліст за своїм державним значенням міг дорівнятися цілому заводові, тому нічого смішного немає в договорі між ним, окремою особою, і цілим заводом — багатотисячним колективом робітництва. Щоб показати свою радісну піднесеність, я мугикав щось із пісні робітничої молоді: "Небо над нами сія, квітне Вітчизна моя". На жаль, не пам'ятаю, чиї слова, не пам'ятаю також композитора, але гадаю, що вони на мене за це не образяться. Адже я ждав Валерію, а коли ждеш таку дівчину, то пам'ять відбиває намертво, мозок наповнюється цілими покладами вапна, вже в тебе й не голова, а суцільний вапняковий кар'єр.

Що таке тиждень? Це час достатній, щоб де-небудь у Південній Америці змінилося п'ять або й шість урядів, щоб ракета злітала до Місяця й назад, щоб одна тільки бригада на стані 30—102 видала вісімнадцять тисяч тонн труб великого діаметра для газопроводів: щоправда, ви не знаєте про наш стан 30—102, але я, на жаль, не маю часу розповісти про нього, бо жду Валерію.

Рівно тиждень тому вона сказала, що я, коли хочу, можу прийти до палацу, де зможу з нею зустрітися. Ще вона пообіцяла Держикраєві, що прийде подивитися спектакль. Може прийти, а може й не прийти. Бо спектакль вона вже бачила, мене бачила також, і невідомо, чи горить бажанням побачити ще раз. Тут, мабуть, не вплинула б жодна постанова. Тільки примусова добровільність, як у мене, входить в гру, але хто б же зміг довідатися, чи має Валерія бодай найменший намір підкоритися примусовій добровільності? Сумніви — це відчай думки. Відчай — це сумнів особи. Сказано не мною.

Але, як співає робітнича молодь, небо над нами сія...

Вона прийшла і прийшла без запізнення, не стала випробовувати моє терпіння, то тільки попервах мені видалося, ніби стою на східцях перед входом до Палацу культури коли й не цілу вічність, то принаймні цілий тиждень, що не бачив Валерії.

Валерія помітила мене ще здалеку, бо важко не зауважити таку довгов'язу особу, та ще в геніальному костюмі Іра Леоновича.

— Привіт! — гукнула вона до мене і помахала синеньким папірцем, який дістала із сумочки.— В мене вже квиток. А ви маєте?

— Аж два,— повідомив я не з меншою радістю, ніж коли б виконав дві змінні норми прокату труб,— у мене цілих два... Здрастуйте, Валеріє... Я вже й не сподівався, що ви прийдете...

— Чому б я мала не прийти?.. Я пообіцяла Держикраєві подивитися спектакль...

— Здається, ви обіцяли ще комусь?

— Обіцяла?.. Не пригадую... Кому ж? Хіба вам?.. Справді вам, Дмитре?

— Інакше б я не стовбичив тут аж з двома квитками в руках. В кожній руці по квитку...

— Але в мене є свій. Мені прислав Держикрай...

— Прислав? Куди ж він вам його прислав?

— Куди? В інститут. На кафедру.

— Він прислав чи привіз сам?

— Не знаю, не питала. Мені передали.

— Замнемо. Квиток можна завести в рамку й повісити над ліжком. А для спектаклю використаємо все ж мої квитки. Як ви на це?

— Але ж у мене є свій...

— Таку впертість можна б назвати прекрасною,— легенько поскрипуючи зубами, сказав я.— Ви дозволите мені скинути піджак?

— Збираєтесь мене бити?

— Ні, переконувати... Я повинен допомагати собі руками, а цей проклятий піджак не дає такої змоги... Я повинен його зняти... А вже коли замахаю руками, то...

— Ви мене майже переконали. Спосіб у вас неповторний. Я в захваті. Але Держикрай прислав мені квиток, він гляне на те місце, а мене там нема...

— Він чоловік вихований. Не дивитиметься на те місце. Вважатиме, що ви там сидите, ось і все. Ви ж сидітимете на іншому місці. Від перестановки доданків сума не змінюється.

— Я для вас доданок?.. А про що ми говоритимемо цілий вечір, сидячи поряд?

— Про що? Про в'юнів, про судаків, про...

Валерія засміялася.

— Я хімік, мене біологія не цікавить.

— Але ж ви аквалангістка. А що ви знаєте про в'юнів? В'юн кричить, як квочка. А судак зітхає так, ніби старий паровоз. Я цілий тиждень читав популярні брошури про підводне життя. Для підтримання бесіди з вами на належному рівні. Рівень?

— Рівень! Мабуть, ви все-таки веселий хлопець, Дмитре!

— А чому б я мав бути невеселий? На моєму боці завжди сміх, коли хочете знати... А сміх...

— Знаєте що? — жваво глянула на мене Валерія.— Візьміть цей квиток і... віддасте його Держикраєві. Згода?

— А на ньому тут нічого не написано? Таємних знаків ніяких. Окрім того, майте на увазі, що я відкрив закон. Сам відкрив і сам користуюся. Закон відшкодування. І цей закон вимагає негайного відшкодування за все: за тиждень моєї тривоги, за Держикраїв квиток, за страх, який я щойно пережив, коли ви вперто відмовлялися йти до залу разом зі мною...

— Але тепер ми йдемо разом, ваш закон набирає чинності,— засміялася Валерія.

— Для повноти відшкодування ви повинні дозволити взяти себе під руку,— тихо сказав я.— За умови, що це не порушить вашого суверенітету, бо в мене був друг Євген, який готувався стати дипломатом, і він привчив мене зважати на права договірної сторони, зважати на права й поважати їх.

— Вважайте, що такий дозвіл ви одержали,— лукаво глянула на мене Валерія. І я переконався, що очі в неї такі ж сірі, як мої, вимріяні за всі ці роки, і навіть синьо-сірі.

Ми пробиралися на свої місця, тепер мене вже не лякали погляди й усмішки знайомих, я не просто теліпався поруч з дівчиною, а вів її під руку; та ще ж яку дівчину!

Ви знаєте, з яким звуком ковтає свою здобич білуга? Ніколи не вгадаєте! Суміш звуків великого прокатного цеху й солов'їних співів! В

мені виспівували всі соловейки Української Радянської Республіки. Це були дуже прогресивні соловейки, ідейно зрілі й естетично вихована. Я теж ладен був виспівувати, але пам'ятав сказані колись глибокодумні слова доцента Крижня про те, що радянські люди співають не так під час відпочинку, як під час роботи. "Нам песня строить и жить помогает"...

Співав не тільки я. Кривцун теж не спав на посту, він скористався моєю захопленістю і за цей тиждень устиг провести належну агітаційну роботу, яка відразу дала свої плоди. Кривцун красувався в перших рядах і поряд з ним сиділа... Клементина. Така музикально-чутлива дівчина, ясна річ, не могла не почути ультразвуків, що їх пускала в простір істота, іменована Дмитром Чередою. Незбагненно довга шия давала змогу Клементині легко й красиво повертати голову куди завгодно, між іншим, також у той бік, звідки я наближався із своєю Валерією. Великі Клементинині очі вдарилися об мене і мовби аж бризнули слізьми докору, слізьми уявними, глибоко захованими, тільки я міг угадати ті сльози, але, знаючи змінність натури цієї загадкової дівчини, я мав би подумати про помилкову адресу, коли б міг у цей час думати. На щастя, був позбавлений цієї приємної людської здатності, поки тримався за руку Валерії, мов чорт за вербову грушу, як мав би витончено висловитися в такій ситуації Держикраїв компютер.

Той самий Книшів дзвінок, який я проклинав минулого разу, коли він відірвав мене від Валерії, заганяючи нас після антракту до зали, тепер пролунав мов сигнал для переходу з царства необхідності в царство свободи. В залі погасло світло, ніхто не бачив мене з Валерією: ні Клементина, ні доцент Крижень, коли він удруге вирішив, може, прийти на спектакль. Я міг розпочати велику й повільну мандрівку в пошуках руки Валерії, щоб узятися за неї так, як тоді в машині, але цього разу вже не примусово, під дією сил сторонніх, а примусово-добровільно, сподіваючись на таку саму добровільність і з боку іншої договірної сторони. Зі сцени лунали глибокодумні слова, здається, про те, що довіру можна замінити подарунками, що дрібні подарунки викликають так само дрібну дружбу, що вічне людині доводиться іноді нав'язувати

силоміць, що гнів дурня виказується в словах, а гнів мудрого — у вчинках і що добро можливе лише тоді, коли можливі зло й байдужість. А я був проти зла, проти байдужості, я був суцільне добро, бо тримав у своїй руці руку Валерії, і це переносило мене в найпрекрасніший із світів, що будь-коли існували!

Доцент Крижень казав нам колись на лекціях: "Чим тяжчий гніт дійсності, тим тяжче від нього визволитися з допомогою естетичного сприйняття дійсності". Я відчував себе визволеним навіть без допомоги естетичного сприйняття дійсності, тобто Держикраєвого спектаклю, бо ніщо мене тепер не гнітило, я перейшов із царства необхідності в царство свободи.

Але закінчилася перша частина спектаклю, загорілося в залі світло, Валерія висмикнула руку, дійсність нагадувала про себе, а ще більше нагадала вона Кривцуном, який, тягнучи за собою Клементину, причапав до нас і, демонструючи здорове нахабство, миттю причепився до мене:

— Живи і давай жити іншим начальникам, як сказав один начальник. Давай знайом із своєю дівчиною!

Валерія сама простягла йому руку:

— Мене звуть Валерія.

— А я Кривцун... А це — Клементина.

Кривцун дарував Валерії відразу сто вісімнадцять усмішок, на які він був мастак неперевершений, бо ж відомо, що чим більше ледащо, тим воно чарівніше вміє усміхатися, в нього весь талант іде на усміхання. Але дівчата ніколи не вміють відразу з'ясувати, де ледащо, а де чоловік путящий, гіпноз різнокаліберних усмішок діє на них невідворотно, я не встиг спам'ятатися, а вже Валерія стояла коло Кривцуна, забувши,

здається, геть про мене, і ждала від цього невдалюги якоїсь мало не мудрості. Ну, а Кривцун не був би сам собою, коли б не використав нагоди: він перетрусив у голові всі свої права, перебрав їх, і перетасував, і швиденько знайшов там право запрошувати дівчину, з якою щойно познайомився, куди-небудь, а що не міг вигадати чогось розумного, то, недовго думаючи, бовкнув:

— Я післязавтрього чергую в дружинницькому патрулі. Приходьте подивитесь.

— А що? — стрельнула на нього оком Валерія.— Це може бути цікаво. Ви, мабуть, мужній і великодушний!

— Страшне діло! — випнув груди Кривцун.

— Знаєш що, голубе,— сказав я Кривцунові ласкаво,— бери Клементину й поведи її за куліси. Вона повинна дати кілька цінних вказівок товаришеві Книшу. Бо ти забув про Клементину й почав організовувати собі глядачів на дружинницьке чергування серед широких народних мас.

— А я маю прав-во! — заявив Кривцун у своїй манері, яка для Валерії не була відомою і тому могла видатися оригінальною, чи що.

— Домовились. Я теж піду з тобою на чергування. А тепер бувай здоров. Не примушуй Клементину чекати. Клементино, дитинко, скажи йому слово, від якого він стане смирним І безправним.

Я ще тільки ворушив "шариками", щоб якось висловити Валерії свій подив з її неперебірливості, чи що, як вона випередила мене і заявила навіть мовби ображено:

— Чому ви його прогнали? Він же гарний хлопець!

— Кривцун — гарний хлопець? Валеріє!

— Вродливий! — уперто повторила вона.— Ну, згодьтеся, що він справді вродливий хлопець. Такі хлопці подобаються всім дівчатам.

— Всім і завжди? Так ви хотіли сказати? Ну, а мені Кривцун не подобається. Знаєте, що говорив той професор, слова якого про потиск рук я наводив вам при знайомстві? Він сказав: "Краса людини не зводиться до форми, окраски, пропорції— вона і внутрішній світ людини".

— Не морочте мені голови якимось професором,— знизала плечима Валерія,— мені завжди хотілося робити те, що хочеться, а не слухати вигаданих професорів.

— Ну, цей не вигаданий. Щоправда, не професор. А доцент. Доцент Крижень. Здається, ви його знаєте? Йому належить цілий ряд історичних висловлювань. Наприклад, про морозиво: "Ковтаючи морозиво, з'їдаючи цей громадський продукт, турботливо приготований працівниками громадського харчування — суспільними людьми, ви тим самим творите красу своєї власної сутності".

Валерія дивилася на мене трохи налякано. Невже я міг пам'ятати всі висловлювання доцента Крижня? І невже вони всі були такі безглузді, а вона не помітила цього і навіть з'явилася на люди з доцентом, рискуючи бути осміяною так само, як Крижень? Але дівчата ніколи не здаються і не визнають своїх помилок, тобто не самокритикуються.

— Слухайте, Дмитре,— сказала вона мені, вдаючи розгніваність,— я вас прошу...

Але я тим часом навів лад у своїй голові, і вже тепер не збив би мене навіть абсолютний чемпіон світу з боксу.

— Валеріє, дорога, коли б Кривцун запросив вас разом з ним подертися на телевізійну вежу, ви теж подерлися б?

— Цілком можливо.

— Ви що — найдобріша дівчина?

— Цілком можливо. Точно сказати не можу, бо не було ще конкурсу на звання найдобрішої дівчини.

Я розстебнув піджака. Все-таки чоловік іноді повинен помахати трохи руками. Інакше не заспокоїшся.

— Цілий тиждень я витратив на морську самоосвіту,— обережно виводячи Валерію до фойє, сказав я.— Читав навіть про морські злочини. В кримінальному кодексі передбачено двісті п'ятдесят злочинів. Серед них "необережне пошкодження морського телеграфного кабеля" Я впіймав себе на тому, що з дитинства мріяв пошкодити морський телеграфний кабель.

Валерія взяла мене під руку.

— Щастя, що до моря далеко і вам не трапляється на дорозі морський телеграфний кабель. Але однаково у вас якийсь реактивний стан. Може, не станемо додивлятися до кінця? Бо дивитися ту саму п'єсу двічі підряд щось не хочеться. Як ви?

— Утримуюся від висловлювань про спектакль, бо мене зв'язують з виконавцями родинні взаємини. Зате гаряче вітаю вашу пропозицію. Ми можемо піти...

— Куди б ми змогли піти?

— Ну, скажімо, в штаб дружинників, попросити пов'язки й попатрулювати, коли вам цього так хочеться...

— Відкладемо до іншого разу. Давайте ліпше зайдемо в кафе "Вербичка" і... з'їмо там морозива!

— Підемо і з'їмо!

— Ви теж добрий, Митю.

— Хотів би я бачити хлопця, що не став добрим коло такої дівчини, як ви, Валеріє.

Ми пішли в "Вербичку", ніким не зауважені, бо краща частина людства десь додивлялася Держикраїв і Книшів спектакль, з'їли морозиво, а тоді Валерія захотіла йти додому, з я захотів її провести. Але дозвіл було одержано тільки частково, тобто я мав довести її до будинку і негайно повернути назад, не цікавлячись і не пробуючи довідатися, в якій квартирі вона мешкає. Така конспірація видалася мені трохи наївною і смішною, тут вгадувалось щось від дівочої забобонності, з якої я досхочу б наглузувався, коли б ішлося не про Валерію, але з нею мені судилися покірливість і всіляке поважання прав трудящих.

Я тільки набрався сміливості спитати:

— А коли ж ми зустрінемося?

— Ну, коли-небудь...

— І як я вас знайду?

— Навіщо вам мене шукати? Я сама вас знайду, коли схочу...

І ось тоді, найпрекрасніша й найдорожча, я став ждати того дня, коли ви, нарешті, вирішите мене шукати і знайдете і...

Що ви знаєте про Самотлор? Самотлор — це озеро в тюменській тайзі. За рік воно дало мільйон тонн нафти! Уявити це неможливо. Але Самотлор не тільки озеро — так звуть і болота, що тягнуться довкола озера на десятки кілометрів. По болотах люди могли пробиратися лише взимку. Але й тоді не витримувала під тракторами замерзла трясовина, і трактори тонули в бездонних багнах, а люди, намацавши машину в чорній глибині, ставили віху, щоб згодом спробувати витягти трактор, і йшли далі. Вони прокладали дорогу взимку, настало літо — дорога втонула. Тоді вони стали будувати трасу вдруге від Обі до Самотлору. П'ятдесят два кілометри будували півтора року. І не було там жодної жінки, бо й чоловіки не всі могли витримати. Ось як воно буває, моя найпрекрасніша й найдорожча. А ви бентежите мене увагою очей своїх мрійливо-сірих, точніше ж кажучи: бентежите неувагою!

Валерія не могла знати про мій досвід з Клементиною. А досвід, коли він уже накопичений, то не зникає, так само як і енергія. Для пристойності, звичайно, годилося трохи почекати, сподіваючись, що Валерія подасть мені якийсь знак, але незабаром я переконався, що ніякого знаку не буде. Не ждіть рятунку ні від кого: ні від царів, ні від богів.

Клементину вистежити коло поштової скриньки було майже неможливо, а я вистежив. Що ж до Валерії, то нічого простішого ніхто б не міг вигадати. Я пішов до інституту, пошукав її там, а не знайшовши, попрямував до знайомого будинку і став ждати там, передбачливо тримаючись трохи осторонь. Два вечори я вбив намарне, Валерії не побачив і тут вже трохи занепокоївся, побоюючись, що вона поїхала до моря з якими-небудь аквалангістами, але на третій вечір зумів вивести одну закономірність. Мені здалося, що до будинку, де мала б мешкати Валерія, щовечора заходить багато хлопців. Вони йшли, ніби змовившись, майже в той самий час, кожен перед входом до будинку чепурився, поправляв галстук, пригладжував волосся, відразу було

видно, що поспішає на іменини, або на побачення, або просто в гості, але аж ніяк не додому, бо хто б же поправляв галстук перед тим, як входити до власного помешкання? Хіба що невірні чоловіки? Але ці хлопці ще видавалися мені молодими-нежонатими для шлюбної невірності.

Причепитися до когось із них, попросити закурити або прикурити, а потім спитати: "Куди йдеш?" — видавалося найпростішим, але водночас і найбезглуздішим. Я вирішив діяти в дусі здорового нахабства, подібно до нашого Кривцуна. Вибрав собі одного з хлопців, у міру миршавого, руденького, в окулярах, наздогнав його коло під'їзду, трохи пройшов поряд з ним і вже на сходах ніби між іншим кинув:

— Ти теж до Валерії?

— Угу,— промурмотів хлопець.— А ти теж?

Нам відчинила Валерія. По-хлоп'ячому витка, довгошия, в якихось екзотичних, зміїно-жовтих штанях, у блузці без рукавів з досить небезпечним вирізом спереду — не уявляв ніколи, що вона може мати такий вигляд!

— Ах, це ви! — сказала вона без здивування, коли побачила за рудявим мою баскетболістську постать.— Вам помогло довідкове бюро?

— Досвід,— сказав я весело, зрозумівши, що вигнання з раю не буде, або ж принаймні воно відкладеться на час невизначений,— я люблю дивувати людей. Вирішив подивувати й вас. Міг би, звичайно, спитати й довідатися, але... делікатність... Мені завжди шкодила надмірна делікатність...

— Ви ще й делікатний? Не знала, що вистежування й підглядання зветься делікатністю. Але тепер знатиму, як вас представляти своїм знайомим. Знайомтеся. Делікатний чоловік. Майже майор Пронін.

Це вона сказала, завівши мене до невеличкої кімнатки, битком набитої молодими хлопцями! Схоже було на змагання отих американських студентів, що пхалися для встановлення рекорду у телефонні будки або в малолітражні автомобілі. Невеличка, метрів на дванадцять кімнатка в двокімнатній малометражній квартирі вмістила в себе стільки чорнявих, русявих, рудих і просто ніяких (здається, там навіть були стрижені, може, й з держикраївської команди) хлопців, що в мене перед очима двоїлося й троїлося. Жоден проектувальник ніколи не міг передбачити, щоб на такій мізерній площі могло вміститися відразу стільки громадян, а ще ж не просто вміститися, не так, як пасажири в автобусі чи в трамваї, а вільно, невимушено, з якоюсь лінивою недбалістю, з цілковитою незалежністю: один, бородатий, мов Тур Хейєрдал, перемотував магнітофонні стрічки, другий схилився над магнітофоном і мовби й не слухав, а вдихав конвульсивні награвання, третій, з візантійськими великомученицькими очима, крутив транзистор, четвертий і п'ятий, бородаті, ніби той доктор Бернард, що перший здійснив пересадку людського серця, гортали ілюстровані журнали, ще двоє чи троє просто швендяли по кімнаті, вміло переступаючи через ноги й тіла своїх побратимів, ще два чи три сьорбали чай, а може, каву, один просто сидів і дивився на протилежну стіну. Ще, здалося мені, були там люди, ноги, голови, руки, хтось щось робив, хтось ворушився, пересувався, але всі мовчали, тільки подавали свої механічні голоси магнітофон і транзистор та глухо буркав я, називаючи себе, тиснучи одну за одною руки і не отримуючи на відповідь жодного звуку. Кожен байдуже вислуховував, що я звуся Дмитром, тиснув мені кволо руку; і все те мовчки, байдуже, з якоюсь безнадійною приреченістю.

А Валерія крутилася поміж ними, проводила мене крізь цей лабіринт мовчунів, які нагадували мені тих мовчунів, що разом з Євгеном колись оточували Алю коло міської пошти. Валерія почувалася прекрасно в німому колі обожнювання, тут не вистачало ще доцента Крижня, та, може, Кривцуна, та ще, мабуть, із сотню чоловіків, знайомих Валерії. Та коли б і решта прийшла сюди, то дівчина, видно б, не розгубилася й не розгнівалася, а була б тільки рада й задоволена з такої своєї популярності.

Ніколи я не думав, що може існувати на світі така істота, гарна, розумна, незвичайна і водночас химерна, майже божевільна!

— Так,— оголосила Валерія, коли я закінчив обтяжливу церемонію знайомства з мовчунами,— а тепер, Митю, ти повинен познайомитися з моєю тіткою!

Вона відчинила двері до сусідньої, суміжної кімнатки. Планування в таких квартирах перевершує всі відомі світові стандарти, кімнатки з'єднані в такий спосіб, що в першій ніколи не матимеш спокою, бо через неї ходитимуть всі інші члени родини, а в другій почуватимеш себе добровільним в'язнем, коли в передній збереться навіть не така запаморочлива кількість гостей, як у Валерії.

Я переступив слідом за Валерією поріг другої кімнати, вже сповнений співчуття до нещасної тітки, яка змушена нишкнути тут мало не щовечора, але відразу забув про співчуття, побачивши ту саму жінку, яка була тоді разом з Валерією на базарі, гарну сиву жінку, трохи сувору, може, через темне вбрання, а може, через дуже чорні брови, які контрастували із сивим волоссям. Жінка не мала вигляду стражденниці, вона спокійно сиділа собі в глибокому сучасному кріслі, не сиділа, а напівлежала, читала перед тим якусь товсту книжку, а коли ми ввійшли, поклала книжку на коліна й глянула спершу на Валерію, потім на мене.

— Познайомся, тьотю,— сказала Валерія, лащачись до тітки,— це Дмитро Чередa. Пам'ятаєш, про нього писали в газетах.

— Не пам'ятаю,— трохи здивовано мовила тітка.— Ти ж знаєш, Валеріє, що в мене погана пам'ять на імена.

— Ну, я теж не пам'ятаю,— але він не вірить! Ну, та ти поговори з ним, а я побігла до своїх баранців!

І вона вибігла, а я підійшов до тітки, вона подала мені руку, сказала:

— Мене звуть Пелагея Йванівна.

— А мене Дмитром.

— Це гарне ім'я. У Валерії батько — теж Дмитро.

— Вона мені не казала. Взагалі нічого про себе...

— Ну, вона іноді забуває... Трохи неорганізована...

— А мені сьогодні здалося, що вона просто геніальний організатор! Я ще ніколи не...

— Ви хочете сказати про тих хлопців? Ви давно знаєте Валерію? Недавно? Всього два тижні? Це мало... Вона, знаєте, дуже незвичайна дівчина. Єдина донька в батьків... Батьки в неї — педагоги. Вони працюють у районі... Ви теж не знаєте? Я все життя працювала педагогом. Тепер на пенсії... Але принципи... Знаєте, у нас, педагогів, принципи... На жаль, сучасні діти більше схожі на свою епоху, ніж на своїх батьків. Валерія не має нічого спільного з нами... Вона трохи захоплюється. Але я не забороняю. Тут навіть є своєрідний принцип... Вона ще дівчина, зовсім молода, в неї все попереду, тому я не можу допустити, щоб вона рискувала. Ви мене розумієте? Захоплюватися кимсь одним— це може обернутися катастрофою. Розбите життя, невдале кохання. Я сама через це ніколи не мала родини. Але це мій власний принцип... А за Валерію я спокійна. Я щотижня пишу листи до своєї сестри, бо вона просить, щоб я повідомляла все про Валерію. І ми всі спокійні... Поки довкола Валерії роїться відразу десять чи двадцять хлопців, ми спокійні. Це прекрасно!.. У нас принципи. Цілковита безпека для дівчини лише тоді можлива, коли довкола неї отак... Ви бачили, скільки в тій кімнаті? Буває більше... І всі такі смирні, дисципліновані хлопчики. Вони мені подобаються... А ви — смирний?

— Я смирний, як ягнятко,— промимрив я, скориставшись наданим мені правом голосу.

— Ви маєте справу... Ви вчитеся..

— Я робітник.

— Як? Рядовий робітник?

— Рядовий. Трубопрокатник. Ви, мабуть, чули, що в нас у місті живуть трубопрокатники?

— Я пишаюся тим, що народилася й живу в місті трубопрокатників... Але зараз немає робітників. Усі робітники стають інтелігентами... Всі вчаться. Ви теж учитесь?

— Учусь,— скромно повідомив я.

— Де ж саме? Разом з Валерією? Чи ви в металургійному вечірньому?

— Я вчуся не бути дурнем...

Аж тепер тітка поглянула на мене уважніше і, видно, помітила мою деяку несхожість із мовчунами, що ними набита була перша кімната, принаймні я не видався їй занадто смирним. Це її трохи здивувало, але не так, щоб вона відразу зрадила своїм принципам або негайно взялася їх переглядати.

— Ви маєте характер,— задоволено відзначила Пелагея Йванівна,— мені завжди подобалися мужчини з характером... На жаль, тепер світ наповнений безхарактерними мужчинами... Ви помічали в собі характер?

— Не можу вам сказати точно. Може, й помічав, але я не знаю, що це таке...

Я ще й досі стовбичив перед Пелагеєю Йванівною, не міг би сказати, що то було найзручніше положення, щиро кажучи, не дуже мені хотілося долучатися до товариства в сусідній кімнаті, але й стояти під допитом теж якось не випадало, тому я почав потроху шпигати принципову тітку своїми відповідями, сподіваючись завдати відчутного удару по її принципах. Та вона була так заглиблена в свої принципи, що не зауважила мого тону, тітка теж схожа була на свою епоху, на ту епоху, що геть полишена почуття гумору, ось де б порозкошував доцент Крижень з його серйозністю! Та й для Держикрая знайшлося б місце в серці Пелагеї Йванівни. Може, Валерія, наслухавшись тітчиних принципів, несвідомо симпатизувала таким людям, як Крижень або Держикрай? Або вони вичували в ній вихованку Пелагеї Йванівни?

— Ви знаєте доцента Крижня? — спитав я тітку.

— Ні, на жаль... Валерія нічого не казала про доцента...

Видати, Пелагея Йванівна на весь світ дивилася з погляду Валерії. Племінниця слугувала єдиним джерелом інформації, чи що.

— А Держикрая теж не знаєте?

— Не чула, не чула...

Після цього можна було б ще спитати тітку, скажімо, про Шляхтича, про секретаря парткому Василенка, про старого Чемериса або про заводського поета, про яких вона, мабуть, теж не чула, а тоді сказати: "То про що ж нам з вами говорити?" Але я хотів справити враження вихованого хлопчика, хоч трохи, щоправда, їжакуватого, але все ж вихованого, тому не спитав Пелагею Йванівну про те, чого вона не знала, а сказав інше:

— А я бачив вас торік восени на базарі. Разом з Валерією. Ви купували троянди. Дві червоні, одна біла... Прекрасні троянди...

Пелагея Йванівна не хотіла відбігати пам'яттю аж так далеко.

— Забула. Це могла бути витівка Валерії. Вона любить купувати квіти, хоча в мій час було навпаки: хлопці купували дівчатам квіти.

— Тепер рівноправ'я,— нагадав я,— кожен має право купувати квіти сам собі.

Пелагея Йванівна хотіла зацікавитися не зовсім звичайною постановкою проблеми рівноправ'я, але передумала, піднесла до очей книжку, стала шукати місця, до якого перед тим дочитала.

Що ви знаєте про засоби для активізації розумової діяльності своїх слухачів? Найліпше діють так звані ситуації утруднення. Урвати думку на півслові, даючи змогу слухачеві домислювати решту. Поставити запитання, на яке немає відповіді. Приголомшити обіцянкою відкрити таємницю мало не державного значення. Один лектор завжди починав свої лекції з того, що просив щільно причинити двері, позачиняти кватирки у вікнах, стати кільком чоловікам коло дверей, щоб не пускати сторонніх,— і після цього слухачі вже були готові!

Але ж Пелагея Йванівна — це не рядовий слухач, охоплений на сто процентів лекціями товариства "Знання"!

— У нас принципи,— сказала вона,— нам не треба зайвого.

— А що зайве? — необережно поцікавився я.

— Те, що не стосується головного.

— А що не стосується головного?

Вона глянула з-понад книжки на мене, зміряла мою постать згори вниз, і навпаки; виміри, видно, дали картину невтішну, бо Пелагея Йванівна зітхнула і з великим болем дозволила мені нарешті:

— Тепер ідіть. Ідіть.

Я стрибнув, як олімпійський чемпіон Боб Бімон. Після цього стрибка мене можна б назвати чемпіоном по перестрибуванню малометражних квартир.

— Поговорили? — спитала мене ласкаво Валерія, несучи одному із своїх мовчазних розсідальників чашку кави.

— Це була незабутня розмова,—щиро зізнався я,—ми вияснили, що я — ідейно незрілий, а ваша тьотя ідейно перезріла. На жаль, нам ще не вдалося встановити, хто ж тут ідейно зрілий, але я здогадуюся: це ви, Валеріє!

— Хочете кави? — спитала вона.

— Кави? Стривайте,— я нахилився Валерії до вуха,— куди подівалися ваші друзі, товариші й брати? Коли я зайшов, їх було чоловік з дванадцять, а тепер бачу — чотири. Може, вони не витримали конкуренції зі мною?

— У вас троїлося в очах, Митю. Тут було всього троє, один прийшов з вами, отой руденький Вітя. Отже, четверо. Буває більше.

— Це я знаю. Знаю також про ваші принципи.

— Принципи не в мене — в Пелагеї Йванівни. Ви питимете каву?

— З умовою, що поможу вам наливати...

— Ну, дрібниця... Можете...

Я ще мав надію, що зумію бодай на кілька хвилин усамотнитися з Валерією, щоб сказати їй... Ну хоча б про неминучість закоханості, яку рано чи пізно повинен відчути такий громадянин, як Дмитро Череда. Одне слово, як учить нас доцент Крижень, хоч куди поткнешся, скрізь діють закони природи. І хоч Держикрай із своїми хлопчиками вперто тримається думки, ніби людина — це тварина, яка стрижеться, мені тепер відкрилося нарешті, що людина створена для любові, для кохання, для зачарованості й захопленості. І всі ці почуття, а також багато інших, для окреслення яких в нашій мові існує три сотні слів, викликає в мені вона, Валерія.

Для такої урочисто-наляканої промови, ясна річ, потрібна була обстановка — якийсь тихий закуток, трохи самотності, краплина інтимності. Я розгублено озирався довкола, мені здалося, що коли піду за Валерією на кухню, то зможу сказати їй свої високі слова під час готування кави. Однак виявилося, що ця квартира спланована й збудована так, щоб наповнювати глибоким розчаруванням душі всіх молодих і закоханих, все тут було відкрито, мов на корабельній палубі, все було без дверей, все на відстані людського погляду, голосу, ви могли простягнути руку з кімнати й узяти свою чашку кави на кухні — це квартира для гномів, для ледарів, для кого завгодно, тільки не для закоханих.

Валерія зайшла на кухню, а я став на порозі, бо мені вже там не лишалося місця; чашку з кавою, досить рідкою й холодною, дівчина тицьнула мені мимохідь, прямуючи в гущу своїх залицяльнико-вболівальників, я посунув слідом, упав на диван поряд з рудим хлопцем, сьорбнув кави, глянув у журнал, наставив вухо до транзистора, роззявив рота на магнітофон — тобто став повноправним громадянином маленької держави, громадяни якої навіки втратили почуття гумору,

сповнившись телячим захопленням до біляво-ніжної, невловимо-виткої володарки цієї суверенної території.

Валерія ходила між нами, ніби в лісі між деревами. Переступала через ноги, спокійно забирала в когось порожню чашку, підкладала ще якийсь пошарпаний журнал, подавала нову бобіну з магнітофонною стрічкою. Вона нікому не виявляла особливої уваги, ніхто не користався почесною поблажливістю, ні на кому не затримувався погляд її сірих, уважних, як мені видалося в день знайомства, очей.

А що ви знаєте про фільм "Червоний намет"? В ньому грає сама Клаудія Кардінале. Грає дівчину Валерію! Там потрясаючі хлопці летять на потрясаючім дирижаблі до Північного полюса, переживають потрясаючу катастрофу, падають на кригу, ставлять червоний намет і ждуть, поки їх знайдуть. Їх шукає весь світ, літаки літають нам Арктикою, один літак пролітає над червоним наметом, потрясаючі хлопці вибігають з намету, махають руками, показують свої кінематографічні потрясаючі бороди, але літак не помічає нічого, летить далі, тоді потрясаючі хлопці співають потрясаючу пісню: "Пусть ко льду примерз ты задом, парапонцы, понцы-по..."

Я сидів на дивані серед мовчазних і, мабуть, глибоко нещасних хлопців і відчував, що теж незабаром можу перетворитися на парапонця. Парапонці-по...

Але тут Валерія скомандувала:

— Все! Можете йти!

У них, виявляється, збігалися принципи з Пелагеєю Йванівною. Маєш ноги — йди. І нікому не надається переваг. Всі встають і виходять. Сміх у пустому залі. Я спробував вдати парапонця, який примерз однією деталлю до дивана. Всі встали — я сидів.

— Вставайте, Митю,— сказала Валерія,— ви ж бачите, що вже всі йдуть.

— Я теж зараз примушу йти свої неслухняні ноги,— досить бадьоро заявив я, бо вже мав у голові новий план, переконавшись у неможливості стати парапонцем бодай на кілька хвилин, поки вийдуть чотири невдалих зальотники. План був простий: вийти останнім, затриматися на мить і хоч зітхнути перед Валерією, чи поцілувати їй руку, чи махнути безнадійно рукою, чи сотворити мовчазну молитву на честь жорстокої богині.

Та й цей мій план розвалився, мов дирижабль у фільмі "Червоний намет". Бо Валерія теж вийшла разом з нами, і вийшла... першою. Я міг лишатися заднім хіба що для того, щоб ще раз обмінятися думками з Пелагеєю Іванівною щодо її принципів.

Аби я вірив у відьом і нечисту силу, я б запідозрив, що Валерія зв'язана з ними досить тісно й безпосередньо. Бо вона з льоту розгадувала мої найхитріші заміри і вмить знешкоджувала їх, тобто зводила нанівець мої трудові зусилля.

Як тебе не любити, Україно наша? Слова Луценка, музика...

Музики не було. В моїй голові тепер били барабани з усіх джазів світу, під їхнє гудіння, в ритмі розчарування й безнадії зійшов я по сходах з третього поверху слідом за Валерією, став коло під'їзду разом з усіма, вистояв хвилину мовчання й роздумів, або молитов, як заведено десь серед віруючих, і з душевним трепетом вислухав останню заяву нашої богині:

— До побачення. Тепер розійдемося.

Всі слухняно виконали повеління, я теж розійшовся в усі боки, але лаври Боба Бімона на Мексіканській олімпіаді не давали мені спокою,

тому я круто повернувся й стрибнув ще з більшим натхненням, ніж стрибав від Пелагеї Йванівни. Стрибок виявився напрочуд вдалим, я опинився в під'їзді поруч з Валерією, вона ще не встигла поставити ногу й на перший східець.

— Новини дня,—спробувала здивуватися Валерія.—Це ви, Митю?

— Здається.

— А що б це мало значити?

— Я подумав і вирішив, що не можу лишати вас саму на темних сходах.

— Ви дуже швидко думаєте.

— Маю деякий досвід. Мене включили в АСУ. Знаєте, що таке АСУ? Автоматична система управління. Компютери й автоматика. І я цілу зміну приймаю нестандартні рішення.

— Сьогодні це вам не вдалося. Досить стандартний прийом. Ви щось сказали про темні сходи? Бачите, скрізь світяться лампочки?

— Вони можуть перегоріти.

— Мені це якось не спадало на думку.

— А мені спало. В мене голова відкрита для всіх ймовірних думок. Але одна думка там запанувала назавжди. Я хочу сказати вам про це негайно. Це думка про те, що я не хочу вас більше втрачати. Після тих троянд... Невідомості... Мені здається, весь час здається, що я...

Тут я зрозумів, яка недосконала наша мова. Я бурмотів, белькотав, щось намагався виголосити, але нічого не виходило. Тому само собою якось вийшло, що я урвав мову, швидко нахилився, знайшов руку Валерії і поцілував її.

— Зовсім зайве, Дмитре,— трохи сердито сказала Валерія,— ми з вами ще й не знайомі як слід... І взагалі... Тепер хлопці не цілують рук дівчатам... Що ж до мене, то я...

Я стояв розгублений. Коли не цілують рук, то що ж вони цілують, сучасні хлопці, чорти його бери! А я колись цілував руки матері, а ще цілував, що вже й цілковита таємниця, пропахлі мастилом руки Чемериса в той день, як відчув, що цей жорстокий чоловік навчив мене гнати трубу! У кожного є свої принципи, коли на те пішло, а в Дмитра Череди принцип: поцілувати руку людині, яку він ставить над усіма. Не ми це вигадали, але застосуємо в цілях мирних і благородно-піднесених.

— Я хочу прийти до вас і застати вас саму,— намагаючись бути брутальним, заявив я Валерії,— і коли застану хоч одного з ваших зальотників, то викидатиму їх у вікно з третього поверху.

Валерія мовчки дивилася на мене.

— І... — тут я затнувся, бо Валерія не робила спроби мене вгамовувати, а я сам зненацька відкрив, що вже вичерпав усю свою програму погроз і обіцянок.

— Ну, гаразд,— нарешті змилувалася наді мною Валерія,— проведіть мене до третього поверху, раз так вийшло, хоч я не хотіла... І запам'ятайте...

— Я знаю: принципи... І Пелагея Йванівна...

— Не забувайте також про мене...

— Ніколи!

Ми йшли повільно-повільно, я хотів би, щоб це відповідало взаємним інтересам. Поспішиш — людей насмішиш на кутніх, як сказав би Держикраїв компютер.

Коло дверей своєї квартири Валерія несподівано стала навшпиньки, доторкнулася гарячими губами до моєї щоки, прошепотіла:

— А тепер ідіть! Боже, що робиться! Ідіть!

— Я прийду,— промурмотів я отетеріло...

Скотився зі сходів у стані солодкого збараніння. Вистрибував по тротуарах молодим козлом, якому відпущено всі гріхи, як сказав би відомий нам компютер. Валерія, Валерія, Валерія... Для тебе всю музику в світі вітер з неба на землю приніс... Парапонці-понці-по... Навіть сліпі тебе бачать ночами, чують глухі, хворі голови зводять... Парапонці-понці-по... А коли сліпі бачать краще: вдень чи вночі?.. Економте електроенергію? Здавайте дописи до стінгазети! Перед вирішальною зустріччю на першість світу радянські хокеїсти не спали цілу ніч. Вони випускали бойовий листок, у якому закликали себе до перемоги.

І вони перемогли!

Я побіг додому, остерігаючись, щоб не накоїти часом якихось дурниць од радощів і не попасти під машину міліцейського перукаря, який прилучив би мене до тої частини людства, яка стрижеться вперто й переконано.

Вдома сиділа Зізі й створювала в нашій квартирі сприятливі умови для спорудження каскаду гідростанцій.

— Чого рюмсаєш, моя дорога сестричко? — поспитав я.— Знову рвонув твій Держикрай у реактивно-божевільну мандрівку? Але ж дорога суха, надворі літо, вище голову, він повернеться з бадьорими запахами колгоспних полів у складках своєї білої сорочки і в своїй стриженій голові!

Зізі залилася ще дужче, а мені всі сльози світу в цю хвилину видавалися комічно-несправжніми, я розумів, що стаю соціально небезпечним індивідом, тому, перехопивши на кухні якусь вечерю, кинувся в постіль і заснув у безневинній радості. І снилися мені керівники великих держав, які влаштували зустріч на високому рівні для остаточного вирішення питань любові в глобальних масштабах.

Все-таки, мабуть, правда, що серйозність — недвозначна ознака уповільненого обміну речовин. Іноді людині набридає таємничо-невловима повільність усіх процесів, які відбуваються в її організмі, вона не витримує, пробує бунтувати — і ось тоді доцент Крижень береться з'їсти півпуда морозива, Токовий тягне з гастронома кошик з випивкою і закускою, щоб влаштувати сніданок на траві для вродливої дівчини, а наш Держикрай сідає в машину й жене по нічному шосе світ за очі, мовби сподіваючись, що від несамовитої швидкості автомобіля в ньому теж народяться якісь нові швидкості і він перейде в іншу якість, в категорію людей веселих, бо хоч що там кажіть, а веселі люди — завжди добрі.

Вранці після пригоди на сходах я був такий добрий, що сам попросив Держикрая підвезти мене до заводу, що було розцінено, як вияв поваги й довіри.

— З приємністю,— сказав Держикрай, відчиняючи мені дверцята,— коли хочеш знати, мені набридли самотні прогулянки в машині... Відмовитися від них не можу, бо треба якось провітрити голову, струснутися після цілоденного напруження, але й самому на нічному шосе... Я не розумію Зізі... Вона така відважна жінка — і боятися машини?.. Ніколи не думав... Взагалі в нас ще немає смаку, чи що, до

машин... Учора, наприклад... Я запросив одного чоловіка... Проїхатися... Перекинутися словом... Він згодився... Все прекрасно... Прекрасний взагалі чоловік, і прогулянка могла б бути прекрасна, бесіда також прекрасна... Але що ж?.. Я заскакую до нього додому, а там — півдюжини гостей, чи знайомих, чи хтозна й що за люди... І він мені заявляє, що коли всіх візьму, то поїде, а коли ні... Але ж у мене машина, а не автобус!..

— Почуття колективізму,— сказав я, почуваючи якусь не-усвідомлену тривогу в серці.

— Люди народжуються і вмирають не колективно, а кожен сам по собі,— сердито буркнув Держикрай,

— Сподіваюся, ти вчора увечері не збирався народжуватися або вмирати?

— Як на це подивитися. Практично кажучи, в кожній новій справі ти або народжуєшся, або ж умираєш від невдачі. Я вихований на точних знаннях, через те поважаю порядок у всьому, і найменше відхилення виводить мене з рівноваги. Як це можна? Пообіцяти, а потім перевести все на безглуздий жарт!

Мені вже добряче шкребло на душі від лихого передчуття. Щось схоже було між моєю вчорашньою пригодою і Держикраєвим випадком. Щось підказувало мені мерщій припинити цю розмову, перевести її на інше, перекинутися на жартівливість і суцільну несерйозність, щоб не дати Держикраєві договорити до кінця, не розкрити затаєного, про яке я вже починав здогадуватися, але відганяв од себе здогад, мов осінню муху.

— По-моєму, це дрібниці,— швиденько перебив я Держикраєві нарікання,— перед нами стоять дедалі зростаючі завдання, і ми повинні... Глибоко усвідомлюючи, високо несучи прапор робітничої честі,

стаючи на трудову вахту... Але ти ось що мені поясни. Як правильніше? Творчі починання і корисна ініціатива чи корисні починання і творча ініціатива?

— Ти це що — серйозно? — не повірив Держикрай.

— Абсолютно.

— Це журналістські штучки. Вони мене ніколи не обходили. Я чоловік точних знань, чоловік науки. Тобі це важко зрозуміти...

— Ну, ясно ж, важко! Бо вчений починає думати, з якого боку намащувати хліб маслом, а я просто беру й намащую без роздумів. Емпірично, тобто навпомацки. Вчений каже: параметри, а я просто: показники...

Я вчасно зупинився, збагнувши цілком доречно, що маю на увазі не вчених взагалі, а саме Держикрая, до якого не відчував надмірних симпатій і перед цим, сьогодні ж готовий був мало не знищити його. Бо ж підозріло схожими видавалися наші вчорашні пригоди. Мати для мене суперником ще й Держикрая, чоловіка моєї сестри і вченого технократа? До чого тут учений?

— Давай припинимо ці балачки,— зітхнув я майже розгублено,— бо чим глибше в ліс, тим більше бляшанок від консервів. Або, як сказав би твій компютер, не тягни кота за хвіст та на сонце...

— Мені вже розповідали, як ти смієшся з компютерів. Це може вважатися дотепним. Але не забувай, що електроніка — прекрасна річ. Зараз ми розробляємо для нашого цеху економічно-технічну гру в кількох варіантах. Це складна, але прекрасна справа. В грі візьмуть участь усі працівники цеху. Це допоможе нам змоделювати всі процеси завчасно, виявити всі недогляди, заздалегідь усунути їх, і тоді наша робота буде справді прекрасною...

— І ми даватимемо прекрасні труби,— підказав я...

— Так, ми даватимемо прекрасні труби,— піддаючись уповільненому обміну речовин у своєму тілі, повторив слухняно Держикрай.

Ми вже виходили з машини, коли я поляпав себе по кишенях, ухопився за голову, вдаючи розпач і суцільний склероз.

— Мало не забув! Просто з голови вилетіло! Просили тобі передати. Ось візьми, будь ласка...

Держикрай замикав машину і не відразу побачив, що в мене в руці.

— Що це?

— Квиток.

— Квиток? Куди?

— На твій спектакль. На "Пустиню".

— Не розумію.

— Ну, не на той спектакль, що буде, може, ще колись, а на той, який був. Цей квиток передала тобі Валерія. Ти її запрошував, пам'ятаєш? У нас удома.

— Так, прекрасно пам'ятаю. А вона що — не була на спектаклі?

— Була. Зі мною. Мої квитки виявилися кращими, чи що. Не знаю, як це пояснити.

Я мстився йому за спектакль, за машину, за швидкісні запрошення, яких ніхто б не запідозрив у чоловікові з типово уповільненим обміном речовин.

— Недостойно і дрібно,— сказав Держикрай — Непрекрасно.

Я мовчки пішов до прохідної. Хто сам по собі народжується і вмирає, повинен іноді й попереджати самотою. Хай дорогий наш технократ освоює цей спосіб, відомий людству з незапам'ятних часів, водночас сушачи голову над проблемою радикальних змін у нашому мисленні.

Що ж до мене, то, як виявилося, я мислив надзвичайно прямолінійно. Відразу після зміни хотів рвонути до Валерії і сказати їй те, що мав би сказати вчора і взагалі в перший день знайомства, сказати те, чого відкладати не можна, бо життя летить, епоха вимагає, стаючи на трудову вахту, повинен ти знати, що хтось особливо жде від тебе творчої ініціативи й корисних починань або творчих починань і корисної ініціативи; для мене ж цей хтось віднині й вовіки-віків — тільки вона, Валерія, дівчина з м'якою усмішкою і непередавано сірими очима, дівчина... Коротше кажучи, промова уявлялася мені надзвичайно довгою і переконливою.

Але, по-перше, було ще занадто рано. Не знати, чи й устигла Валерія прийти додому.

По-друге, я повинен був надягти костюм Іра Леоновича, щоб позбавити себе свободи рухів. Бо вчорашня моя погроза повикидати всіх зальотників з третього поверху видавалася мені трохи смішною й непродуманою, окрім того, вона суперечила гарантованій Конституцією свободі зібрань і демонстрацій.

По-третє, я не міг відразу після зміни піти до Валерії, бо несподівано отримав супутницю. Мовчазно-добровільна, вона прилучилася до мене на прохідній і пішла паралельним курсом на відстані цілком безпечній

щодо зіткнення, але водночас і не такій великій, щоб я зміг утекти непоміченим.

Клементина, хто ж ще!

Вона йшла мовчки і дивилася на мене своїми великими виразистими очима, так ніби була Дездемоною на сцені і дебелий диспетчер транспортного цеху примірявся до її шиї, щоб почати душити зрадливу жону. Коли більш-менш розвеселено сприймаєш світ, то ніякі несподіванки тебе не лякають, але погляд оцих очей ставав нестерпним. І мовчання, і затаєні зітхання, що так і рвалися з грудей у Клементини,— все це ставало нестерпним.

— Ну чого ж ти мовчиш? — втрачаючи терпець, спитав я дівчину.

— А що казати? — пошепки відповіла вона.

— Розкажи що-небудь. Хоча б про товариша Книша. Чи скоро він стане заслпрацкультом? Чи вже одержав запрошення показати свій спектакль "Пустиня" на сцені Кремлівського театру?

— Ти все глузуєш, Митю...

Вона, мабуть, хотіла, щоб я плакав? Такі періоди в житті людства, на жаль, теж бувають. Але намагаймося звести їх до мінімуму.

Що ви знаєте про сміх і насмішливість? Сміх — це завжди передчуття настання нового. Але він ніколи не може побачити цього нового. Сміхові судилося творити, не бачачи результатів власної творчості. Можемо уподібнити сміх до всуціль завтоматизованого, включеного в АСУ трубопрокатного цеху, продукції якого ми, прокатники, не бачимо, бо автомати десь відтранспортовують її невидимо й нечутно. Невловимість і примарливість.

Ну, гаразд. Клементина не мала що розповісти. Тоді хоч спитати!

— Спитай мене про що-небудь!

— А про віщо, Митю? Я про тебе все знаю.

— Все?

— Все.

— Тяжко жити в країні суцільної освіченості. З ранку до вечора мене оточують люди, які все знають.

Вона мовчала. Ішла паралельним курсом і дивилася своїми очиськами так, що смоктало під ложечкою. Демонструвала покірливу докірливість чи докірливу покірливість? Могла б принаймні дещо згадати. Скажімо, "довгов'язе полум'я". Хоча щодо полум'я, то даремно я сприйняв це на свою адресу. Полум'я завжди довгов'язе, і тут довгов'язість Митька Череди ні до чого. Тому не треба нічого нагадувати Клементині, щоб не дратувати гусей.

— Тобі сьогодні куди? — спитав я дівчину.

— На балетну студію.

— Залізні в тебе ноги! Цілу зміну витанцювати в цеху, а тепер ще — балетувати. А от у мене ноги колись розгвинчені були.. Думав, що й не встану зовсім. Оцього вже ти про мене й не знаєш.

— Знаю.

— Але ж це відбувалося ще до твоєї ери!

— Однаково знаю.

Така всезагальна обізнаність щодо моєї особи ставала підозріло-загадковою. Головне ж: запізнілою, невчасною, непотрібною і просто шкідливою! Я повинен тепер... Валерія...

— Знаєш що? — сказав я Клементині.— Давай підемо швидше. Ти можеш іти швидше?

Вона мовчки хитнула головою, вона згодна була тепер, мабуть, на все, але ж, дитинко, ви запізнилися на цілий рік! "Все сметено могучим ураганом"!

Я довів Клементину до Палацу культури, попросив передати вітання товаришу Книшу, помахав їй услід ручкою і побіг додому надягати на себе витвір кравецького мистецтва Іра Леоновича, який колись уперто переконував мене, що головне завдання кравецтва на даному етапі полягає в прокладанні стовпових шляхів до вільності людського тіла під одягом. Я цю розрекламовану вільність відчував ось уже тривалий час на власній шкірі. Мабуть, середньовічний лицар, закутий у важкі залізні лати, мав набагато більшу свободу рухів.

Але нащо свобода чоловікові, який, нагнувши шию, квапиться в добровільне рабство, забув про свою здатність до обурення й протесту, забув про властивість сміятися й радіти, як дитя, і хоче тільки єдиного: залежності, тотальної, безмежної, сказати б, злоякісної залежності й всезагального послуху! А щоб притлумити в собі решткі бунтарства, цей чоловік обезвладнив себе, скував собі руки кравецьким витвором Іра Леоновича, гамівним парадним костюмом, бо чи й не всі парадні костюми надягаються для того, щоб погамувати в людині всі пристрасті, всю поривчастість, прибрати в ній все, що здається зайво-непристойним для урочистих хвилин. Я відчував підступну роль парадного костюма і однаково ж надягнув його, ще й біг для цього із заводу.

Коли опинився в під'їзді будинку, де вчора стояв з Валерією, коли заглибився в сходову клітку, вдарив у мені якийсь звук. Моя грудна клітка вся наповнилася несподіваними відлуннями, я не міг розібрати — чи звуки сповнюють сходову клітку, чи мою грудну клітку, все довкола відлунювалося, мов у велетенському вусі, я став гігантським резонатором. Бзем-м-м-бем! Я кинувся вгору по сходах, але чим вище збігав, тим дужче розлунювалися в мені звуки, все тут жило бземканням-бемканням, звуки складалися в якусь систему. Я вловлював ритм чим далі швидший і конвульсивніший, від цього ритму можна було збожеволіти. Ось яку музику мав би дочепити товариш Книш до спектаклю "Пустиня" в тому місці, де полковники загвинчують атомну бомбу, але до цієї сходової клітки така музика не пасувала аж ніяк, надто ж для мене, враховуючи мій стан.

Хотів би я віднести ці несамовиті звуки на рахунок своєї уяви, щоб отак відмахнутися від них, і настала б тиша, і ти міг би посміятися ще з одної витівки. Та ноги мої несли мене по сходах зовсім не уявних, я перебував серед цілком реальних панельних стін, я навіть полічив усі східці до третього поверху, і хоч цифра не приголомшувала своєю величиною, але була теж цілком реальною, справжньою цифрою, я став перед справжніми дверима, за якими мала бути Валерія. І ось аж тут відкрилося мені, що дикі звуки народжуються не в мені, а саме отут, за цими дверима, в цій двокімнатній малометражній квартирі, де живе єдина дівчина на світі і її тітка Пелагея Йванівна, яка має свої недоторкані принципи. Як узгодити принципи Пелагеї Йванівни з цією розшалілою музикою, ніхто б, мабуть, не сказав. Серед такого ревища, здавалося, взагалі неможливе існування живих істот. Такі звуки могли б убивати.

Гуло, ревло, телесувалося...

Достоїнство панельного будування полягає в усуспільненні всіх звуків, породжуваних мешканцями будинків. Коли в сусіда по будинку весілля, веселишся й ти. Коли хтось влаштовує домашній концертик, ти теж стаєш вдячним слухачем. Коли хтось б'є посуд, ти можеш

зекономити на тарілках, бо матимеш цілковиту ілюзію, ніби сам потрощив усе, що маєш на кухні.

Я чув концерт, який влаштував хтось сьогодні у Валерії, ще знизу, з під'їзду, а вже тут, коло дверей квартири, міг би, не входячи, насолоджуватися так само, як ті, що були по той бік. Що це було? Ансамбль "Блакитні гітари"? Білоруські "Пєсняри"? Оркестр Всесоюзного радіо під керівництвом... Забув, під чиїм керівництвом. Такий маленький, веселий опецькуватий чоловічок... Бзем-м-м-бем-бем-бем!.. А може, Держикрай припер сюди один із своїх компютерів, з тих, що випродуковують музику? Компютери можуть усе. Незабаром вони їстимуть замість нас борщ і питимуть воду, в якій хлору більше, ніж води. Для компютерів не важить забрудненість повітря, перед ними не стоїть проблема перенаселення, їм не треба високо нести прапор і дбати за робітничу честь — вони можуть видавати в необмеженій кількості звуки в необмеженому діапазоні, електрично-механічні звуки — бзем-м-м-бем-бем!

Але не треба аж таких катастрофічних настроїв. У квартирі Валерії грали електрогітари. Дві або три. Я навіть міг приблизно здогадатися, хто саме з учорашніх залицяльників грав. Отой з бородою, потім отой чорнявий, з візантійськими очима, ну ще блондин, а може, той руденький, що прийшов зі мною... Хоча для руденького можна було б відвести іншу роль. Скажімо, одягти його в тигрячу шкуру й пустити по малометражній квартирі в тигрячий модерний танок.

Електрогітари вмовкли. Мов одрізало. Тиша настала така, що мені стало боляче у вухах. Можна було дзвонити, моя рука піднялася до дзвінка, але в цей час за дверима Валерія попросила когось, щоб той прочитав свої вірші. Чутно було все так, ніби я сидів там серед них на дивані, заплітаючи їхні ноги й попиваючи каву, зварену Валерією. Аж тепер я зрозумів, для чого приберігав свого руденького! Він мав бути поетом! Може, він навіть син нашого заводського поета. І, може, пише зовсім-зовсім не так, як його тато. Щоб штрикати татові в очі своєю відмінністю. А потім у нього буде син, який теж писатиме зовсім-зовсім

не так, щоб теж штрикати, і так без кінця. Як у того рибалки, що виловлює рибу, варить її, з'їдає, пливе в море, щоб знову зловити рибу, зварити й з'їсти, після чого знову...

Поет став читати вірші. Не про рибу, і не про наш завод, і не про труби, як його батько. Нащо нам труби? Нащо нам вугілля, нафта й інші корисні копалини? А нащо нам робота? Робота — не горобець, в ліс не полетить. Він читав з підвиванням, самовіддано й самозакохано. Про шум весен, про білі плечі зим, про осіннє листя й атоли на Тихому океані, про останній крик і мудрість дівочих очей і про співаючі стежки, розспівані стежки, по яких... Далі все ясно!

Я не вмів складати ні таких, ні якихось інших віршів. Не вмів грати на електрогітарі. Не вмів бренькати навіть на балалайці. Я нічого не вмів. У мене не було ніякісінького таланту. Досі я чомусь вважав, ніби значу щось у житті, а ось тут, коло дверей, слухаючи, як малометражна квартира роздирається від переповненості молодечою талановитістю, я збагнув свою абсолютну нездатність ні до чого. Ах, товаришу Книш, товаришу Книш, аби ж то виявили ви більше наполегливості, затягуючи Митька Череду до самодіяльності!

Я спустився вниз. Тихо зійшов униз по сходах, став у під'їзді, ще довго слухав електрогітаріаду. Типова жертва високого загального розвитку і цілковитої відсутності якихось обдарувань. Труби? Але ж не носитимеш повсюди з собою трубопрокатний стан! Практично кажучи, я нічим не відрізнявся від Чемериса, якого всі ми в душі вважали диваком. Непогано, коли чоловік уміє гнати трубу, але погано, коли він тільки й уміє, що гнати трубу.

Я вийшов на вулицю, мав би йти звідси світ за очі, переживаючи тяжко свою простакуватість і, може, нікчемність поряд з отими розвеселеними, розіскреними від обдарувань хлопчиками, але щось мене тут утримувало, якась сила не відпускала.

Я не міг відірватися од будинку — в ньому була Валерія.

Ну, так, я не відзначався талантами, не вмів ні грати, ні співати, ні складати вірші, ні виступати на сцені, як Держикраєві стрижені хлопчики. Радощів мало. Хвалитися нічим. Але хіба ж усе життя гратимеш на гітарі? Треба щось уміти робити і добре робити! ДОРО! Я згадав свій "Діловий клуб". Які таланти були в його мешканців? Таланти жити чесно, працювати, боротися з ворогом, бути мужніми,— все таке, що на сцену не винесеш. І головне: наші батьки нікому не докоряли, що він не вміє так вестися в житті, як вони. Їм теж, здається, ніхто не докоряв. Та й дивно було б слухати, якби гітарист став докоряти тому, хто робить хліб або метал. Іноді докоряють гітаристові або поетові, натякаючи на їхнє хлібоїдство, але то йде не від великого розуму. Отож виходить, що я теж маю свій талант, я не Кривцун, який не може похвалитися вмінням добре робити своє діло, мої здібності на державних мірах ставляться навіть вище за будь-які інші, то чому ж маю себе принижувати й упосліджувати?

Але Держикраєві хлопці вміли добре робити своє діло, а поза тим ще й відзначалися всілякими обдарованнями. А сам Держикрай? Як він зіграв того кумедного Шейха! Щоправда, трохи смішно було спостерігати нашого технократа в ролі затурканого Шейха, він був страшенно смішний. Але хіба ж не смішні всі шейхи взагалі? І коли розібратися, то Держикрай навіть машину водив талановито, як циркач абощо. А я тільки тримав у собі групу змішаних хижаків, яких не вмів як слід віддресирувати. Ото й усе.

Я ходив і ходив побіля будинку, страждав од своєї неповноцінності, а потім відганяв од себе цю думку, бо ж неповноцінність— мати всього поганого в людині: жорстокості, заздрощів, наклепництва, мстивості, забобонів, обмеженості, святенництва. А хіба в мені було щось подібне?

Діждався, поки вмовкло все в панельному будинку і на вулицю викотилася розвеселена юрба зальотників, очолювана самою Валерією.

Прощання було коротким і мовби аж сердитим. Помах руки Валерії — і всі розскочилися, мов бігуни із старту. Мені видалося, що Валерія сьогодні особливо немилосердна щодо своїх поклонників, я на мить подумав був, що це може пояснюватися моєю відсутністю, може, дівчина влаштувала весь отой концерт, щоб приголомшити мене, показати мені моє місце, а я не прийшов і не заліз на відведену мені поличку, і ось богиня гнівається й розганяє сповідників своєї віри жестом коротким і категоричним.

Але тут Валерія помітила мою довготелесу постать.

— Митю, це ви?

— Ну... припустимо...

Вона підбігла до мене.

— Чому ви тут?

— Ну...— я не знав, що казати.

Валерія простягла мені руку.

— Ви давно тут?

— Ну...

— Та що з вами, Митю? Чи, може? — вона відхилилася, щоб охопити поглядом усю мою довгов'язість і переконатися, що я не п'яний. Я поспішив її запевнити:

— Я не п'яний. І не пив зовсім. Не маю цієї благородної звички.

— Тоді що ж сталося?

— Ну... Я не міг примусити йти свої неслухняні ноги.

— Йти? Куди?

— Ну... В квартиру.

— Ви не насмілилися?

— Та ні... Не те... Я стояв під дверима... Недовго... Але якраз стільки, щоб переконатися у своїй цілковитій нездарності... Виявилося, що я нічого не вмію... Одкрилося мені там, під дверима...

— Нічого? Що це означає?

— Ну, нічого... Ні грати, ні складати вірші, ні...

Вона знову вхопилася за мою руку. Так ніби не я мав шукати в ній порятунку, а вона в мені.

— Митю, це ж прекрасно!

— Що?

— Те, що ви нічого не вмієте.

— Не бачу причин для захоплень.

— Але ж якби ви знали, як вони мені всі набридли!

— Хто? — я не вірив почутому.— Хто набрид?

— Усі! Це якесь всезагальне божевілля. Всі все вміють... Всі таланти... Всі генії. Ну, кожна дівчина хоче мати коло себе генія або таланта. Але коли всі довкола такі? Це вже нестерпно...

— Тоді я теж геній.

— Ви?

— Геній прокатки труб.

Валерія засміялася. Тихо й загадково.

— Це життя. Місце, де визначається сутність людини...

— Окрім того, я ще відчуваю в собі геніальність до кохання...

Вона швидко затулила мені рота долонею.

— Мовчіть! Не будьте таким, як усі... Це нестерпно... Давайте ліпше... Ви хочете пройти до Дніпра?

— А Пелагея Йванівна і принципи?

— Мені набридли карнавали. Набридли принципи. Це нагадує підводне плавання. Ні на кого спертися, ні за що вхопитися, все примарливе, все забарвлене в кольори нереальні, хоч іноді й прекрасні... Ви не уявляєте собі, що таке бути вродливою дівчиною, я знаю, що я вродлива...

— Із свого боку намагаюся уявити себе вродливою дівчиною,— сказав я, обережно вибираючи дорогу й підтримуючи Валерію в межах пристойної рівноваги. Ця дівчина з'явилася на світ для того, щоб дивувати без кінця бодай одного громадянина, званого Дмитром

Чередою. Вона робила це досі вельми успішно, але перевершувала саму себе. Вона говорила в темряву, не дбаючи, слухають її чи ні, їй треба було виговоритися...

— Мені страшно. Я весь час у напруженні. Почуваю себе так, ніби не на своєму місці. Змагатися? Підкоритися? Твоя мета і прагнення чогось? В мені насіння всіх квітів і трав. Залежно від погоди одні розквітнуть, інші загинуть. Що вибрати? Мій батько, директор школи, викладає все життя хімію. Мене теж хочуть зробити хіміком. Два роки вже на хімію витрачено. Я знаю, що це втрачені два роки. Яке мені діло до їхньої хімії? У Пелагеї Йванівни і в моєї мами — принципи. А яке мені діло до їхніх принципів? Я хочу виробити свої власні. Може, й під воду я йду лише для того... Може, ховаюся... Не знаю... Ви розумний, Митю. Без поверховостей, без... Розум не має ніжності, зате він поєднується з темною пристрастю віддaності чомусь одному...

Всі джази світу вмовкли знічено й сором'язливо, а в мені вигравав старенький, але вічно модний духовий оркестр, і його мідно-радісна пісня звалася так: "Как хорошо быть генералом".

У темряві, в яку ми вглиблювалися, слова Валерії попервах видавалися мені так само темними, я нездатен був схопити їхню суть; опріч того, від такої дівчини всього ти сподівайся, вона могла затіяти ще одну гру, яка лиш зовні відрізняється від попередніх, а згодом зведеться до повторення пройденого. Сьогодні й завжди. На добраніч, діти. Хрящуваті ребра антен над покрівлями. Біло-сині проколи вуличного освітлення в теплому сні міста. Очі у Валерії ставали синьо-сірими, а може, сіро-синіми. Хіба це мало значення? Значення — тільки в словах. Але чи й у словах тільки? Все — в її нерозгаданості, яка має багато спільного з темрявою. Та досить мені було обережно скосити на Валерію око, як я зненацька помітив, що вона якась мовби вся біла. Біла дівчина, і слова в неї теж білі. У ній, виходить, було неймовірно привабливим навіть те, що мене найбільше дратувало при нашому знайомстві, коли вона вперто повторювала своє "не знаю". Коли вибирати між незнайками і всезнайками, то я виберу перших, бо це люди не

безнадійні, вони готові навчитися безлічі корисних і благородних речей. Не будемо надмірно скромними і поруч з Валерією залічимо сюди також Дмитра Череду... А всезнайки... Мені раптом закортіло спитати Валерію, чи то не вона вчора пожартувала з Держикрая. Але вона так довірливо вмовкла, що будь-яке запитання пролунало б недоречно, вона мовби горнулася до мене. А тут я не мав ніякого досвіду, мені здавалося, що я знаю про любов усе, окрім того, як отримувати від неї насолоду, досі в питаннях любові я керувався примітивним почуттям власництва, яке Валерія розбила в мені в перший же день знайомства, вірніше, й не розбила, а просто загнала в похмурі глибини моєї душі. А відомо ж, що хвороба, затамована, загнана в глибину, рано чи пізно озветься в чоловікові ще тяжче і нещадніше.

Чомусь ми опинилися на березі Дніпра саме коло садка баби Держикраїхи. Дніпро в нас — давно вже не річка, а водосховище, або, як називають його в газетах, "море": це велетенська розпліскана калюжа, яка цвіте влітку, мов отруйно-зелена квітка, а восени й повесні, в час великих вітрів, нещадно лупає високі береги, так що довелося схили побіля нашого міста зміцнювати великими бетонними плитами.

— Здається, я вже тут була колись,— трохи подивовано мовила Валерія, і моя хвороба вибухнула в мені, мов руйнівна ракета тотальних нищень, всі мої підозри відродилися, я ревнував Валерію до всіх відомих і невідомих, до всього чоловічого населення планети, ревнував безглуздо, безпідставно, смішно.

— У мене таке враження,— майже прохрипів до неї,— що ви скрізь були і завжди...

Вона спробувала жартівливо затулити мені рот долонькою, але я вивернувся і договорив хоч і зі злістю, але вже щось інше:

— У вас принцип телевізійних дикторок: всенародна власність, належати всім і нікому. Роздратувати, нічого не даючи...

— Це дивовижне місце,— сказала Валерія,— по-моєму, я тут ніколи не була. Навіть не думала, що в нашому місті можуть бути такі місця. Бетон і дерева. Що там за дерева в садку, ви не знаєте, Митю?

— Вишні. До речі, саме ті вишні, які я крав, коли був малий. Найсолодші вишні в Радянському Союзі. А радянські вишні — найсолодші в світі. Це вам, сподіваюсь, відомо?

— А бетон — найсіріший? О, та він теплий! Спробуйте, які теплі плити!

Я доторкнувся до бетону — він був шерехато-теплий, як визначив би Держикраїв компютер. Годилося б, може, сказати Валерії, коло чийого садочка ми стояли, але це вже не мало всенародного значення, та й стояти нам довго не довелося. Пересвідчившись у тому, які теплі бетонні плити на пологому схилі дніпровського берега, ми несміливо присіли на них, а між нами присіла несміливість, жінка, що, як відомо, ніколи не відзначалася надміром сил. Тож цього разу їй теж забракло сил, щоб утриматися на досить крутому бетонно-космодромному схилі, і вона поволі посунулася вниз і щезла в темряві, втонула в теплій вічній воді нашої ріки, а ми, природно, опинилися геть близько одне коло одного на відстані, яка порушувала всі відомі правила техніки безпеки.

Бетонні плити були теплі-теплі, вони вперто стелилися донизу, кут їхнього нахилу являв постійну загрозу перейти в кут падіння. Безсилі протидіяти законам природи, ми поволі мандрували-зсувалися по схилу, і здавалося нам, що пролягають під нами космодроми найбільших сподівань, з яких злітатимуть нестримні ракети наших захватів.

"Как хорошо быть генералом" — вигравали в мені мідні духові оркестри,

Реальність наших планів — це люди. Реальність наших людей — це збори. Так думає секретар комсомольського комітету нашого заводу,

дуже симпатичний хлопець, який трохи схибнувся на ідеї щоденного проведення зборів. Він подзвонив мені додому, саме коли я залазив у костюм Іра Леоновича, і повідомив, як найвищу милість, що завтра відбудуться чергові, ясно ж, надзвичайно важливі збори, на яких прийматимемо нові, ясна річ, підвищені зобов'язання. І першим серед промовців записаний я, тобто передовик виробництва Дмитро Череда, який високо несе прапор і вічно стоїть на трудовій вахті.

— Це ти здорово,— зрадів я,— щодо вічного стояння на трудовій вахті — просто геніально. Сам би я ніколи не додумався. Мені чомусь здавалося, що я вже давно не стою, а сиджу за пультом, і не вічно, а тільки одну зміну на день. Шість годин, як у всіх гарячих цехах Радянського Союзу.

— Ти ж знаєш, що це гіпербола.

— Щодо мого виступу — теж гіпербола. Не виступатиму.

— Ну, ну, ти кинь. Це узгоджено.

— І на зборах не буду.

— Чередо, не зазнавайся. Я знаю: тебе хотіли на моє місце, але поки я...

— Сиди на своєму місці, тільки спробуй трохи поворушитися. А то застряв на першому питанні порядку денного...

— На якому першому питанні?

— Давати метал. Труби. Залізо. Застряв у залізі. А треба переходити до другого. Бо пропадеш. Ти ж молодий хлопець.

— До якого другого питання! — спаніковано закричав у трубку секретар.— Що за жарти, Чередо!

— До питання про любов. Не чув? Переходимо до любові. Зрозумів? Ми переходимо до любові. Оце і весь мій виступ.

Я запакувався в костюм Іра Леоновича й помчав до Валерії.

Електрогітари мовчали. Сходова клітка не резонувала з моєю грудною кліткою. Ніхто не читав віршів у двокімнатній малометражній квартирі. Двері відчиняли мені її руки, білі руки. Твої руки хоронять тишу, коли вже не час ні сміятися, ні плакати.

На порозі стояла... Пелагея Йванівна.

— Ви? — зсунула вона до перенісся красиві чорні брови, надто чорні під сивим волоссям. Пелагея Йванівна належала до жінок, чия врода під дією законів природи не зникає, а стає ще виразнішою й благороднішою. Але ніяке благородство вроди не гарантує нас від слів тяжких, іноді й образливих.

— Увійдіть,— запросила мене Пелагея Йванівна,— увійдіть щоб я могла сказати вам...

— А Валерія що — не прийшла? Ще немає? — я не впізнавав свого голосу. Гібрид овечки й баранчика. Мекання-бекання. Товаришу Чередо, вам же завтра виступати перед комсомольськими масами! Згадайте отого грека, який утік з поля битви, а потім приголомшував усіх друзів й ворогів, виголошуючи свої промови.

— Валерії не ще нема, а вже нема,— строго повідомила Пелагея Йванівна. І тільки тут я помітив, що в неї в руках знову книжка, вона, видно, читала і пішла відчиняти мені з книжкою в руках.

— Це у вас — книжка? — ягнячим голоском поспитав я.

— Достоєвський,— змилостивилася наді мною Пелагея Йванівна,— я читаю тільки Достоєвського. Читаю й перечитую. У нього в "Щоденнику"... Ви, звичайно, не читали?

— Точно.

— Я знаю. Молодь не читає нічого з Достоєвського. А в "Щоденнику" він пише. Пише, що коли б господь бог покликав усіх на страшний суд і спитав людей, з чим вони прийшли до нього, то людям би заціпило, і настала б тисячолітня тиша, і було б страшно од тої мовчанки. Але потім виступив би з-поза людської стіни невисокий чоловік, і, кульгаючи, наблизився б до престолу, і подав би богові книжку, і на тій книжці всі б прочитали: "Дон-Кіхот".

— Приблизно так само говорив про "Дон-Кіхота" Льоня Шляхтич,— зрадів чомусь я.

— А хто такий Шляхтич? — спитала Пелагея Йванівна.

— А де Валерія? — набираючись сміливості, спитав і я, полишаючи запитання Пелагеї Йванівни без відповіді.

— Валерія? Ви хочете знати... Доволі нахабно з вашого боку ще й питати... Валерія ще ні від кого не втікала.

— Втікала?

— Так, так, у нас принципи... Але ви... Від вас... Вона втекла просто панічно. Такого ще ніколи не бувало... Наші принципи...

— Втекла?

— Я сказала, здається...

"Колобок, колобок, я тебе з'їм! Я від баби втік, я від діда втік і від тебе втечу..."

— Куди ж вона?

— Повинні знати... В це осоружне... я не можу вимовляти навіть цих слів... Плавання. Поринання... Амфібії... Земноводність... Фе! Жах!

Що ви знаєте про вічність? Існування й тривання безконечне? Але жаб'яче плем'я існує п'ятсот мільйонів років, хіба це вічність? Жаби — просто голі гади. Вони навіть не плазуни, які можуть вважатися вищими й розумнішими, бо вже осягли принцип кола і навчилися, отже, скручуватися в кільце, символізуючи мудрість бодай у зовнішній формі.

— Як це Валерія могла поїхати? Куди й чого? — закричав я.— Чому ви її не затримали? Ви ж — тьотя! Ви ж...

— Сядьте на літак, стрибніть з парашутом на берег моря, станьте коло берега, розставте руки й не підпускайте Валерії до води,— порадила не без зловтіхи Пелагея Йванівна.— Спробуйте не відпустити... І пришліть мені телеграму, як вам це вдалося... Буду вдячна... Бажаю...

Вона відчинила мені двері, я вискочив на сходи, забувши навіть поспитати, до якого ж моря поїхала Валерія,— до Чорного чи Білого?

А може, мене просто дурять?

А може, вона поїхала з Держикраєм? Яка дівчина може втриматися від спокуси промчати в несамовитій машині сотню, дві, три сотні кілометрів?

Я повернувся додому. Вітри нетерплячих підозр дули в мої паруси, я ввірвався в помешкання, мов дух помсти й руйнувань, а по коридору навшпиньках ходила Зізі і притискувала палець до намальованих губів:
— Цс-с-с! Він працює!

Держикрай готував прекрасну доповідь для прекрасного симпозіуму, який мав десь відбутися невдовзі або ж колись.

— Вимажеш палець помадою,— підморгнув я до Зізі, готовий обійняти не тільки сестричку, а й мого перевченого прекрасного зятя.

Мене знов потягло до Скрипайки, на зелену траву, під берестки, в яких таємничо всихають верхівки. Я теж всихав.

Один день лежання на траві в Скрипайці не дав мені заспокоєння.

Мені мало було одного дня. Тиждень, місяць, рік, вічність! Я пішов до Держикрая офіційно, на роботі, не став зловживати родинними взаєминами.

— Мені потрібна відпустка. Одна чергова, одна — за власний рахунок. Два місяці.

— Без жартів,— суворо націлив на мене свої окуляри Держикрай.— Наш завод переживає напружені дні. Країна також. Хто може говорити про відпустку та ще на два місяці?

— Я не можу згадати, коли б дні не були напружені. Це завжди. З тою різницею, що нині такі дні переживаю ще я сам.

— Прекрасно. Це поможе тобі прекрасно попрацювати, щоб...

— Дати країні прекрасні труби,— договорив я за нього й поліз собі вниз.

Десять днів, які сколихнули Митька Череду! Десять днів невідомості, десять вечорів бігання до відомого вже панельного будинку, десять днів слухання одних і тих же слів Пелагеї Йванівни про принципи! А на десятий день я одержав листа! Видно, народжений був для того, щоб час від часу одержувати листи і щоразу дивовижніші.

Цього разу не сталося жодної помилки. На конверті стояло: "Діловий клуб", Дмитрові Череді". Тепер Валерія не стане знизувати плечима при згадці про "Діловий клуб" і не кидатиме зневажливого "не знаю", коли вимовлятимуть при ній ім'я Дмитра Череди.

Вона сама написала мені листа! Вона!

"Митю! Так вийшло, що я мала їхати і опинилася аж в Судаку. Ми могли й не заїздити до Судака, але зробили це навмисне, бо шістсот років у Солдайї, як називався тоді цей порт, панували генуезці, а ми ще торік вирішили шукати затонулі генуезькі кораблі поблизу мису Меганом. А може, є захований потяг у людині — перш ніж спуститися в глибини моря, зійти на вершини гір. Гора ж, на якій колись генуезький консул Торселло вибудував фортецю над Солдайєю, така своєрідна і так вирізняється навіть серед гористого кримського пейзажу, що ніхто не може поминути її спокійно. Кожного вона вабить, кожному хочеться подертися на саму вершину, де ще збереглися руїни, потолочити спалені сонцем бур'яни, якими поросли схили гори, зазирнути в кам'яні башти фортеці, збудовані таким чином, що з боку фортеці вони відкриті, і виходить, що це й не башти, як ми звикли вважати, а мовби кам'яні щити. Там збереглися руїни церков, кажуть, що одна церква збудована ще візантійцями в п'ятому столітті, збереглися залишки двох турецьких башт, одна з яких зветься Катара-куле, тобто Башта прокляття, зате друга, на відміну від цієї похмурої, зветься Киз-куле, тобто Башта діви, що було приємно для мене і ще приємніше для наших хлопців, бо в нашій групі аквалангістів усі хлопці, єдина дівчина — ваша Валерія.

До речі, Митю, забула сказати вам, що герби генуезьких консулів Солдайї мали такий вигляд: кола з розцілованими голубами в них.

Тепер ми тягнемо своє причандалля на мис Меганом і будемо поринати там у море, поки знайдемо генуезький корабель.

Привітайте Пелагею Йванівну, бо писати ще одного листа — ліньки. А вас вітає Валерія".

Не знаю, чи хто-небудь одержував такі листи, але я — ніколи. Та ще коли відкинути припущення, що Валерія вирішила скласти для мене популярний путівник по Криму, то цей лист мав увійти в аннали світової історії, як один із найбільших документів довіри й щирості. Моя трагедія полягала, щоправда, в тому, що я нікому не міг показати листа Валерії, не міг ним похвалитися, навіть натякнути не міг нікому, що ось дівчина, яку я кохаю, надіслала мені першу вірчу грамоту. Колись у сповірниці можна було б узяти Зізі, але тепер вона перейшла в рабство до Держикрая. А з рабами я не хотів мати нічого спільного, бо народився вільний у вільній країні і підлягав тільки законам природи, з якими теж боровся скільки мав сили. Виходило так, що я не міг сказати про лист і Пелагеї Йванівні, ризикуючи не виконати прохання Валерії, бо тоді мав би розписатися у власному безсиллі й неспроможності похитнути тверді принципи, вигадані тітонькою на мою голову.

Очевидно, найпростіше було б — відповісти Валерії. Бо всі листи, окрім так званих відкритих, які публікуються в газетах,— це справа двох людей. Але куди писати? Я взяв конверт, написав: "Крим. Мис Меганом". Де той мис, що воно таке, не мав ніякісінького уявлення.

Не знаю, чи одержала Валерія моє послання, та вона, видно, вичула здаля, над чим сушить голову Митько Череда, бо послала мені зустрічний лист, який я одержав, щойно вкинувши в поштову скриньку свою цидулу.

"Митю! Майстер спорту аквалангіст-рятувальник Вітя Єгорченко загинув торік у підводних скелях, прокладаючи шлях до кратера підводного вулкана. Це сталося в такому місці, що туди не могли проникнути водолази в своєму спорядженні, гострі похмурі скелі зсунулися так щільно, що не пропускали навіть голих поринальників у самих масках, там десь був, мабуть, єдиний прохід, який Вітя загубив, проникнувши в кратер, а ми теж не могли знайти, і товариш наш загинув. Про цей випадок писали газети, і заголовки кореспонденцій починалися із слова "подвиг".

Вітя Єгорченко мріяв спуститися в таємничу Тускарору. Це в холодних морях, про які люди знають більше з легенд, аніж із описів мандрівників. Тепер про Тускарору мріятиме інший хлопець, і, може, колись справді спуститься в таємничі глибини, і, п'яніючи від щастя, повідомить нагору: "Я тут! Я в Тускарорі!" Можливо, цим хлопцем буде Вітин друг Федя Лиско, а може, ці ось хлопці, які готуються знову піти під воду в тіні похмурого Меганому, як почорнілий від часу корабель із загадковим гербом на кормі: в різьблених колах розціловані голуби.

А ввечері я слухала їхні пісні й шкодувала, що не знаю слів, та й взагалі не вмію співати, нічого не вмію, як один мій гарний знайомий із залізного міста над Дніпром. Здавалося, темний мис принишк, щоб краще прислухатися. Хлопці співали, і слова пісень були трішечки сумні, як повісті Гріна.

Вранці нас розбудив веселий голос чергового, який горлав, мов на аукціоні:

— Каша — раз! Каша — два!

У вас там, та й взагалі, як у нас тут кажуть, на рівнині — спека. А у нас море дихає свіжістю, внизу, під мисом, пролітає вітерець і брижить морську поверхню, роблячи її схожою на пральну дошку. Чомусь завжди, коли я дивлюся на море, здається мені, що в ньому більше життя, ніж на

суші. Може, тому, що воно вічно рухливе. А життя — це рух. Ви скажете: життя — це сміх. Але в цьому немає протиріччя. Тому Валерія вітає вас від щирого серця. І цілує".

Тиждень минув для мене під знаком каші. Я набридав усім: Шляхтичу, Держикраю, домашнім, Клементині, навіть Кривцуну. Ні сіло ні впало, я кричав: "Каша — раз! Каша — два". І реготав, мов Держикраїв компютер, у якому переплутали програми, заклавши замість серйозного завдання сміх.

У своєму засліпленні щастям я не звернув уваги на неспокій, що саме в ті дні дужче й дужче опановував Держикраєм. Він ганяв свою машину щовечора, їздив далі й далі, ночі тепер були світлі, короткі, темніло десь аж коло десятої вечора.

Якось увечері я став свідком третього історично-істеричного рюмсання Зізі, цього разу сліз було так багато, що в "Діловому клубі" можна було споруджувати справжню Асуанську греблю. Я спробував прокричати свій бадьорий девіз: "Каша — раз!", який мав би піднімати навіть мертвих з могил, та на сестричку не діяли ніякі девізи, бо, як мені було повідомлено мамою, Держикрай, нарешті, підготував свою прекрасну доповідь і покотив сьогодні вдень на свій прекрасний симпозіум, не захотівши брати із собою власної дружини, хоч та знехтувала особистою безпекою і готувалася поїхати теж.

Тоді я докричав свій девіз: "Каша — два!" — і запевнив Зізі, що чоловік її повернеться, а ще до цього ми одержимо газети, в яких буде інформація про прекрасну доповідь прекрасного спеціаліста Держикрая. А тому витріть сльози, матері й жони, духові оркестри ж хай грають марші, а для мене: "Как хорошо быть генералом!"

Я не взяв до уваги надчутливої конструкції жіночої душі, здатності жінок передчувати все гарне й лихе, я чомусь вважав, що в людській природі закладено тільки здатність до передбачень, як у отого

французького астронома (забув його ім'я), що передбачив існування якоїсь з наших дев'яти чи скількох там планет.

Я мав переконатися в його існуванні і в тому, що Зізі володіла ними у ступені найвищім, але то мало бути згодом, а того вечора я сміявся на повні груди й складав свій двадцятий, мабуть, лист до Валерії, який мав відправити за вигаданою самим адресою: "Крим. Мис Меганом".

Полишаючи нас, наш прекрасний Держикрай на малиновім світанку прийшов до громадянина, йменованого Митьком Чередою, і досить рішуче поторсав його, себто громадянина Митька Череду, за ту частину тіла, на яку вищезгаданий Череда з часом мав намір узяти коли й не цілий світ, то принаймні його ліпшу частину. Неважко здогадатися, що мовиться про плече, до того ж — про плече праве, бо ліве плече цілком належить до забобонів, ліве плече не підставляють під тягарі, через нього хіба що плюють на щастя, а праве плече...

Отож, Держикрай поторсав мене за праве плече, і коли я, не розплющуючи очей, пробурмотів щось не вельми пестливе, він спокійно сказав мені:

— Вставай, Митю, нам треба поговорити,

Час для розмов — ліпше не вигадаєш!

Держикрай уважно стежив за мною.

— Ти забув озутися,— нагадав мені.

— Ми ж повинні говорити, а не прогулюватися по вулиці?

— Ясна річ. Але я хотів, щоб ти зі мною трохи проїхався.

— Замість ранкової фіззарядки?

— Хоча б.

Довелося взуватися і ще довелося всідатися в Держикраєву машину і переживати розставання з Зізі, а ще: переживати нестерпну мить першого ривка машини з місця.

Власне, про машину і несамовиту швидкість я забув майже відразу, бо Держикрай, щойно ми від'їхали від нашого будинку, простягнув мені складений учетверо аркушик паперу.

— Що це? — без особливого ентузіазму поцікавився я.

— Розгорни, почитай.

Папірець виявився телеграмою. На моє ім'я. Знов: "Діловий клуб". Дмитру Череді. В тексті: "Хочу, щоб ви були тут. Валерія".

"Ви" — себто я, Дмитро Череда. "Тут" — себто на мисі Меганом, який десь у Криму, себто на Чорному морі. Телеграма опиняється в товариша Держикрая, себто, мого супротивника, а може,— й суперника! Штучка, на якій тримаються цілі романи! Руйнуються людські долі, відбуваються трагедії, трам-тара-рам! Але не на того наскочили!

— Коли прийшла телеграма? — гукнув я.

— Два дні тому.

— Не зрозумів. Повтори.

— Два дні тому.

— Зупини машину! — заревів я.

Держикрай лиш усміхнувся самими очима і додав швидкості, хоч додавати, здавалося, вже не було куди.

— Зупини! — кричав я, та він лиш знизував плечима. Мовляв, машина вийшла з послуху, окрім того, кому ж в наш нервово-кібернетичний вік не відомо, що лежачого не б'ють, але не б'ють також водія, коли він жене машину з такою гранично шаленою швидкістю.

— Ну, гаразд,— здався я.— Тоді, може, поясниш таке...

Я не міг знайти належного слова. "Хамство" пролунало б занадто примітивно, "нахабство" не пасувало взагалі.

— Можеш ти мені все це пояснити? — закричав я Держикраєві, спокійному, високовченому і високорозвиненому Держикраєві, який гнав машину так, що ми мали б уже тисячу разів розбитися, стати димом і полум'ям — чого я, здається, чекав у ті хвилини, як найвищого щастя. Але ми не розбилися, не вибухнули, не перетворилися на дим і полум'я, бо Держикрай вів машину залізною рукою і ніщо в ньому не здригнулося навіть після моїх істеричних вигуків.

Зненацька він заговорив. Не відповідав мені, не виправдовувався, не шукав поблажливості.

— Моя провина,— казав Держикрай.— Ось сталося — і все. Захоплення дивне і, сказати відверто,— дурне. Ти, здається, здогадуєшся. Але що вдієш? Таке іноді буває... На мене щось напало... Мов хлопчисько, я підгледів, коли ти одержав листа... Побіг до Пелагеї Йванівни. Вона мені симпатизувала, бо в неї принцип: симпатизувати солідним людям. Вона сказала мені, де Валерія... Я мало не написав їй туди... Це була б межа безглуздя. Ця телеграма зупинила й протверезила мене. Але я не віддав її тобі відразу. Чому?

Я мовчав...

— Вона була найчистіша душа з усіх ймовірних...

Я мовчав.

— Ти не думай про мене... Я не тривіальний ловелас, не... у Достоєвського Федір Павлович Карамазов, цей старий розпусник, каже: "Духовная сторона вся похерена, а жажда жизни чрезвычайная..." Не подумай про мене так... Тут інше... Це пов'язано з холодністю світу, в якому я живу. Техніка — жорстока річ. Вона мовби розокремлює тебе з людьми. Ти не розумієш?

Я мовчав.

— Мені тяжко. Неймовірне напруження. Буквально нелюдське. Мозок працює двадцять чотири години на добу. Вимкнути незмога. Ніщо не помагає. Алкоголь? Я противник. До того ж: не діє. Чому я захопився Зізі? Поясню. Вона видалася мені сильною натурою. В ній приваблювала непокірливість, як у шекспірівській Катаріні. Це дужче за алкоголь. Приборкання непокірливої. Це — прекрасно! Але вона вмить зламалася, піддалася, впокорилася. Аби ж то вона змагалася! Вічний бій. Боротьба за незалежність. За самоствердження. Але... Ти згоден зі мною?

Я мовчав.

— Я зрадів, коли зустрів тебе. Але ти — лише супротивник. Тимчасовий. Тебе перемогти можна суто адміністративно — і ніякого тепла. Холод. А потрібне тепло. І ось тут ти привів Валерію. Це було суцільне тепло. Мільйони білих сонць! Вона видалася мені найбілішою істотою на світі. А тобі?

— Ну, гаразд,— нарешті відкинув я свою розгублену мовчанку.— Білі сорочки, біла Валерія, білі сонця. Припустимо. А навіщо перехопив телеграму?

— Даруй, але я думав про тебе.

— Про мене?

— Так. Я злякався за тебе так само, як перед цим — за самого себе. І не тому, що ти родич, навіть не тому, що ти суспільно цінна особа, висловлюючись офіціально. Зіграли роль прості людські почуття.

— Людські?!

— Уяви собі. Мене образила ця телеграма. Образила не тому, що адресована не мені, а комусь іншому, хоча, може, це був перший поштовх, завдяки якому я зміг побороти в собі слабкість і глянути на факти...

— З погляду компютера?

— Уяви собі: з погляду людини, вінця природи, гордості творіння. Я подумав про гідність, рискувати якою не дозволено нікому, подумав про таке, здавалося б, далеке для наших компютерів поняття, як честь, гордість. І образився. В своїх захопленнях світом точних вимірів я теж іноді забував про високі поняття, якими має керуватися людина, надто ж людина, яка будує нове суспільство, стоїть перед усім світом. Але ця телеграма збурила в мені душу. Я образився. Бо що означає "хочу вас бачити тут"? Примха. А взавтра вона скаже тобі: "Поринай у море і сиди, поки скажу!" Хіба можна допустити таку зневагу, таку...

— "Все сметено могучим ураганом!" — перебив я Держикрая.— Ну, а коли б така телеграма прийшла тобі? Куди б ти поїхав — до моря чи на симпозіум?

— Я ж сказав. Було деяке запаморочення, можна б сказати — нестямність. Але... Ти знаєш мої поняття обов'язку.

— Дякую за увагу,— великодушно мовив я.— Нарешті я почув те, що хотів почути. Кожен вибирає, що може. Ти вибрав симпозіум, я — Валерію.

— Ти все ж готовий їхати за цим навіженим викликом?

— А що таке любов? Може, це — суцільне навіженство?

— Я сказав — ти чув.

— Людство цього ніколи не забуде. Але як мій начальник — відпускаєш? На тиждень. Чи звернутися до Шляхтича?

— Я б відпустив тебе лиш для того, щоб ти переконався.

— Готовий переконуватися! Відпускаєш? Тиждень!

В голосі Держикраєвім чулася втома, коли він сказав:

— Ти згадаєш колись про моє попередження.

— Відпускаєш? — гукнув я, відчуваючи його вагання.

— Гаразд... Хоча це й суперечить моїм переконанням і взагалі... здоровому глузду...

Він несподівано зупинив машину, відчинив мені дверцята.

— Але тільки на тиждень.

Я вискочив з машини, поки Держикрай не передумав. Все ж таки добре, що телеграма потрапила до нього і він її притримав. Інакше б не мав я вільного тижня! Цілий тиждень!

— До речі,— навздогін, уже в спину мені, промовив Держикрай.— Ти узгодь свою відпустку також зі Шляхтичем.

Дверцята хряпнули, заревів мотор, машина полетіла разом з Держикраєм на симпозіум, а я опинився сам за містом, на пустельній дорозі, під примарливим світанковим небом і з примарливою тижневою відпусткою в руках. Годин зо дві доведеться добиратися до заводу, а там — стати перед прекрасні очі Льоні Шляхтича і... Показати цю телеграму? Розповісти про бесіду з Держикраєм?

Дивно, але я не злостився на Держикрая. Почував до нього якусь прихильність, чи що. Ого, нашому технократу захотілося тепла. Може, має рацію Льоня Шляхтич: Держикрай ніякий не павук марсіанський, а просто людина, як усі? Чи його олюднює Льоня Шляхтич? Вони цілком вживаються в цеху, мовби навіть доповнюють один одного.

Та знову я уявляю, як Держикрай вривається в помешкання до Валерії. Солідний чоловік... Принципи Пелагеї Йванівни. Симпатизувати лише солідним... Солідний компютер, який запрагнув усього людського... Тепла... Чи не занадто? Я тебе так нагрію і зігрію! Я погрожував, а злості не було. Мабуть, любов розм'якшила мене, як сонце — віск. Ох, Валеріє, що ти наробила з залізним хлопцем Дмитром Чередою!

"Хочу, щоб ви були тут. Хочу, щоб ви були тут" — так вистукували колеса вагона, так виспівували мені кримські гори, так вишумлював тролейбус від Сімферополя до Алушти, так погуркував автобус на нічних закрутах шосе між Алуштою й Судаком.

До Судака я приїхав удосвіта, але протинявся по місту доволі, щоб переконатися, що воно справді досягло в усьому рівня світових стандартів. Несила, опинившись у Судаку, не піддатися чарам цієї дивної гори, не відчути на собі її впливу, її панування. Єдиний спосіб позбутися панування гір над собою — це діставатися на їхні вершини. Але на цю круглу генуезьку гору я здиратися не став, вірив Валерії, що в генуезьких консулів справді був герб із розцілованими голубами; я вперто шукав якогось транспорту, щоб добратися до загадкового мису Меганом, такого транспорту, як виявилося, ніхто тут не передбачив, бо мис Меганом не являв собою ніякої цікавості для людей нормальних, тобто всіх отих веселих рюкзаконосців, які стояли в чергах перед закритими ще кафе, завчасно займали місця на вузькій смужці міського пляжу, товклися в самодіяльному таборі серед потолочених, витоптаних, висхлих до бриніння бур'янів коло підніжжя генуезької фортеці і досить скептично поглядали на дивака в урочисто-недоречному костюмі, що добирався до фортечної брами лиш для того, щоб вичитати на чавунній дошці напис: "Охороняється законом".

Був прекрасний ранок. Так, здається, пишуть в книжках. Для мене він був ще прекрасніший у передчутті побачення з Валерією. Повітря було тихе й тепле, море було, мабуть, теж тихе і, мабуть, тепле, тепло випромінювалося від круглої фортечної гори над Судаком і від дальніх гір на видноколі. Трохи псував враження від цього райського куточка густий чорний дим, який щедро викидала на Судак висока залізна труба, досить вдало вміщена якимсь великим мудрецем коло підніжжя мальовничої гори, якраз там, де починалася кругла судацька бухта з чистою-пречистою водою. Може, підсвідомо, а може, й з точно визначеною метою зблизька ознайомитися з цим свідченням творчих зусиль якогось судацького технократа мої ноги принесли мене до того місця, де стирчала труба, і тут я натрапив на автобус моєї мрії.

Він нагадував Рацпропову машину в епоху її розруйнованості, тобто в доцинковий період. Невідомої марки, допотопного зразка, якийсь ковчег на колесах, з кузовом, наскрізь проіржавленим, побитим і погнутим від безлічі падінь, перевертань і розбивань,— автобус годився

б для музею. Така споруда не могла поткнутися на жодне шосе; не вірилося, щоб вона взагалі могла ще рухатися з місця, але машиною, видно, використовувалася для місцевих потреб, бо мала на собі новеньку табличку з написом "Місцевий". А в кабіні сидів шофер, теж схожий на свій автобус, якийсь проіржавілий, потертий і пом'ятий чолов'яга. Аби товариш Книш побачив цього водія, він умить би запропонував йому зіграти в художній самодіяльності роль чорта, який вийшов на пенсію. Чолов'яга сидів, одчинивши погнуті дверцята, виставивши довгі ноги, і щосили вдавав блаженство. Мене він запримітив, ще тільки я виткнувся з-за повороту вулиці, вмить вирішив, що я жених. Я теж збагнув, що по-дурному схожий на жениха, тому мерщій стягнув із себе піджак і підійшов до автобуса в сорочці, несучи піджак у одній руці, чемодан — у другій.

— Жених чи іноземець? — спитав водій.

— Я не жених.

— Однаково колись станеш женихом. Сідай. На Меганом?

— На Меганом.

— Їдемо. Мені треба їздити для підтримки движенія, а тобі костюм провітрити. Чорний костюм при нашій погоді — велике діло. А може, ти теж придурок? Я тут тижнів два назад відвозив на Меганом цілу купу придурків. Поїхали поринати. Кажу їм, не віз би вас, бо ще потопитесь там к свиням, та треба для підтримки движенія і для мого внука Максима — прогресивку. Дуже любить дідову прогресивку! Малий, а сообража. Знаменитий чоловік у Судаку мій онук. Мене вже всі забули, як звати, так і звуть "Максимів дід".

Ми їхали довго. Нарешті Максимів дід ляснув від задоволення в долоні й вигукнув:

— А он і придурки!

Трохи віддаля горіло невеличке вогнище. Я попрямував туди. Щось там варилося. Каша — раз! Каша — два! Коло вогню сиділо кілька бородатих, здоровенних хлопців.

— Де Валерія? — спитав я.

— Пішла під воду,— ліниво кинув хтось із бородатих.— До каші повернеться.

Хлопці всі були якоїсь рідкісної породи. Руки — як весла, ноги —як весла, спини — баржоподібні. Диво, та й годі, щоб такі здоровила пустили в море ніжну маленьку дівчину, а самі чаклували над кашею! Я сказав би їм усе, що про них думав та не встиг, бо з урвища, з низу з'явилася мокра безпорадна постать і прохлипала:

— Валерія! Валерія!

Ми вмить забули про кашу й про незгоди, з'їхали по камінню вниз до моря.

На березі купою валялося аквалангістське причандалля, кілька бородатих хлопців переминалися з ноги на ногу, уникали наших поглядів, дивилися на море.

— Що? — крикнув я.— Валерія! Що з нею?

— Не повернулася,— сказав один із бородатих похмуро.

— Чого ж стоїте? — крикнув я.— Шукати! Рятувати!

— Шукали. Там зараз Борька й Федя. Ми знову підемо...

Я дивився й не вірив. Як же це? Чому не помагали їй? Як могли полишити саму в глибинах?

— Придурки! — закричав я, хапаючи за груди того бородатого, що нам відповідав.— У воду всі! Дайте мені костюм!

— Спокійно,— промовив той.— Треба негайно організувати розшуки. Викличемо рятувальні команди. Водолазів. Вертольоти. Вода тут прозора, все видно з висоти. Я їду в Судак. Ви тим часом робіть усе належне. Ти, хлопче, поїдеш зі мною.

— Я полізу в море,— сказав я,— я вмру тут...

— Без паніки. Ти поїдеш зі мною, щоб не вносити дезорганізації... Хлопці досвідчені аквалангісти... Сподіватимемося...

Видно, все видавалося мені химерним, суцільною несправжністю, інакше я б нізащо не дав відпровадити себе до автобуса, не їздив би до Судака, не бігав би там по якихось кімнатах, не дзвонив би по телефонах.

Та коли ми повернулися на мис, похмурий жарт тривав далі.

Валерії не було.

Я стояв над морем, ставав мало не навшпиньки, щоб далі бачити, я виглядав Валерію, сподівався, що ось-ось вона проб'ється крізь воду і вирине на поверхні, біла, розсміяна, радісно обіллє мене синьо-сірими водами своїх очей, махне білою рукою.

Валерії не було.

Прилетів вертоліт, кружляв до самого вечора над морем, я вблагав, щоб і мене підняли в повітря, дивився згори на воду, прозору лише коло берегів. Далі починалися таємничі заглибини моря, чорні мохи, гігантські квіти зла й загрози, темна зажерливість невідомості.

Надвечір прийшов водолазний катер. Водолази готувалися до спуску під воду повільно й довго, я ще ніколи не бачив, щоб люди так повільно збиралися робити негайну справу.

Водолази працювали цілу добу, але марно... Літав вертоліт над морем, поринали без кінця аквалангісти — усе марно! Валерії не було.

Попливла й не припливла. Полетіла, мов птах у вирій, і загубилася в безмежжях далеких небес. Я не міг уявити, що її нема й ніколи не буде. Мені здавалося, що вона прилетить разом із птахами. Що ви знаєте про пташині перельоти? Ох, ліпше б мені не знати нічого.

Ми шукали Валерію цілий тиждень. А може, десять днів, місяць, ціле літо? Бородаті хлопці, знесилившись від перебування під водою, відігрівалися на сонці або коло вогню, і кожен щось розповідав про Валерію. Вони всі були закохані в неї, але не так, як я. Я ждав, що Валерія повернеться, прийде і простягне до мене свої білі руки.

Валерії не було. Тільки боса тінь переслідувала мене.

Навіщо такі похмурі припущення? Та я був безсилий перед власною фантазією. Моя уява малювала мені картини одна одної жахливіші, до того ж до міста довелося добиратися довго, а відомо, що для гри уяви найпідходящіша річ — надмір часу. Держикрай дав мені цього часу вдосталь. Він відкинув мене від міста саме на таку відстань, яка, як він вважав, поможе мені прочистити мозок,— вийшло ж навпаки.

Входячи до свого цеху, я вже був твердо впевнений, що за ці два дні з Валерією сталося щось невідворотно-трагічне. Скажімо так: вона

чекала мене і, не дочекавшись, у відчаї... Маячня, звичайно, але маячня цілком реалістична, чи що... Я так повірив у свої вигадки, що навіть забув забігти по дорозі на пошту й телеграфувати на мис Меганом про своє прибуття. Квапився до Шляхтича, щоб переказати йому про Держикраїв дозвіл і одержати згоду від нього. А коли справді з Валерією нещастя?

Мабуть, уперше в житті я відчував незручність від своєї занадто полум'яної уяви. Чорти його бери, навіть сам уже вірив, що був на мисі Меганом і пережив зникнення Валерії!

В цеху, під самою покрівлею, монтажники прикріплювали величезний транспарант. Триметрові літери кричали з підхмарно-скляних висот:

"РАПОРТУЄМО..."

Так ніби можна було давати труби не країні, а якомусь дядькові! Ох уже ця самодіяльність!

Та ще більше, ніж транспарант, розлютив мене Кривцун. Він, виявляється, примірявся до мого операторського місця і вже зготовлявся всістись за пульт — щастя, що я встиг з'явитися саме вчасно, щоб перешкодити його благородним намірам.

— Ти це куди? — поцікавився я.

— Сам бачиш.— Кривцун не хотів гаяти часу на пояснення. Він рвався до трудової доблесті з силою недозволенною і незбагненною.

— По-моєму, ти забув, що тут товариш Дмитро Череда,— нагадав я запопадливому працівничкові.

— А тебе нема,— спокійно відповів він.

— Як то нема? — заревів я, неспроможний стерпіти таке зневажливе і, сказати б, антиматеріалістичне висловлювання.

— А так. Ти ж поїхав.

— Поїхав? Куди?

— А я знаю? На море чи там куди. Прохолоджуватися.

Можна було, ясна річ, вхопити Кривцуна за комір і зігріти його так, щоб і йому захотілося попрохолоджуватися. Та щось мене втримало. Адже насправді я, здається, мав такі наміри: рвонути на тиждень до моря, себто до Валерії. Але в цьому цеху, під отими триметровими літерами "РАПОРТУЄМО", перед цими людьми, які вирішили витиснути навіть із всуціль завтоматизованого обладнання щось нечуване, мої тривоги, якими я терзався сьогодні з самого досвітку, видавалися коли й не дріб'язковими, то принаймні досить легковажними. Тому я спитав Кривцуна мирно і навіть трохи винувато:

— Хто тобі сказав, що я поїхав?

— Шляхтич.

— А Шляхтичеві хто сказав?

— А я знаю? Спитай Шляхтича.

Питати не було потреби. Держикрай — хто ж іще? Доїхав до першої телефонної будки і подзвонив Шляхтичу.

— Ну, я підскочу до Шляхтича, а ти тут підміни,— сказав я Кривцунові й поліз у кібернетичне гніздо.

Шляхтич розмовляв одразу по двох телефонах, натискував на якісь тумблери й важільці і, не кидаючи своїх загадкових маніпуляцій, звернувся до мене:

— Як у тебе, Митю?

— Порядок,— сказав я і озирнувся, мовби хотів пересвідчитися, де ж той порядок, про який я так легковажно ляпнув.

— Тут, розумієш,— роблячи своє, знов звернувся до мене Шляхтич,— ми дещо перерахували і вийшло... Що? Ага, зараз пришлю... Не треба нервувати... Ну, та ти, Митю, знаєш, чого ми хочемо. Пришвидшити процеси. Інакше кажучи, пришвидшити те, що пришвидшенню не піддається. Але це тільки не перший погляд. Знаєш ту історію з нотами Ліста? Він писав на першій сторінці: "Грати швидко", на другій: "Ще швидше", на третій: "Якомога швидше", а на наступній: "Ще швидше!"... Так і ми... В нас повинно вийти... Все перевірено. Держикрай поїхав доповідати про це на симпозіумі... А ми доведемо на практиці.

Оце маєш! Той уже повіз доповідь, а Шляхтичеві лишилася дрібничка: довести на практиці! Я дивився на Льоню і знову починав тихо ненавидіти Держикрая.

— Але до чого це все? — мовби злякався Шляхтич.— Ти ж їдеш. Власне, вже поїхав. Держикрай дзвонив, просив за тебе.

Тут він умить забув про мене, став орудувати технікою.

А я стояв і не знав: чи я справді тут стою, чи мене вже й нема? Це було набагато гірше, ніж уявити загибель Валерії. Мова йшла вже про мене самого. Де я? І що зі мною? І хто я?

Нарешті Шляхтич прийшов мені на допомогу. Він помітив мене і всміхнувся так, як міг усміхатися лише він.

— Ти ще тут, Митю? Не поїхав?

— Та куди я повинен поїхати, чорти його бери? — вибухнув я.— Що ви всі відправляєте мене кудись? Самі хочуть рапортувати, а Дмитра Череду виштовхують в спину! Змова проти молодого покоління.

— Але ж ти збирався?

— Куди збирався? Хто тобі сказав?

— Заспокойся, Митю. Я чомусь думав, що нікуди ти не можеш поїхати в такий час. Лишити нас ти не міг — це всім відомо. Що я тебе попрошу? Кривцун хай підмінить тебе, а ти сьогодні побудь на тренажерах. Прибуло нове поповнення операторів, ритм у нас зросте, потрібна особлива виучка.

— Ну, гаразд. Коли тобі так хочеться,— похмуро промовив я і став спускатися на грішну землю, прекрасно розуміючи, що Шляхтич просто хоче мене делікатно зіпхнути на дріб'язкове заняття, знаючи, що зі своєю несамовитістю я наламаю дров за пультом. Але ким замінити Дмитра Череду? Кривцуном!

За одним з пультів-тренажерів сиділа чорноока метка дівчина, і було враження, ніби попала вона сюди просто з танців.

— Ви не з танцмайданчика, дівчинко?

— Так,— без будь-якого замішання відповіла вона.— Мене знайшов там товариш Шляхтич.

— Шляхтич?

— Так.

— А він що — теж танцював?

— Так.

— З вами?

— Ні, з своєю дружиною.

— А далі? Який зв'язок між цим,— я показав на пульт,— і танцями?

— Товаришу Шляхтичу сподобалося, як я танцюю.

— Танцюєте?

— Так. У мене виняткове відчуття ритму. 1 він сказав, що я можу стати геніальним оператором.

— Геніальним оператором?

— Так.

Ця чорноока від народження не відала про таке примітивне почуття, як скромність. Та не знала вона ще й того, що Дмитро Череда належить до найкращих учителів скромності.

Отож, почнемо!

— Значиться, так,— всідаючись поряд з ритмічно обдарованою дівчиною, сказав я.— Стежте за мною, за моїми рухами і, найголовніше, за моєю думкою. Перед вами стоїть неймовірно просте завдання. Протягом шестигодинного робочого дня, сидячи за пультом, встигати робити тридцять сім перемикань за кожні сорок секунд. При цьому, прошу зауважити, між п'ятим, одинадцятим, двадцять восьмим і

тридцять п'ятим перемиканням слід робити паузи на чотири, дві, п'ять, одну і вісім секунд відповідно. І тоді, як співається в досить популярній пісні: "Не плачь, девчонка,— пройдут дожди..." Почнемо?

— Не збігається,— сказала дівчина.

— Що не збігається?

— Секунди. Тридцять сім перемикань за сорок секунд, а пауз виходить — двадцять секунд.

Ця дівчина знала не лише ритм, а ще й арифметику!

— Гаразд,— великодушно набавив я.— Візьмемо п'ятдесят сім секунд і поїдемо.

— А коли я зірвуся з ритму? — без недавньої впевненості спитала дівчина.

— Не раджу.

— Але це так складно. Мені навіть здалося: неможливо. Не встигають пальці.

— Не треба намагатися встигати. Треба мислити. Головою, руками і, коли хочете, пальцями. До цього закликає нас техніка і майбутнє людства. Отож, поїхали! "Не плачь, девчонка,— пройдут дожди..."

Ми працювали по-справжньому. Як казав колись наш заводський поет: "Ми працюємо всі, наче коні в вівсі". Або: "Ми працюємо всі, ніби вісь в колесі". В чорноокої справді було унікальне відчуття ритму. Коли б не моя захопленість Валерією, я, може, став би навіть знайомитися з цим дівчиськом. Гай-гай! Хоча, чесно кажучи, я потихеньку починав

бунтувати в душі проти Валерії. Нащо ці вибрики? Втікати в Крим, писати зворушливі листи, а тоді прислати телеграму — мов суцільна образа: "Хочу, щоб ви були тут". А коли я маю свої власні бажання? А коли я зайнятий важливою роботою!

Під кінець зміни все ж стали шукати Дмитра Череду. Не станемо перебільшувати роль нашої скромної особи, але без неї іноді доводиться скрутно навіть таким людям, як Шляхтич.

Коротше кажучи, мене покликали. Оголосили по радіо, що просять. І я пішов. Моя учениця попросилася зі мною.

— Поглянути,— сказала вона.

Я великодушно дозволив. Ми опинилися в цеху, там ішла нормальна робота. Щоправда, коло мого робочого місця юрмилися якісь люди, але я відразу впізнав кореспондентів.

Звичайна справа, яка заважає людям займатися своїми справами.

Мене спробували зловити ще напівдорозі, але не на того натрапили. Зате моя учениця відразу гідно поцінувала переваги техніки в галузі інформації і, залишивши мене, приліпилася до хлопця, що тримав мікрофон так, ніби він кожному хотів дати його понюхати, чи що.

Хлопець не розгубився.

— Ваше ім'я, місце роботи і ваш ідеал для наслідування? — підсунув він дівчині мікрофон.

— Валентина Терешкова,— випалила моя учениця, забувши про власне ім'я, про все на світі, окрім бажання якомога швидше повідомити всім ім'я тої, кого хотіла наслідувати.

— А ви? — навздогін мені прокричав кореспондент, видно, сподіваючись, що я назву ім'я Гагаріна, і на цьому можна буде закінчити інтерв'ю для радіо. Та я вже був на пульті, на своєму пульті, де працював інший і не хтось, а саме Кривцун.

Там було ще кілька чоловіків, з ними — секретар заводського комітету комсомолу, гарний хлопець, розумний, молодець. Він підморгнув мені, непомітно знизав плечима, мовляв, даруй, що потривожили, але відбитися від радіо несила. Я відповів йому цілковитим порозумінням, підморгнув: мир, дружба!

— Ось, Дмитро Череда,— відрекомендував мене секретар комітету комсомолу,— я вже казав про нього. Радіослухачі знають Череду, тому в цій передачі хотілося б...

Мікрофон уже був у мене перед обличчям.

— Ваш герой для наслідування?

Я делікатно відвів мікрофон, показав на Кривцуна.

— Он Кривцун. Він сьогодні замінює мене. Йому по праву — перше слово.

Кривцун священнодіяв. Він творив за пультом, як Ріхтер за роялем. Він був з біса вродливий і фотогенічний, і всі пошкодували в душі, що немає тут відеомагнітофона, бо Кривцун гідний був навіть кольорового телебачення.

— Ваш герой для наслідування? — спитав Кривцуна кореспондент, і той дзвінко й життєрадісно гукнув у мікрофон:

— Василь Іванович!

Гукнув між ділом, трохи недбало, і журналісти трохи розгубилися. Вони чекали від Кривцуна ще якихось слів, доповнень, роз'яснень, але нічого не діждалися. Василь Іванович — і край!

— Так,— обережно наближаючись до Кривцуна, сказав один з радіожурналістів,— наші слухачі, звичайно, розуміють, що ви маєте на увазі славетного Чапаєва. Але хотілося б почути, які саме риси в Чапаєва привабили вас, людину, що працює в царстві автоматики і електроніки.

— До чого тут Чапаєв? — зі звичною своєю грубістю здивувався Кривцун.

— Але ж ви сказали: Василь Іванович.

— Василь Іванович, точно!

— Коли це не Чапаєв, то хто ж?

— Хто, хто? Касир нашого цеху Василь Іванович — ось хто! Поглянули б ви, яка перед ним завжди купа грошей. І ніколи навіть троячки не візьме! Оце витримка!

Журналісти не могли похвалитися такою витримкою. Вони злякано позирали на секретаря комітету комсомолу, мовби питаючи: що нас жде тут іще? Але той заспокоїв їх:

— Може, ви занадто Прямолінійно ставите запитання? Як думаєш, Череда?

— Та в мене сьогодні в голові каша. Нездатен думати.

— Що ж це ти? На тебе всі надії. В них он ціла плівка записана, не було тільки Дмитра Череди. А ти: каша?

— Коли говорити без мікрофона, — я вже починав лютитися на все це, — то я б сказав так: мій герой для наслідування — Шляхтич. А може в чомусь і Держикрай. Розумна голова.

— А хто такі Шляхтич і Держикрай? — спитав той, що з мікрофоном.

— Коли вони не знають, хто такі Шляхтич і Держикрай то навіщо сюди прийшли? — повернувся я до секретаря.

— Не гарячкуй, Череда,—заспокоїв він мене і популярно пояснив гостям, хто такі Шляхтич і Держикрай.

— Ясна річ,— уже в мікрофон говорив я,— як і кожен, я міг би назвати інші імена — великі, загальновідомі, недосяжні. Але ось я працюю з цими людьми, спостерігаю за ними, вчуся в них. Я перебував у дуже складних, можна сказати, заплутаних взаєминах з цими людьми, принаймні, з одним із них. Було чимало складнощів і з Шляхтичем, поки він обтісував, шліфував мене. Визнаю, що люблю цього чоловіка. Здається, готовий полюбити також Держикрая. Переходжу до любові!

Поки ж говорив усе це, билася в мені десь глибоко-глибоко думка про Валерію, ще жило в мені безглуздо-вперте бажання кинутися на її поклик, я рвався до неї нестримно, рвався і... не міг змусити до бігу свої неслухняні ноги.

1970, Київ